

พงศาวดาร มอญพม่า

คัดจากประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ ป.ม., ท.ช.

(สาย คชเสนี)

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันพุธ ที่ ๔ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๑๐

พงศาวดาร มอญพม่า

คัดจากประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ ป.ม.,ท.ช.

(สาย คชเสนี)

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันพุธ ที่ ๔ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๑๐

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ช่วนพิมพ์
112-116 ถนนบริพัตร สำราญราษฎร์ พระนคร โทร. 810541
นายช่วน ศรสงคราม ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 2509

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพ **พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์** (สาย คชเสนี) กำหนดงานวันที่ ๔ มกราคม ๒๕๑๐ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส คุณหญิงสุคนธ์ ศัลยเวทยวิศิษฏ์ ซึ่งเป็นภริยา ได้มาแจ้งแก่กรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง พงศาวดารมอญพม่า (คัดจากประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑) เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้พิมพ์ได้ดังประสงค์

หนังสือเรื่องพงศาวดารมอญพม่านี้ พิมพ์รวมอยู่ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑ ซึ่งประกอบด้วยเรื่องต่าง ๆ รวม ๖ เรื่อง คือ

๑. พงศาวดารเหนือ

๒. พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ฯ

๓. เรื่องครั้งกรุงสุโขทัยตามศิลาจารึก

๔. พงศาวดารเขมร

๕. พงศาวดารพม่ารามัญ

๖. พงศาวดารล้านช้าง

เรื่องพงศาวดารมอญพม่านี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์อธิบายไว้ในฉบับพิมพ์ว่า

"หนังสือพงศาวดารพม่ารามัญที่พิมพ์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ขุนสุนทรโวหาร กรมพระอาลักษณ์ กับขุนอักษรรามัญ นายขำเปรียญ นายสุดเปรียญ นายจุ รวม ๔ นาย เป็นล่ามแปลออกเป็นภาษาไทย เมื่อปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๒๑๙ พ.ศ. ๒๔๐๐ ต้นฉบับเดิมที่ได้มาเห็นจะเป็นภาษารามัญ และผู้แต่งเป็นรามัญ เพราะพงศาวดารพม่าที่พม่าแต่งของเขามีอีกเรื่อง ๑ เรียกว่าเรื่องมหาราชวงศ์ ซึ่งหอพระสมุดฯ กำลังแปลอยู่ เป็นหนังสือยืดยาวหลายเล่มสมุดไทย(๑)"

การที่ท่านเจ้าภาพได้เลือกพิมพ์หนังสือเรื่องพงศาวดารมอญพม่า ก็เนื่องมาแต่ พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ เป็นผู้อยู่ในสกุลคชเสนี ซึ่งสืบเชื้อสายมาแต่เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรีย) หรือพระยาเจ่ง เชื้อสายมอญ และได้เป็นหัวหน้าพาครอบครัวมอญอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร สมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๘ และได้รับราชการมีความดีความชอบในงานพระราชสงครามกับพม่าหลายครั้ง จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าพระยามหาโยธา มีบุตรหลานสืบเชื้อสายลงมาเป็นต้นสกุลคชเสนี ดังมีเรื่องปรากฏในหนังสือลำดับสกุลคชเสนีโดยละเอียดแล้ว

---

(๑) เรื่องมหาราชวงศ์ ฉบับของหอพระสมุดฯ ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงนี้ ยังไม่พบต้นฉบับแปล มีแต่พระราชพงศาวดารพม่า พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ซึ่งองค์การค้าคุรุสภา จัดพิมพ์จำหน่าย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งคุณหญิงสุคนธ์ ศัลยเวทยวิศิษฎ์ ได้บำเพ็ญอุทิศแด่ พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฎ์ (สาย คชเสนี) และได้ให้พิมพ์หนังสืออันมีค่าในทางประวัติศาสตร์ออกเผยแพร่เป็นสาธารณประโยชน์ ขออำนาจกุศลทั้งนี้จงเป็นปัจจัยส่งเสริมให้ พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฎ์ (สาย คชเสนี) ผู้ถึงแก่อนิจกรรมไปแล้ว ได้ประสบแต่อิฏฐคุณมนุญผล เสวยสุขสมบัติในสัมปรายภพ สมดังมโนปณิธานของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๑๒ ธันวาคม ๒๕๐๙

พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฎ์

(สาย คชเสนี)

ชาตะ ๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๗

มรณะ ๑๒ กันยายน พ.ศ. ๒๕๐๙

ประวัติ

พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ (สาย คชเสนี) เป็นบุตร หลวงยศโยธี (พิณ คชเสนี) และนางสุด คชเสนี เกิดเมื่อวันที่ ๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๗ ตรงกับวันเสาร์ ปีวอก แรม ๘ ค่ำ

การศึกษา

พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ ได้เริ่มการศึกษาที่ ร.ร. ราษฎร์ ของครูธูป และได้ย้ายมาเรียนที่โรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษ จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๐ ได้สอบไล่ทุนรัฐบาล (คิงสกอลล่าชิพ) ได้ที่ ๑ ไป ศึกษาวิชาแพทย์ ณ ประเทศอังกฤษเป็นเวลา ๑๑ ปี

วุฒิการศึกษาก่อนเข้ารับราชการ

สอบไล่ได้ ชั้นมัธยมพิเศษ — มิ.ย. ๒๔๕๐

ปริญญา M.B., B.S. Lond. University.

Dipl. M.R. C.S, L.R.C.P.

Conjoint Board.

หน้าที่ราชการ

วันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ — เป็นครูฝึกหัดมหาดเล็กหลวง

วันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๐ — ออกไปทำการสนามกับกองทัพสัมพันธมิตร ได้เป็นว่าที่นาย

	ร้อยตรี เป็นนายทหารนอกกอง สังกัดกรมเสนาธิการทหารบก
วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๑ —	ประจำกรมเสนาธิการทหารบก รับราชการประจำในกองทูตทหาร ส่งออกไปทำการติดต่อกับราชสัมพันธมิตร ร่วมศึกในทวีปยุโรป
วันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๒ —	รับราชการประจำกรมเสนาธิการทหารบก
วันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๒ —	เป็นว่าที่นายร้อยเอก เป็นนายทหารนอกกองสังกัดกรมแพทย์สุขาภิบาลทหารบก ย้ายไปรับราชการทางกระทรวงธรรมการตามที่กระทรวงธรรมการขอมา
วันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๒ —	เป็นผู้ช่วยคณบดีฝ่ายวิชาการโรงพยาบาลศิริราช
วันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๓—	เป็นผู้อำนวยการโรงพยาบาลศิริราช
วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๘ —	เป็นแม่กองศัลยกรรมโรงพยาบาลศิริราช

วันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๐	—	ทางราชการส่งออกไปดูงานและศึกษาวิชาการแพทย์ ในทวีปยุโรปและอเมริกา โดยทุนของร้อคกี้เฟลเล่อ
วันที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๑	—	เป็นศาสตราจารย์โท ของกรมมหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์
วันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๔	—	เป็นเลขาธิการนายทะเบียนสภาการแพทย์
วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๕	—	เป็นนายแพทย์ใหญ่ทหารบก
วันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๕	—	เป็นผู้อำนวยการเสนารักษ์ทหารบก
วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๖	—	รักษาราชการผู้ช่วยผู้อำนวยการเสนารักษ์ทหารบกฝ่ายเทคนิค
วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๗	—	เป็นผู้อำนวยการเสนารักษ์ทหารบก
วันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๗	—	ไปประจำกรมเสนาธิการทหารบก
วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๘	—	ออกจากประจำการเป็นนายทหารนอกราชการสังกัด บ.ก. สำนักงานปลัดกระทรวงกลาโหม

เพื่อรับบำนาญ เพราะรับราช-
การมาครบเกษียณอายุ

รวมเวลารับราชการทั้งสิ้น ๔๔ ปี กับ ๓ เดือน

ราชการพิเศษ

วันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๑ — เป็นนายแพทย์ประจำพระองค์ในรัชกาลที่ ๘ ในระหว่างเวลาที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ในประเทศไทยนี้

วันที่ ๑๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๒ — เป็นกรรมการอำนวยการป้องกันภัยทางอากาศ

วันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๓ — เป็นกรรมการอำนวยการอบรมแพทย์ ทางศัลยศาสตร์

วันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๔ — เป็นกรรมการวงการแพทย์เพื่อประสานงาน และอำนวยการ อันเกี่ยวแก่การรักษาพยาบาลผู้ที่เจ็บป่วยตลอดทั้งเครื่องมือเครื่องใช้ในการรักษาพยาบาลในยามฉุกเฉิน

วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๕ — เป็นรองประธานกรรมการปราบปรามไข้จับสั่น

วันที่ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ — เป็นหัวหน้าใหญ่ฝ่ายรักษาพยาบาลทหาร กองการรักษาพยาบาลทหารในเขตหลัง

วันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๗ — เป็นกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิของมหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์

วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๙ — เป็นผู้อำนวยการเสนารักษ์สนาม

วันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๔ — เป็นกรรมการสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า

ราชการสงคราม

๑ เม.ย. ๒๔๖๑ — ๒๑ ก.ย. ๒๔๖๒ — ได้เข้ารับราชการประจำกองทูตทหาร ซึ่งออกไปทำการติดต่อกับราชสัมพันธมิตรร่วมศึกในทวีปยุโรป

วันที่ ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๔ — ไปราชการทัพในคราวพิพาทกับอินโดจีนฝรั่งเศส เนื่องในกรณีเรียกร้องขอดินแดนคืน พ.ศ. ๒๔๘๐

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ตามลำดับดังนี้

วันที่ ๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๓ — เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๖ ชั้นที่ ๔ (ว.ป.ร. ๔)

วันที่ ๑๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๔ — เหรียญที่ระลึกในราชการสงคราม

วันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ — เหรียญดุษฎีมาลา เข็มศิลปวิทยา

วันที่ ๒๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ — เหรียญชัย

วันที่ ๒๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๙ — เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๗ ชั้นที่ ๕ (ป.ป.ร. ๕)

วันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๗ — ร.พ.ธ.

วันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๐ — ทวีติยาภรณ์มงกุฎไทย

วันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๑ — เหรียญรัตนาภรณ์ ชั้นที่ ๓

วันที่ ๑๙ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๒ — ทวีติยาภรณ์ช้างเผือก

วันที่ ๒๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๔ — เหรียญชัยสมรภูมิ

วันที่ ๑๙ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๕ — ร.จ.ม.

วันที่ ๑๙ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๖ — ประถมาภรณ์มงกุฎไทย (ป.ม.)

วันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ — เหรียญบรมราชาภิเษก (ทอง) ในรัชกาลปัจจุบัน

ชีวิตครอบครัว

พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ได้สมรสกับ นางสาวสุคนธ์ ชยากร บุตรีนายเชย นางลิ้นจี่ ชยากร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ มีบุตรธิดา คือ

๑. นางสายสุคนธ์ ทองใบ

๒. นางสายสมร ฆนากรกาญจน

๓. แพทย์หญิงสายสุดใจ ตู้จินดา

๔. นายแพทย์ไพธูร คชเสนี

๕. นายถนัด คชเสนี

๖. น.ส.สุรณี คชเสนี

๗. น.ส.สายสุดา คชเสนี

พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฎ์ป่วยเป็นโรคหัวใจได้ถึงแก่กรรมด้วยอาการสงบ ณ บ้านเลขที่ ๕๕/๓ ถนนพญาไท เมื่อ วันที่ ๑๒ กันยายน ๒๕๐๙ เวลา ๔ ทุ่มครึ่ง คำนวณอายุได้ ๘๑ ปี ๖ เดือน ๕ วัน

บันทึกส่วนตัว

ข้าพเจ้าเกิดเมื่อวันที่ ๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๗ ตรงกับวันเสาร์ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๔ ปีวอก เวลา ๑๑ น. ที่บางลำภูล่างข้างวัดเศวตฉัตร อำเภอราชบูรณะ จังหวัดธนบุรี บิดาของข้าพเจ้าชื่อ หลวงยศโยธี (พิณ คชเสนี) และมารดาชื่อ คุณสุด ยศโยธี (คุณสุด ศิริวรรณ์) บิดาและมารดาของข้าพเจ้าตอนแต่งงานใหม่ ๆ อยู่ที่พระประแดง เวลานี้เป็นอำเภอ แต่เคยเป็นจังหวัดมาก่อน แต่ตอนหลังมารดาเลยกลับมาอยู่บ้านเดิมที่บางลำภูล่าง เลยเป็นที่เกิดของข้าพเจ้า คุณยายและคุณแม่ได้ช่วยกันเลี้ยงดูข้าพเจ้าจนเติบโต ตลอดเวลาจนคุณยายป่วยเป็นโรคคนชรา ถึงแก่กรรมเอาเมื่ออายุท่านได้ ๗๕ ปีเต็ม ข้าพเจ้ารักและนับถือคุณยายมาก และเสียใจเป็นที่สุดในการสูญเสียคุณยายที่รักของข้าพเจ้า เมื่อเจ็บหนักคุณยายขอร้องให้ข้าพเจ้ากระทำอย่างหนึ่ง คือบวชเณรให้หน้าไฟเวลาเผาศพท่าน ข้าพเจ้ารับปากด้วยความเต็มใจ เวลานั้นมีอายุเพียง ๑๕ ปี ได้โกนจุกที่บ้านท้องนา คลองรังสิตแล้วแต่ ๑๑ ขวบ ข้าพเจ้าอยากแสดงความกตัญญูกตเวทีในการที่คุณยายได้อุปการะเลี้ยงข้าพเจ้ามาด้วยความเหนื่อยยากจนโต เก็บศพไว้พอควรแล้วก็ได้มีการฌาปนกิจที่วัดสระเกศ กรุงเทพ ฯ และข้าพเจ้าก็เข้าอุปสมบทหน้าไฟคุณยาย โดยเจ้าคุณสาสนโสภณเป็นอุปัชฌาย์ และ

ถ่ายเมื่อวันลงเรือเดินทางไปศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ

ถ่ายเมื่อศึกษาอยู่ที่ประเทศอังกฤษ (แถวยืน คนที่ ๑๓ จากซ้าย)

ถ่ายเมื่อศึกษาอยู่ ณ โรงเรียนแพทย์ St. Thomas' Hospital (คนนั่งซ้ายสุด)

ถ่ายเมื่อรับปริญญาแพทย์ M.B., B.S. Lond.

ท่านเจ้าคุณอวาจี วัดราชประดิษฐ์เป็นคู่สวด เสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์เป็นประธานในการจัดงานนั้นทุกประการ คุณแม่เป็นน้องสาวคนสุดท้องของคุณจอมมารดาเขียน (เจ้าจอมมารดาของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์)

คุณแม่ออกเดินทางไปเป็นเพื่อนหม่อมพี่แช่มวรววรรณไปเยี่ยมบ้านที่บางช้าง อัมพวา สมุทรสงคราม เกือบจะเอาข้าพเจ้าไปตกน้ำตายเสียแล้ว เพราะเรือกลไฟแบบเก่ามีหม้อน้ำที่ไม่มีเครื่องอัตโนมัติปล่อยสตีมที่ล้นได้ หม้อเกิดทนความดันของสตีมในหม้อไม่ได้ เกิดระเบิดดังลั่นเศษเหล็กฆ่าคนหลายคน ส่วนคุณแม่นั้นว่ายน้ำกับเขาไม่เป็น ต้องเกาะเรือไฟที่กำลังจมลงในแม่น้ำแม่กลอง จนน้ำร้อนที่ออกจากหม้อน้ำระเบิดนั้นไหลลวกทั่วตัวคุณแม่ แล้วเศษเหล็กยังปลิวมาเข้าตาทำลายตาจนเสียหมด เลยต้องรีบทำการผ่าตัด ๆ เอาออกโดยเร็วเพื่อช่วยชีวิต คุณแม่นอนรักษาตัวอยู่สี่เดือนเต็มกว่าจะหาย อย่างน่าประหลาดเท่ากับตายแล้วเกิดใหม่ เพราะร่อแร่อยู่หลายเวลาทีเดียว นี่ตามคำคุณแม่เคยเล่าให้ฟังเมื่อโตแล้ว

การศึกษาของข้าพเจ้า

ข้าพเจ้าเริ่มเรียนหนังสือไทยที่โรงเรียนราษฎร์ของครูธูป และภรรยาของท่าน แหมท่านดุและเฉียบขาด ใครเก ใครไม่ทำการบ้านหรือดื้อ เป็นโดนไม้เรียวพิเศษของท่าน เรียกกันว่าไม้ขี้ช่อ มีสอง

ปลายติดขี้ผึ้งทางด้านหนึ่ง พอหวดเป็นได้สองแนวเลย ไม่เคยเห็นใครเฆี่ยนเด็กด้วยไม้อย่างที่น่ากลัวเช่นนี้ หนังสือเรียนเวลานั้นคือมูลบทบรรพกิจ เราท่องจำกันขึ้นใจแล้ว ยังว่าได้เป็นบทๆ กด กง กม เกย ฯลฯ

“**ขึ้นกดบทอัศจรรย์ เสียงครื้นครั่นภูเขาหลวง นกหกตกรังรวง**”

เป็นต้น ตอนหลังจึงมีแบบเรียนเร็วเกิดขึ้น ข้าพเจ้าวิ่งเก่ง และวิ่งไม่ค่อยหยุด เมื่อได้โอกาสเป็นต้องวิ่งเสมอ เลยตกจากที่สูง หัวเข่าเคล็ด “เดินไม่ได้” ต้องหยุดเรียนหนังสือไปตั้งปี คุณแม่ร้อนใจมาก เอาตัวข้าพเจ้าไปหาหมอกระดูกหลายคน พอได้คนเก่งทางกระดูก (bone setting) ก็ตกลงให้รักษา ท่านหมอเอาเชือกด้ายดิบขมวดเป็นเกลียวแข็งปลุกเสกแล้วก็ฟาดลงๆ เสียพักใหญ่หลายหนแล้วเอาแป้งเสกพอก เสร็จแล้วก็เอาเฝือกใส่ทิ้งไว้ เปิดเอาออกทุกเดือน เขาเรียกกันว่าเป็นลมจะโปง ความจริงเป็น “Sprain of the knee joint”

“เขาต้องทุบทุก ๑๔ วัน แต่ว่าทำข้างนอก เล่นเอาต้องหยุดเรียนเลย เดินไม่ได้ เรื่องนี้เองกับเรื่องอยากจะรู้สมุฏฐานของโรคปวดหลังปวดเอว เลยทำให้อยากเรียนแพทย์ แล้วก็ได้เรียนและได้เป็นจริงตามต้องการ เลยรู้ความจริงหลายอย่างที่เคยอยากรู้มาแต่ก่อน ขาซ้ายของข้าพเจ้าตั้งแต่ตกร้านไม้นั่นเอง เลยลีบตรงท้องน่องจนไปอยู่อังกฤษ หัดสะเก็ตติ้งลูกล้อจนเก่ง เต้นรำได้ ลองทางซ้ายมากๆ เลยทำให้น่องข้างนี้หายลีบ และกลับแข็งแรงดีเท่าเก่า เข้าหน้าหนาวยังย่องไปสวิตเซอร์แลนด์ เล่นสะเก็ตบนน้ำแข็งบ่อยๆ

เพราะชอบมาก เลยช่วยให้ขาดขึ้นเรื่อย พอสอบได้ ขออนุญาตผู้ปกครองได้ไปบ่อย

ขั้นที่สอง สำหรับการเล่าเรียน ก็คือ เข้าเรียนภาษาบาลีที่โรงเรียนภาษาบาลีที่วัดราชประดิษฐ์ ตอนบวชเป็นสามเณรหน้าไฟตอนเผาศพคุณยายอิ่ม ตามสัญญาที่ได้รับปากกับท่านก่อนท่านสิ้นใจ คุณยายตายที่กรุงเทพ ฯ แล้ว ไปฝังไว้ที่วัดบวรนายก คลอง ๗ รังสิต ขุดแล้วเลื่อนลงเรือเอามากรุงเทพ ฯ เผาที่เมรุใหญ่วัดสระเกศ พอบวชหน้าไฟโดยท่านเจ้าคุณสาสนโสภณเป็นอุปัชฌาย์และท่านเจ้าคุณอวาจีเป็นคู่สวด แล้วท่านเจ้าคุณอวาจีก็พากลับวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม อยู่ที่นี่ครบปีจึงลาสิกขาบท ข้าพเจ้าตั้งอกตั้งใจเรียนภาษาบาลีได้มากพอดูสำหรับปีหนึ่ง และทุนที่ได้นี้ช่วยให้เรียนภาษาละตินสำหรับเข้าสอบไล่เรียนแพทย์ในประเทศอังกฤษได้ เพราะว่าการวางประโยคในทางไวยากรณ์ก็มีทำนองใกล้เคียงในแนวเดียวกัน ทำให้เรียนได้เร็วและเข้าสอบได้ด้วย

ขั้นที่สามก็เข้าโรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษ ความเดิมที่ทำให้อยากเข้าโรงเรียนนี้ก็คือตอนบวชเป็นสามเณรที่วัดราชประดิษฐ์ เพราะเห็นพระหลายองค์เรียนภาษาอังกฤษกับครูบ้วนเฮง (ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นคุณพระวิเศษ)

เวลานั้นโรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษ ออกมาจากพระบรมมหาราชวังแล้ว และกำลังตั้งอยู่ที่ท่าช้างวังหน้าที่ตรงตึกสามหลังเป็น

โรงละครแห่งชาติ เดี๋ยวนี้อยู่ใกล้มิวเซียมและศิลปากร อาจารย์ใหญ่ก็คือ ท่านอาจารย์ เอ. เอส. สมิท และอาจารย์ผู้ช่วยก็คือ ท่านอาจารย์ เอ๊ฟ. อี. สไปวี่ เวลานั้นมีอาจารย์ฝรั่งสอนชั้นต่าง ๆ อีกหลายคน ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป คือ

๑. เอ. เอส. สมิท อาจารย์ใหญ่ ชั้น ๖
๒. เอ๊ฟ. อี. สไปวี่ รองอาจารย์ใหญ่ ชั้น ๔ แลชั้น ๖ ทางวิทยาศาสตร์
๓. ที. ยัดช อาจารย์ประจำชั้น ชั้น ๔
๔. บี. โอ. คาทไรท์ อาจารย์ประจำชั้น ชั้น ๕
๕. เย. เอช. เซดชวิก อาจารย์วิทยาศาสตร์ ชั้น ๖
๖. น. ซัทตอน อาจารย์ภาษา ชั้น ๖
๗. อาจารย์ฝรั่ง อาจารย์วาดเขียน
๘. พระยาวิจิตร์วรศาสตร์ (พุ่ม) ภาษาไทย–อังกฤษ และอังกฤษ–ไทย
๙. อาจารย์บ้วนเฮง (พระวิเศษ) สอนชั้น ๓
๑๐. อาจารย์กุ้น สอนชั้น ๒
๑๑. อาจารย์สด สอนชั้น ๑

อาจารย์บ้วนเฮง (พระวิเศษ) เป็นผู้นำข้าพเจ้าไปฝากเข้าโรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษ และตอนเข้าได้อยู่ชั้น ๒ เรียนกับอาจารย์กุ้น

เดือน พ.ค. ๒๔๔๔ เข้าเรียนชั้น ๒ กับอาจารย์ที่กล่าวแล้ว สอบได้ที่ ๑ อายุ ๑๖ ปี

เดือน พ.ค. ๒๔๔๕ ข้ามชั้นเรียนชั้น ๔ กับอาจารย์ ยัดช สอบได้ อายุ ๑๗ ปี

เดือน พ.ค. ๒๔๔๖ เข้าเรียนชั้น ๕ กับอาจารย์ บี. โอ. คาทไรท์ สอบได้ อายุ ๑๘ ปี

เดือน พ.ค. ๒๔๔๗ เข้าเรียนชั้น ๖ กับอาจารย์ สไปวี่ สอบได้ที่ ๔ อายุ ๑๙ ปี

เดือน พ.ค. ๒๔๔๘ เข้าเรียนซ้ำชั้น ๖ และเข้าสอบชิงทุนสคอลล่าชิพได้ที่ ๑ อายุ ๑๙ ปี

เลยได้ส่งไปเรียนแพทย์ตามที่ต้องการ สำหรับมาสอนที่โรงเรียนแพทย์ที่ศิริราช แต่ต้องไปหัดสอนเป็นการฝึกหัดก่อนที่โรงเรียนมหาดเล็กหลวงในพระบรมมหาราชวังเมื่อ ๑ ต.ค. ๒๔๔๙ อยู่ที่นั้นเป็นเวลา ๙ เดือน จนถึงเดือน มิ.ย. ๒๔๕๐ ตอนแรกนี้ได้รับพระราชทานเงินเดือนจากคลัง เดือนละ ๓๐ บาท และเงินจำนวนนี้ดีมากที่ทำให้ได้เวลาราชการตลอดเวลาที่ไปอยู่ประเทศอังกฤษ ๑๑ ปีกว่า นับรวมในเวลาบำนาญเลย ทำให้ได้เวลาราชการถึง ๔๔ ปีกับ ๓ เดือน รวมเวลาอยู่สนามทุกคราวเข้าด้วย

เมื่อ ๑๐ มิ.ย. ๒๔๕๐ — ๑๙๐๗ ข้าพเจ้าก็ลงเรือไปเรียน ณ ประเทศอังกฤษพร้อมกับพระยาอารี พระยาประมวล พระยาวรวิทย์ ฯ

และนายซังฮี้ ซึ่งถึงประเทศอังกฤษเอาวันที่ ๑๑ ก.ค. ๒๔๕๐—๑๙๐๗ มร. เยมส์ แอลเยอนอนเบรานมารับที่ท่าเรือเซาท์แฮมตัน นำไปลอนดอน เราเดินทางโดยเรือเยอรมันชื่อกะไนเซเนาว์ ออกจากสิงคโปร์ เพราะต้องมีเรือเล็กชื่อเดลี่ส่งลงเรือใหญ่ที่ท่าเมืองสิงคโปร์ มีญาติพี่น้องและเสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์มาส่งลงเรือที่ท่าบอเนียว ร้องไห้กันก็มี คุณแม่ที่รักของข้าพเจ้ามาส่งด้วยทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกอัดอั้นน้ำตาคลอ ออกจะเป็นลางว่าจะไม่ได้พบกันอีกในชีวิตนี้ แต่จะทำอย่างไรได้ มนุษย์ต้องทำการผ่าอุปสรรคหลายอย่างกว่าจะสมบูรณ์ได้ เป็นครั้งแรกที่จะต้องไปต่างประเทศห่างจากคุณแม่ และคุณแม่ก็มีลูกคนเดียวด้วย เรามาด้วยกันตามลำพัง ทางการเป็นแต่ฝากฝั่งไปกับกัปตันเรือเท่านั้น เราดูแลตัวเราเองมาตั้งแต่ต้น บริษัทเดินเรือเยอรมันชื่อ นอแดทเชอร์รอยด์นี้ให้ความสะดวกแก่ผู้โดยสารมาก เอาใจทุกอย่าง แต่อาหารมีให้เรากินไม่ใคร่ได้ เพราะมันมีไขมันมากหน่อย กินเลี่ยนกลืนไม่ลง ซ้ำยังเมาคลื่นกันแย่ทีเดียว แต่เพื่อนของเราเมาน้อย ย่องลงไปกินที่โต๊ะเสมอ เพราะไม่ยอมเสียเปรียบฝรั่ง ข้าพเจ้านั้นเมาเสียจนหมดท่า ต้องนอนเป็นระยะ ๆ ตลอดทางเลย ถึงเมืองท่าทีไรก็ได้ลุกขึ้นกินอาหารดี ๆ เสียที ตอนแรกออกจากสิงคโปร์มาปีนังยังพอดี แต่พอออกจากปีนังมาไม่ช้าเข้ามหาสมุทรอินเดียตลอด ๑๔ วัน ถึงโคลัมโบแย่เลย กินอะไรก็ไม่ได้ นอนแซ่วเมาคลื่น พอถึงโคลัมโบรู้สึกแปลก หายเมาคลื่นเลยขออนุญาต

ขึ้นบก และย่องเข้าโฮเต็ลกินกันอย่างเต็มที่ทีเดียว พอบรรทุกของเสร็จและเอาถ่านหินลงเรือแล้ว เขาก็เป่าสัญญาณออกเรือ เรารีบลงเรือ พอเรือออกเห็นคลื่นในมหาสมุทรอินเดียลูกโตเท่าตึกแถว ก็ออกชักใจไม่ดี เตรียมจะเมาเอาอีกแล้วละ ชักรู้สึกใจหวิว ๆ ในมิช้าของที่กินมาในท้องก็ออกหมดเกลี้ยง ไม่ได้มีเหลือเลยจนนิดเดียว เลยต้องนอนถอนใจยาว ๆ อยู่พักหนึ่งแต่ก็ลุกขึ้นไม่ได้ เวียนหัวจะอาเจียนอยู่เรื่อย ๆ เรือแล่นห่างจากซีลอนไกลออกไปทุกทีจนแลไม่เห็นฝั่ง คลื่นจัดเพราะเป็นเดือนมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ข้าพเจ้านั้นต้องอยู่ในห้องเคบินตลอดเวลา กินอะไร ๆ ไม่ลงเลย เวียนหัวเป็นกำลัง ถอนใจยาว ๆ ก็ไม่หาย เรือแล่นมาตามคลื่นลูกใหญ่ในมหาสมุทรอินเดีย เราโผล่หน้ามองดูปลานกกระจอกบินได้ไกลเหมือนกัน เหมือนกับเราเคยเห็นในอ่าวไทยที่ได้ผ่านมาแล้ว เพื่อนของข้าพเจ้าที่ไม่เมาคลื่นนั่งดูปลาข้างบน เห็นปลาโลมาหัวบาด และบางทีก็ปลาฉลามว่ายแข่งกับเรืออย่างประเปรียว เจ้าฉลามใหญ่นี้ชอบกินคนด้วย ตกลงไปในทะเลเป็นเสร็จมัน เรือก็โคลงเคลงเรื่อยมา เพราะหน้านี้ลมไม่เซาเลย ปลาพวกนี้คงหวังอาหารที่จะหล่นลงไปให้มันกินบ้าง

ในเวลานอนอยู่ในห้องเคบินนึกเป็นห่วงคุณแม่มาก เราเคยอยู่ด้วยกันแล้วฟังเรื่องที่คุณแม่เล่าให้ฟังเสมอ ๆ แต่ว่าเป็นลูกผู้ชายก็ต้องหาวิชาใส่ตัวให้มากเท่าที่จะหาได้ เอาไว้เป็นทุนภายหลัง เราเห็นเรือผ่านเรือเราหลายลำ เรือของเราแล่นผ่านเกาะที่อังกฤษส่งทหาร

ถูกลงโทษมา อยู่กลางทะเลลึกอ้างว้างเหลือเกิน เห็นจะเข็ดเลย มีกระโจมไฟบอกทางเรือแลเห็นแต่ไกล เรือเราเข้าทะเลแดง น้ำทะเลมีสีแดงเรื่อจนออกจะแดงเข้มมากขึ้น เมื่อแล่นต่อมา แล้วพอได้ ๑๔ วัน เราก็มาถึงเมือง เอเดน เมืองเอเดนแห้งแล้งที่สุดในโลก ฝนตกปีละครั้ง ตั้งอยู่ที่ทางเข้าทะเลแดง เราแวะเอาถ่านหินสำหรับเรือ ไม่มีใครชอบขึ้นบก เพราะร้อนจัดเหลือเกินแล้วก็ไม่มีอะไรน่าดูด้วย เราเลยไม่ขึ้นบก พอได้เวลาเรือก็รีบออกจากท่าเดินทางต่อไป ตามแถบนี้เห็นแต่ทราย ต้นไม้มีน้อยมาก พอพ้นเอเดนเราก็มุ่งมายังเมืองซูเอส ตั้งอยู่ปากคลองซูเอสที่เราจะต้องผ่านไปทะเลเมดิเตอเรเนียนทางด้านโน้น ที่คลองซูเอสรู้สึกคึกคักขึ้นบ้าง เราเคยเรียนรู้ว่าผู้ขุดคลองสำเร็จจนเรือเล็กเรือใหญ่เดินได้ คือ มร. เดอ ลาสเซ็ฟ (Mr. De Lassef) เขาเป็นนายช่างฝรั่งเศส คลองนี้นำความสะดวกสำหรับติดต่อกับอินเดียได้เร็วกว่าอ้อมไปทางเคพอ๊อฟกูดโฮป เราเรียนเรื่องเหล่านี้มาโดยละเอียดก่อนมาแล้ว ซ้ำอ่านแฟรี่เทลมากเลยกลัวสิงโตในทะเลทรายสองข้างฝั่งลำคลอง ตอนนี้ชักหายเมาคลื่นขึ้นมามองดูข้างบน เรื่องที่เซอรไรเดอแฮกกาดเขียนเรื่องสิงโต เลยทำให้นึกว่ามันคงจะมาเดินเพ่นพ่านอยู่ตามตลิ่งในตอนกลางคืน เผลอตะครุบเอาตัวเลย มอง ๆ เท่าไรก็ไม่เห็นมีท่าทีว่าจะมีให้ชมเลย เล่นเอาต้องแอบไปนอนข้างในห้อง เพราะกลัว พอรู้ว่าไม่มีแน่เลยออกมานอนข้างนอก เพราะว่าทะเลทรายร้อนวูบตอนมีแดด กลางคืนก็คงยังร้อนอยู่มาก เราผ่าน

คลองเอาตอนกลางคืน เวลานั้นเราได้เห็นอูฐเป็นครั้งแรกในชีวิต แหม ไอ้ตัวพันนี้ดื้อจัง บางทีพอบรรทุกของบนหลังแล้ว ออกกระโดดโลดเต้นไม่ยอมไป ตีเท่าไรก็ยังดื้อ เราเห็นต้นอินทผลัม มีลูกเป็นกลุ่ม เราซื้อกินตามเมืองท่าที่จอดได้ กินอร่อยมาก พอถึงรูป มร. เดอลาสเซ็ฟ ก็พอดีสว่างแลเห็นรูปอนุสาวรีย์ถนัด พอดีเข้าทะเลเมดิเตอเรเนียน รูปนั้นอยู่ปากคลอง เรือเข้าเทียบท่าปอทเซท ถ้าเราอยากเห็นเมืองหลวงไคโรของอียิปต์ก็ซื้อตั๋วเที่ยวของบริษัทอมมัสคุกส์ เขาจะให้คนนำไปได้ เพราะว่าจะย่างเข้าเขตยุโรปอยู่รำมะร่อแล้ว ต้องเอาเสื้อผ้าหนาออกแต่ง คราวแรกยังไม่กล้าพอไปเที่ยวเมืองไคโร เพราะยังไม่เคยเดินทางไปไหนไกล ๆ

พูดถึงเรื่องนักเลงพาเที่ยวตามเมืองท่าต่าง ๆ นั้นต้องรู้ประวัติของแกไว้บ้างพอเป็นความรู้ แกเกทุกอย่าง พาเที่ยวได้ดี แต่ระวังกระเป๋าสตางค์หาย ไปต้องชวนกันไปหลายคน แกจึงจะเกรงใจบ้างเล็กน้อย ไปคนเดียวเป็นเสร็จเลย แกจะทำอะไรได้ทุกอย่าง รวมทั้งเอาชีวิต บางทีแกจะพาไปเที่ยวตามซ่องผู้หญิง แต่ว่าพวกเรายังไม่กล้าไปไหนไกล และกัปตันเรือคอยเตือนเราเสมอ คนพวกนี้มาจากที่ต่าง ๆ หัวเห็ดมาแล้วทุกคน บางทีก็ไม่ใช่คนพื้นเมือง บางทีก็ครึ่งชาติ

ข้าพเจ้าไม่แน่ใจว่าเดี๋ยวนี้จะเลวลงเท่าใดแน่ เพราะทุกแห่งแต่ก่อนเคยดีกว่าตามเมืองท่า แต่เดี๋ยวนี้เขาว่าเหมือนกันหมดแล้ว พวกเราพากันขึ้นเที่ยวที่ปอทเซท เพราะอยากเห็นสถานที่และร้านโรง

ต่าง ๆ ข้อสำคัญอยากจะกินอาหารให้อร่อยกว่าในเรือเสียที กินไม่ได้มาหลายเวลาแล้ว เรี่ยวแรงข้าพเจ้าก็ชักจะมีมาอย่างเดิม รู้สึกว่าเมาคลื่นนั้นดีกว่าป่วยอย่างอื่น เพราะพอหมดคลื่นก็หายเป็นปลิดทิ้งทีเดียว แต่ว่าร่างกายก็ยังคงผอม แต่ว่าฟื้นได้เร็ว พอเรือจะออกเขายังเปิดหวูดเรียกอีกพักใหญ่ เรารีบลงเรือกรรเชียงกลับเรือทันที

พูดถึงเมืองก็มีลักษณะไปทางแบบอิตาเลียนมาก การตกแต่งร้าน การแต่งสถานที่ใด มักเอาวัฒนธรรมของอิตาเลียนเข้ามาใช้ เรือออกใช้จักรหมายมุ่งไปเนเปอลส์ต่อไป ทีนี้เป็นเมืองของประเทศชอบกินมักโรนีเอามากมายทีเดียว อากาศก็ยิ่งค่อยหนาวมากขึ้น เราเกิดในประเทศร้อน เราเริ่มรู้สึกความหนาวมากกว่าคนเกิดในประเทศหนาว ต้องเพิ่มเครื่องหนาวให้หนาขึ้นเป็นลำดับ เพราะว่าหนาวกว่าทะเลที่ ๆ เราได้ผ่านมาแล้ว เมื่อเดินทางมาได้ ๕ วัน เราก็มาถึงเนเปอลส์ เมืองท่าสำคัญของอิตาลีแห่งหนึ่ง แสงไฟสว่าง เพราะเราถึงเอาตอนค่ำ เราขออนุญาตขึ้นบกตามเคย แต่คราวนี้ขึ้นเที่ยวเอาตอนค่ำ เพราะเรือมาถึงเอาตอนนั้น หม่อมหลวงเจริญเขาเก่งกว่าคนอื่นออกนำหน้าทีเดียว เราก็เดินไปทั่วทุกหนทุกแห่งตามที่คนนำที่เราว่าจ้างพาไปดู ลงท้ายยังพาไปดูตามโรงนางบำเรอหลายแห่ง เราเป็นแต่ผ่านหน้าร้านค้าเช่นนี้ ผู้หญิงพวกนี้อยู่ตามโรงและเปลือยกายให้โป๊ที่สุดสำหรับให้ชายเลือกเอาตามใจ เพราะพวกนี้ชอบทหารเรือของชาติต่าง ๆ ที่ผ่านมา พวกนี้เราเคยถามหมอที่ประจำเรือ บอกว่า

พวกนี้เที่ยวก่อนกินอาหาร หิวก็ทน เพราะเขาออกทะเลนาน ๆ แล้ว เห็นวัวควายชักบอกว่าสวยหมด เราค้างบนเรือในท่านี้หนึ่งคืน

รุ่งขึ้นเรือออกจากท่าเนเปอลส์มุ่งใช้จักรไปเมืองท่าเยนัว ซึ่งเป็นเมืองท่าสุดท้ายของประเทศอิตาลี ที่นี่จะต้องกินมักกาโรนีกันให้อิ่มทีเดียว เราตกลงกันเป็นที่แน่นอน เป็นตายเอาที เพราะเมาคลื่นกินอะไรไม่ใคร่ได้ ขนเอาข้าวตังเอย ส้มโอเอย ให้มาแยะ ข้าวตังนั้นใส่มาในปีบสามปีบให้พอกินตลอดทาง แต่ที่ไหนได้ พอค่อยยังชั่วลุกขึ้นจะหาของที่พอกินได้สักชิ้นหาไม่พบเลย เพื่อนฝูงกินหมด เขาไม่เมา เราแย่ตลอดทาง ระยะทางเรือถึงเยนัวแล่นอยู่ ๕ วันถึง มองดูแผนที่ก็จะเห็นว่าใกล้ประเทศฝรั่งเศสมาก ที่เยนัวเราเห็นความเจริญของตะวันตกหมดทุกอย่าง ตั้งแต่ของดี ๆ จนของเลวที่สุด เขามีไว้ให้ชมได้ทุกแง่ทุกมุม เราจะเลือกทางใดเป็นได้ง่าย ข้าพเจ้านึกเอาเองว่าสมัยเรือบินเป็นพาหนะ เดินทางเร็วเกินไปจะไม่ได้เห็นของหลายอย่างที่มาทางเรือเดินทะเลจะเห็นเป็นแน่ ยิ่งเรือบินชนิดไอพ่นเลยไม่รู้อะไรใหญ่เลย แว่บเดียวก็ถึงที่ต้องลงแล้ว เวลานี้ไปถึงเร็วและตายเร็วทันใจ คนเกิดง่ายตายก็ไม่มีใครค่อยนึกถึงมากนัก ที่เยนัว เราจะหาของทุกสิ่งได้ตามความประสงค์ ซึ่งหมายความว่าอะไรที่นับได้ในเกณฑ์ความเจริญแล้วเป็นมีหมด ข้าพเจ้าไม่ชอบคนที่เป็นแมงดาเลยทีเดียว ทำลายความดีของชาติ เพราะทำลายความเป็นแม่ของผู้หญิงเพื่อเอาเงินเท่านั้น ไม่นึกถึงผู้หญิงที่จะเป็นผู้เลี้ยงดู

เด็กบ้างเลย บางคนอาจต้องเป็นคนเลว เพราะว่าไม่มีเงินทองใช้พอเพียงอย่างคนธรรมดา แต่ถ้าเป็นคนที่เราจะช่วยไม่ได้ เพราะนิสัยชอบก็เป็นอันจนใจ แต่ไม่ควรทำลายคนดีเพื่อเอาเงินเลี้ยงตัวอย่างแมงดา ที่เยนัวมีห้องสำหรับให้ชายเลือกผู้หญิงได้ตามใจชอบ เป็นอันว่าเข้าแบบฝรั่งเศสเอาแล้ว หญิงคร่ำหวอกที่เคยหากินมาแต่สาว พอแก่ตัวก็หาตัวแทนโดยชักชวนล่อลวงบ้าง โดยแต่งเจ้าชู้แมงดาไปเกี้ยวบ้าง โดยแนะหาผู้ที่สมัครใจเองบ้าง เอาไว้แทนตัวที่หมดราคาแล้ว ข้าพเจ้าเป็นคนหนึ่งที่อยากให้ลงโทษพวกล่อลวงหญิงให้เข้าซ่องให้มาก เพื่อกันท่าไว้บ้างเท่าที่จะกระทำได้ แต่นั้นแหละคนที่เต็มใจเองเราช่วยไม่ได้เสียแล้ว จิตใจเขาเปลี่ยนเห็นกงจักรเป็นดอกบัวเสีย เปลี่ยนยากที่เราได้เห็นสภาพทุก ๆ อย่างที่เป็นของดีและของเลว เมืองนอกไม่ใช่เป็นสวรรค์ไปทุกสิ่งทุกอย่าง เลือกเอาได้ ถึงการเล่าเรียนก็เช่นกัน เขามีไว้ให้ แต่ถ้าเราไม่ต้องการหรือไม่เอาใจใส่ก็ไม่ได้อะไรติดตัวมา นอกจากความอวดดีถือตัวกว่าคนอื่น

ข้าพเจ้าออกจะเล่ามากสักหน่อย เพราะนึกว่าจะเป็นเรื่องควรรู้ไว้บ้าง เรือของเราก็ออกจากท่าเรือเยนัวแล้วก็มุ่งมายังเมืองมาเซลของประเทศฝรั่งเศส เห็นท่าทางของคนแล้วก็จำได้ เพราะว่าเขาชอบโล้งเล้งและชอบยกไหล่เวลาพูดกัน รู้สึกเหมือนดังจะชกกันและโกรธกันมาก ๆ แต่ความจริงเขาคุยกันอย่างธรรมดา ออกความเห็นกัน แต่ไม่โกรธเคืองกันเลย คนพาเที่ยวที่นั่นเกที่สุด ต้องระวังตัวอย่าให้

ถูกต้มได้ การตรวจภาษีก็เหลือเกิน คลำกระเป๋ากางเกงหาผืนด้วยซ้ำ จิตใจของแกคงนึกว่าเป็นคนขโมยไปทุกคน ขโมยเอาของต้องห้ามเข้าประเทศ นิสัยเอาเปรียบเป็นที่สุด แต่ภายหลังข้าพเจ้าทราบว่าคนพื้นเมืองตามชนบทดีมากทีเดียว เหมือนกับพวกเรา ๆ นี่แหละ แต่ตามเมืองใหญ่ไม่แน่ แม้พวกของเขาเองก็ต้องระวัง เราพักที่เมืองท่านี้หนึ่งคืนแล้วเรือก็ออกเดินทางต่อไป อาหารของชาวฝรั่งเศสกินอร่อยแต่เบื่อง่าย เพราะรสชาดฉูดฉาด ไม่เงียบเหงาเหมือนอาหารของอังกฤษกินแล้วสบายท้อง ย่อยได้ แต่รู้สึกว่าอาหารของอังกฤษมีรสปรู๊ดปร๊าดน้อยกว่าของฝรั่งเศส แต่หรูนั้นทั่วโลกนับถือฝรั่งเศสว่าอาหารของเขาเลิศ คนหรู นิยมกันทั่วโลก แต่สำหรับข้าพเจ้าไม่ชอบกินนาน เพราะมักจะท้องเสียย่อยไม่ได้ อาหารเยอรมันในเรือก็กินไม่ลงรสมันมาก เขาเห็นกันว่าผู้หญิงกับเหล้าองุ่นในกรุงปารีสเป็นเลิศทีเดียว จริงตามเขาพูด เมื่ออยู่เมืองนอกนานรู้เรื่องก็เข้าใจได้ แต่ตอนนี้กินอาหารยังไม่รู้รสว่าอร่อย แล้วเรายิ่งอดมา เพราะว่าเมาคลื่นกินไม่ลง เราก็อยากกินไม่รู้จบ ร้านโรงสวยที่กินอาหารดี เรายังไม่คุ้นกับรสของอาหารที่ดีเลิศใคร ๆ ก็ชม และเพิ่งพ้นจากการเมาคลื่น เพราะตอนหลังข้าพเจ้าย่องมาเที่ยวกรุงปารีสบ่อยจนรู้รสดีของอาหาร แต่อยู่นานก็ท้องเสียเหมือนกัน

ทีนี้จะถึงตอนสำคัญที่มีชื่อเสียงมากในสมัยก่อน อ่านแล้วก็น่าตกใจในเรื่องพายุแรงจัด พัดเอาเรือเดินทะเลสมัยเก่าล่ม คนตายเสมอ

ข้าพเจ้านึกว่าแย่แล้วแน่ เพราะเมื่อมีคลื่นแม้แต่น้อยก็ยังหนีเมาไม่พ้น คราวนี้เห็นจะเป็นเหยื่ออีก เรือของเราจะต้องอ้อมอ่าวบิสเค นักเดินเรือกลัวกันหนักหนาทีเดียว กว่าจะเอาผ่านพ้นอ่าวนี้ไปได้ แต่เป็นด้วยเรามีโชคอย่างมากทีเดียว เพราะพอมาเข้าจริงทะเลในอ่าวนี้ไม่ดุดันเลย เงียบสงบเหมือนคนรู้อยู่เอาจริง ๆ เราดีใจไม่น้อยเลย ผ่านไปได้โดยไม่ต้องถูกพายุแรง แล้วเราก็เข้าในช่องแคบอังกฤษอย่างสบาย ตัวข้าพเจ้าเองนั้นโมทนาสาธุเป็นที่สุด เพราะว่ามีอาการเมาคลื่นน้อยที่สุด แล้วเรือแล่นเรื่อยมาอย่างสบายจนถึงเซาท์แฮมตัน ท่าปลายทางของเรา

ผู้ดูแลนักเรียนไทยของรัฐบาลมารอคอยรับพวกเรา และจัดการเรื่องตรวจภาษีและอะไร ๆ ทุกอย่างให้เราหมด พวกเราย่างขึ้นพื้นแผ่นดินอังกฤษแล้ว พอเสร็จท่านผู้ดูแลนักเรียนไทยชื่อมิสเตอร์ เยมส์ แอลเยอนอนเบราน์ก็พาพวกเราขึ้นรถไฟจากเซาท์แฮมตันมาลอนดอน มองดูอะไร ๆ ในประเทศอังกฤษเขามีระเบียบดีไปทุกอย่าง ไม่ต้องเอะอะ ทำกันเงียบอย่างคนรู้งานดี เราเดินทางสองชั่วโมง ก็ถึงสถานีวิกทอเรีย แล้วเราก็ขนของส่งให้พอเตอร์หรือคนขนของ เขาเอาขึ้นรถม้าชนิดแฮนซัม ๔ คันด้วยกัน (รถยนต์แท็กซี่ยังไม่มีเลย)

เราออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๐ หรือ ค.ศ. ๑๙๐๗ เรามาถึงเอา ๑๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๐ กินเวลาเดิน

ทาง ๓๑ วัน เดี๋ยวนี้ไปเรือบินเร็วมากสี่วันก็ถึง หรือถ้าเรือบินไอพ่นก็ ๒๔ ชั่วโมงถึง เร็วจริง ตายก็เร็ว ถ้ามีเรื่องเครื่องติดขัด

พอรถม้าชนิดแฮนซัมมาถึงถนน ๒๒ เรดคลิฟ กาเดน เออลสคอท เราก็ลง แล้วผู้ดูแลนักเรียนก็พาเราเข้าบ้านมิสแครมพตัน และฝากฝั่งเราให้อยู่ด้วย มีห้องเตรียมไว้ให้เราแล้ว บอกเราว่าจะต้องอยู่ที่นี่ก่อน เพราะต้องอยู่ใกล้จะต้องเตรียมตัดเสื้อผ้า และขณะที่คอยก็ต้องเข้าเรียนกับครูพิเศษชื่อ มิสเตอร์แบดค็อกส์ เราต้องให้หมอคิงสะตันบาตันตรวจโรคอีกทุกคนว่าสุขภาพเป็นอย่างไร เพราะอากาศเมืองอังกฤษผิดกับของเรามากนัก หนาวและแฉะบ่อยมาก

เสื้อผ้าที่ควรมีสำหรับประเทศอังกฤษนั้นควรมี

— เสื้อชั้นในหนา ๓ ตัว
— เสื้อเชิ้ตหนา ๓ ตัว
— เสื้อนอกสีกรมท่าหนา และกางเกงสีเดียวกัน ๑ ชุด
— ถุงเท้าหนา ๓ คู่
— รองเท้าหนังดำ ๒ คู่
— เน๊กไทด์ค่อนข้างมัว ๆ หรือดอกขาวพื้นน้ำเงินไม่โลดโผน เพราะเขาชอบกันเรียบ ๆ ๒ อัน
— เสื้อใส่นอนหนาอุ่น
— ถุงมือหนังเอาไว้หน้าหนาว ๑ คู่

ของเหล่านี้จะต้องใช้เกือบตลอดปี ถ้ามีร่มกันฝนก็อย่าทิ้งเสีย เพราะจะต้องใช้บ่อยกันหวัด แต่ถ้าไปสหรัฐอเมริกาเสื้อชั้นในของเราใช้ใส่อยู่ในบ้านหน้าหนาวและหน้าร้อนได้ ความอบอุ่นจากไอน้ำโดยวิธีของอเมริกาอุ่นดี แต่อังกฤษมีเตาไฟ คนอยู่ใกล้สบายและอุ่นยิ่งอัดคัดถ่านหินยิ่งยุ่งใหญ่ หนาวมากจนเป็นหวัด เพราะว่าอากาศที่เกาะอังกฤษเลวมาก ดีประเดี๋ยวเดียวเปลี่ยนเลวได้เร็วต้องระวังตัวมากๆ ในอังกฤษมันชื้นบ่อย หมวกก็จำเป็นต้องใช้

ประเทศอังกฤษในปี ค.ศ. ๑๙๐๗ ยังไม่มีเรือบินหรือรถยนต์แท็กซี่เลย รถยนต์ก็ยังไม่แพร่หลาย รถรางใช้ม้าลากยังคงมีตามรอบนอกลอนดอน เพราะฉะนั้นสิ่งเหล่านี้เกิดมีขึ้นทีหลัง เราเข้าประเทศอังกฤษ ตอนแรกสิ่งที่ชอบที่สุดก็รถไฟฟ้าใต้ดินลึก ไม่ใช่รถไฟฟ้าใต้ดินตื้น มันอยู่ลึกตั้ง ๕๐ ฟุตและลอดใต้แม่น้ำเทมส์ด้วยซ้ำ ข้าพเจ้าขึ้นเที่ยวเสียวันยังค่ำเลย จนคนเฝ้ารู้จักจำหน้าได้ เลยให้รางวัล ๑ ปอนด์ เขาเลยเงียบ บอกว่าอยากขี่ให้ช่ำใจ ขออนุญาตเถิด เขายิ้มแล้วทำเฉยๆ เราก็เลยไปดูสวนสัตว์ที่ชอบมาก เวียนไปบ่อยๆ แล้วก็มาดามทรูโซ แลมิวเซียม ของเขาดีรักษาเป็นระเบียบ เมื่อปี ค.ศ. ๑๙๒๘ ได้ไปดูอีกรอบหนึ่ง เพราะมูลนิธิร็อคกี้เฟลเลอให้ไปดูการแพทย์ทั่วโลก เขาออกให้ทุกสตางค์ จัดอะไรให้ทุกอย่างและทั่วทุกประเทศ เพื่อจะได้มาสอนนักเรียนแพทย์เป็นเวลา ๒ ปี หลักการของเขาแน่น เปลี่ยนไปมากดีขึ้น แต่ก็ตามหลักเดิมเท่านั้น เขาแบ่ง

รายละเอียดให้ดียิ่งขึ้น ไม่ใช่เปลี่ยนกลับหน้ามือเป็นหลังมือ น่าเอาอย่างเขาแท้ ๆ อเมริกาก็ดี เขาช่วยเพิ่มรายละเอียด ไม่ใช่เปลี่ยนหมดเอาใหม่

เมื่ออยู่ที่บ้านเลขที่ ๒๒ ถนนเรดคลิฟ เออลสคอทนั้น เราก็เดินไปเล่าเรียนทบทวนความรู้กับมิสเตอร์ เบเนส แบดค็อกส์ ท่านอาจารย์ผู้นี้ มีลิ้นไก่สั้น ฟังเสียงคำพูดยาก ยิ่งเรามีหูยังไม่เคยชินก็ยิ่งซ้ำร้าย ท่านต้องบอกซ้ำซากจนน่าเบื่อ แต่เรามีอาจารย์ฝรั่งสอนเรามาหลายปีในกรุงเทพฯ เพราะฉะนั้นเรายังได้เปรียบกว่าเด็กสมัยนี้ ในขณะนี้ได้ไปตัดเสื้อผ้าที่ห้างกู๊ดซ์ ซึ่งพวกเรายังคงใช้อยู่เป็นเวลานานปีกว่าจะเปลี่ยน ใครไปก็ต้องไปตัดที่นี่ เขารู้จักคนไทยดีทีเดียว พวกเรามีหม่อมหลวงเจริญ นายวงษ์ นายสุข นายซังฮี้ และข้าพเจ้าต้องไปเรียนกันทุกวันขณะรอเอาเสื้อผ้า แล้วท่านอาจารย์ก็เขียนรายงานความรู้ความประพฤติของพวกเราทุกคนส่งให้ท่าน เยมส์ แอลเยอนอนเบราน์ ทราบว่ารู้มาแค่ใด สำหรับตัวข้าพเจ้าเองมีรายงานจากมิสเตอร์แบดค็อกส์เองดังนี้ —

"Essays —

"Good; showing great intelligence; sentences at time expressed somewhat awkwardly, but more so at first than now.

"Analysis - -;

"Good, or fair : ; not quite equal to that of Nai Sanghee.

"General subjects paper —

"Exellent. He has evidenty been carefully instructed, his knowledge being accurate.

"Geometry —

"Good, but too lenghty in his proofs; riders good.

"Arithmatic and Algebra —

"Very fair; uncertain.

"Dictation —

"Good, but one has to repeat the words several times before he understands what is said.

"His Essays —

Showing steady improvement.

He has acquired a fair knowledge of graphs and approximations, and scales with me. He is of a very inquiring disposition, bright, intelligence, somewhat uncertain in his work, and sometimes slow in grasping new ideas.

At the end of the month Mr. Badcock reported again as follows —

"Reads fluently. Good all round, but weak at Mathematics than Chareon or Wongse. Very good ability."

ภายหลังการประชุมนักเรียนในประเทศอังกฤษประจำปีละ ๑๐ วัน เพื่อให้พบปะสนทนาปราศรัยกันให้สนิทสนม และเพื่อให้พวกที่ออกมาเรียนตั้งแต่เด็กนาน ๆ ได้รู้เรื่องความเป็นไปของบ้านเกิดเมืองนอนบ้างตามสมควร ข้าพเจ้าไม่ยอมขาดเลยทุกปี มีการดีเบทกันเป็นเรื่อง ๆ เตรียมตัวสำหรับเป็นนักประชาธิปไตยภายหน้า เถียงกันแล้วไม่โกรธกัน นี่เป็นบุคคลิกลักษณะของนักประชาธิปไตยร้อยเปอร์เซ็นต์ เขาหัดเด็กนักเรียนในโรงเรียนปั๋บลิค ตั้งแต่มัธยม ๔ จนชินไม่โกรธกัน ครูคอยตีถ้าเคืองกัน พอเสร็จการประชุมที่เคนลี่ เราก็ต้องแยกย้ายกันไปในที่ต่างๆในจังหวัดตามที่ผู้ดูแลนักเรียนจะจัดให้ เราไม่มีเสียงเลย ผู้ดูแลหาที่เรียนทั้งหนังสือและขนบประเพณีของอังกฤษไปในตัว เราจะรู้จากเด็ก ๆ มากกว่าจากผู้ใหญ่ จึงต้องไปอยู่กับครอบครัวที่มีบุตรทั้งหญิงและชายจึงจะดี เราจะอยู่ในลอนดอนเวลาผ่านเกินกว่าสองคืนไม่ได้เป็นอันขาด นอกจากจะได้รับอนุญาตจากผู้ดูแลนักเรียน โดยมากก็อ้อมแอ้มไม่ยอม ตัวข้าพเจ้าเองนั้นถูกส่งไปอยู่กับ มิสเตอร์และแหม่ม บี เยมส์ ที่โอลด์ เบซิง ในแฮมเชีย บ้านนอก เพื่อเตรียมตัวเข้าสอบคอลเลดซ๊อ๊อฟพรีเซ็พเตอร์ ชั้น ๒ ลองดูความรู้ก่อน ข้าพเจ้าเข้าสอบและสอบได้ตามนี้ คือ

๑. ภาษาอังกฤษได้คะแนน	๕๐ แต้ม	จาก	๑๐๐
๒. พงศาวดารประเทศอังกฤษ	๖๐	,,	๑๐๐
๓. ภูมิศาสตร์	๕๕	,,	๑๐๐

๔. เลข	๗๕ แต้ม	จาก ๑๐๐
๕. แอลยีบร้า	๗๐	,, ๑๐๐
๖. ยีออเมตรี	๗๕	,, ๑๐๐
๗. เมคแคนิกส์	๖๐	,, ๑๐๐
๘. ภาษาฝรั่งเศส (ไม่เคยเรียนมาจากเมืองไทยเลย)	๔๕	,, ๑๐๐
๙. วาดเขียน	๔๐	,, ๑๐๐

การสอบทดลองวิชาคราวนี้ตกเพียงวาดเขียนอย่างเดียว นับว่าทำดีพอควรตอนนี้ ต่อไปก็จะต้องเตรียมตัวเข้าโรงเรียนฟอเรสท์ในเอสเซ็กส์ใกล้ลอนดอน เมื่อตรุษฝรั่งได้ผ่านไปแล้ว แล้วจะเริ่มเตรียมตัวเข้าสอบ เข้าเรียนแพทยศาสตร์ต่อไป

ข้าพเจ้ารู้สึกว่าทางราชการกระทรวงศึกษามีความพอใจที่สอบได้ใบประกาศนียบัตรของคอลเลดซ๊อ๊ฟพรีเซ็พเตอร์ แสดงว่าเราได้รับการสั่งสอนมาดีพอต่อกับการเรียนของเขาได้ เพื่อเอาชั้นปริญญาต่อไป ต่อไปก็เตรียมตัวเข้าโรงเรียน เตรียมสอบเข้ามหาวิทยาลัยลอนดอน

เข้าโรงเรียน "ฟอเรส สคูล" ในเอสเซ็กส์ในประเทศอังกฤษ ความจริงอายุเกินสำหรับเข้าโรงเรียนมัธยมแล้ว และก็ได้สำเร็จมาแล้ว แต่ต้องมาตั้งต้นภาษาฝรั่งเศสกับละตินใหม่ แต่ผู้ดูแลนักเรียนบอกอายุต่ำกว่า จนเข้าได้และอยู่ได้เกือบสองปี อาจารย์ใหญ่สอนภาษาละตินให้ด้วยตนเอง และภาษาฝรั่งเศสนั้นครูภาษาฝรั่งเศสสอนให้จนลืมหูลืมตาไม่ขึ้น กวดอยู่เกือบสองปีจนเข้าสอบได้ทัน

โรงเรียน "ฟอเรสท์" Forest School

โรงเรียนในประเทศอังกฤษให้ทั้งความรู้และความเป็นสุภาพด้วย จิตใจความเป็นนักกีฬากล้าแพ้กล้าชนะ ก็ได้รับไปในตัวดีมาก ยิ่งกว่านั้นความเป็นนักประชาธิปไตยก็ยังได้มาอีกด้วย โดยอาจารย์หัดให้ ความประพฤติของเด็กถือเป็นสิ่งสำคัญกว่าการเรียน การหัดให้เด็กใหญ่คุมเด็กเล็กโดยยุติธรรม (Prefect System) เป็นสิ่งน่าทึ่งและเอาอย่าง ถึงเวลาคับขันอับจนทำให้ทนต่อสู้ได้อย่างใจเย็น สิ่งแรกที่ต้องเรียนก็คือ "ขอบใจกับเสียใจ" ทั้งสองจะต้องใช้อยู่เสมอทุกโอกาส ตั้งแต่ ๒ ขวบ พอรู้ความจนชีวิตหาไม่ มันเป็นคำพูดที่ดีและควรใช้จนติดปาก ไปไหนก็เอาตัวรอดได้ ไม่มีใครเกลียดชัง เราเหยียบเท้าใครแล้วขอโทษ ถึงเขาจะโกรธก็คงไม่มากนัก ถ้าเฉยอาจทำให้มีเรื่องได้เสมอ มารดาเป็นผู้หัดให้เด็ก ๒ ขวบรู้จักขอบใจและเสียใจจนชินโดยความจ้ำจี้จ้ำไช พูดบ่อยจนเด็กเคยชิน เห็นเป็นธรรมดา

พอเข้าโรงเรียนได้ไม่ถึงเดือน เมื่อ ๑๐ มกราคม ๒๔๙๔ ก็ถูกเตะก้นเป็นการทดลองและดูใจว่าจะแสดงอย่างไรบ้าง โกรธหรือไม่ (Loss of temper) แล้วก็คนเตะเรายังหัวเราะเยาะเอาด้วย เอ! เล่นอย่างนี้ไม่ดีแน่ แต่ต้องอดใจ เพราะพวกเขาทั้งนั้น เราเป็นหัวเดียวกระเทียมลีบไปอยู่ในโรงเรียนคนเดียว ซ้ำวันอาทิตย์ยังเห็นเด็กบางคนรับใช้เด็กใหญ่ ขัดรองเท้าให้จนเป็นมันและทอดไส้กรอกหรือครัมเป็ดให้อีก ไม่ทำหรืออวดดีถูกเตะก้นอีกแหละ ยังไม่รู้จักใครเลยต้องเงียบ

ก่อนแล้วค่อย ๆ ถามว่าเขาเล่นกันอีแบบนี้บ่อย ๆ หรือ ถ้าเราแย่กระมัง เปล่าพอรู้จักมักคุ้นกับเด็กอื่นเข้า เขาก็เตือนให้เตะตอบไปบ้าง เอ! ออกจะดี ได้ทุนคืนแน่ ๆ แล้วเขายังเตือนอีกว่า เตะแล้วต้องยิ้ม เจ็บเท่าไรไม่เป็นไร แต่อย่าโกรธ ขึ้นโกรธอาจารย์จะลงโทษเอาด้วย เอ! นี่แปลกดี ออกชักชอบแล้วละ ทีนี้เตรียมตัวคอยเตะเจ้าเด็กที่เคยเตะ วันหนึ่งเขาเดินเผลอผ่านมาเราล่อเข้าให้บ้าบใหญ่แล้วก็ยิ้มให้เสียด้วย เพื่อนของเราช่วยกันหัวเราะเยาะบ้าง อีตอนนี้ได้ทุนคืน เพราะเด็ก ๆ ที่เล่นแบบนี้ก็ต้องมีคนที่จะแก้ตัวอยู่เสมอ พอเราเอาเข้าก็เลยเห็นพ้องและช่วยฮาให้เรา เป็นอันว่าไม่ได้ไม่เสีย เลยต่อมาก็คุยเป็นเกลอกันได้ ข้าพเจ้าได้ท่าเลยจ้างครูมวยสอนพิเศษให้ต่อยมวยเป็นแล้วยังไปซื้อสมุดบอกวิธีเล่น "ยูโด" ที่ร้านแกมเมดเยตซ (Gamages) เรียนเข้าอีก เลยพาให้เด็กทั้งหลายไม่อยากข่มเหงเหมือนตอนแรกที่เข้ามาเรียน เราซ้อมบ่อยที่บ้าน

โรงเรียนของข้าพเจ้าเล็กรับนักเรียนกินนอนเพียง ๔๐๐ คน ทั้งหมด เป็นโรงเรียนที่ดีมากแห่งหนึ่งในประเทศอังกฤษ อาจารย์ใหญ่ชื่อ กัยส์ (Guys) เป็นเจ้าของมาหลายชั่วแล้ว อยู่ในตระกูลของกัยส์ตลอดมา สอนให้เด็กได้ดีไปแยะแล้ว ขอชมเชยโดยความสุจริตใจแท้ๆ เป็นโรงเรียนปับลิกสกูลเหมือนกัน มีระเบียบดี มีการสอนดี มีอาจารย์ทุกคนดีเอาใจใส่ต่อเด็กทุกคน อยู่เป็นบ้านละหกคน ทุกบ้านมีอาจารย์คุมอยู่ด้วย และมีหัวหน้าเด็กอีกคนหนึ่ง ทุกบ้านช่วยอาจารย์ดูแล

นักเรียน เด็กควบคุมมักเป็นเด็กชั้นสูงสุดจะออกอยู่แล้ว หรือบางคนสอบได้แล้วแต่ยังมีอายุไม่ครบ ๑๙ ปี ยังเข้ามหาวิทยาลัยเก่า ๆ ไม่ได้

กีฬา

เมื่อเล่าถึงเรื่องโรงเรียนปับลิกสกูลก็ต้องเล่าถึงกีฬา เพราะว่าเป็นเรื่องชีวิตจิตใจของโรงเรียนชนิดนี้ ใครไม่เล่นอะไรด้วยเหตุผลเล่นไม่ได้ก็ต้องออกกำลัง โดยวิ่งรอบ ๆ สนาม

พอถึงฤดูหนาวหน้าเล่นฟุตบอลได้ยินเสียงจ้อกแจ้กคุยกันเรื่องฟุตบอลเสมอ พูดกันและออกความเห็นเถียงกันว่าใครจะชนะแล้วก็ถือหางใคร สนุกสนานกันใหญ่ มีหนังสือพิมพ์เฉพาะเรื่องฟุตบอลอ่านประจำอาทิตย์ ในประเทศอังกฤษเขามักเล่นฟุตบอลและฮอกกี้หน้าหนาว เทนนิสหน้าร้อน สอนมวยก็มักจะหน้าหนาว ก๊อลฟเล่นตลอดเวลา แต่เราเข้าไม่ถึง เพราะมันแพงมาก ๆ ทีเดียว กระเป๋าเบา

นอกจากนี้ยังมีไฟฟ์ (Five) เล่นเอามือใส่ถุงตีลูกเข้าผนังดีมาก ทำให้แม่นยำ คริ๊คเกตเป็นเกมที่คนอังกฤษชอบเหลือเกิน เล่นหน้าร้อน อาจารย์ใหญ่ของเราเก่ง ได้ "บลู" มาจากมหาวิทยาลัยอ๊อกสะฟอดออกทีไรเป็นได้ ๑๐๐ แต้มเสมอ เก่ง รับลูกก็เก่งและตีลูกก็รับยาก เลยเรียกกันว่า "ท่านเซนเจอเรียน" เราต้องเล่นทุกคน และตอนจะหยุดยังต้องแข่งขันให้ชั้นด้วย คนไทยเราโดยมากอยู่ชั้นสูงสำหรับคำนวณ แต่อย่างอื่นอยู่ชั้นต่ำ ข้าพเจ้านั้นไม่รู้ภาษาละตินและ

ฝรั่งเศสเอาเสียเลย อาจารย์ใหญ่สอนภาษาละตินให้เอง และฝรั่งเศสครูอื่นสอน ท่านเร่งสอนเลยต้องเรียนกันใหญ่ อ่านและแปลซีซ่าแกลลิกวอ แล้วต่อไปเรียนถึงเวอยิลเล่มสองสำหรับลอนแมทริก เราก็เอาจนเข้าสอบได้ เพราะท่านกวดจริง ทำดีเวลาตรวจตอนกลางคืนสองทุ่มได้กินแอปเบิ้ลรางวัล ทำไม่ดี ท่านโยนทิ้งไม่ให้กิน

ของลักของขโมยกินอร่อย

มีเจ้าของสวนแอปเบิ้ลอยู่ข้างโรงเรียนแห่งหนึ่ง ขี้เหนียวหวงกิน ใครเข้าใกล้ก็บ่นดัง พวกเราออกชักไม่ชอบแล้ว คิดกันว่าจะต้องปราบให้เข็ด ข้าพเจ้าเอากับเขาด้วย วันหนึ่งฝนตกหนักครึ้มหมอกลง พวกเราก็ชวนกันว่า เอาละ วันนี้จะสอนเสียที จะได้หวงน้อยลง คนแก่มองไม่เห็น เราเข้าไปในสวนดื้อ ๆ แล้วเก็บแอปเบิ้ลกันคนละหอบใส่ถุงเอาออกมาแจกกันทั่วหมด เก็บเป็นความลับไม่ให้อาจารย์รู้ เพราะเป็นวันอาทิตย์อาจารย์นั่งง่วง ๆ หรือก็ไปเที่ยวเยี่ยมเพื่อนฝูงไม่อยู่ เลยได้โอกาส อาจารย์ใหญ่ก็ไม่อยู่ เจ้าของรู้เข้าไม่ยักว่าอะไรเงียบเดินปราดเข้าขอพบอาจารย์ใหญ่ฟ้องเลยว่าเด็กลักลูกแอปเบิ้ล ให้สตางค์ก็ไม่เอาเรื่อง ไม่ขอให้ลงโทษ แต่ขอสตางค์ อาจารย์ถามว่าใครไปบ้าง พวกเราลุกขึ้นพร้อมกัน อาจารย์เลยเทศน์เสียพักใหญ่แล้วบอกว่าจะต้องให้เขาคนละ ๒ ปอนด์ค่าของหาย แต่เขาไม่ยอมให้ลงโทษ เพราะเขาเคยให้กินเปล่ามามากแล้ว ทุกคนต้องเขียนละตินหกร้อยบรรทัดตามที่กะให้ ดีจริงกินอิ่มแต่ก็ต้องเขียนส่งในวันรุ่งขึ้น

เขียนนอกเวลา ไม่ใคร่ชอบเลย ตกลงเราถูกทำโทษน้อยเพราะรับสารภาพโดยตรง และทั้งเจ้าของขายให้ด้วยไม่ยอมเอาโทษเพราะเขารู้ว่าเคยได้อย่างนี้ง่าย ๆ บ่อยมานานแล้ว ไม่ใช่แต่เรา พวกก่อนก็เอาเหมือนกัน จำได้ว่าพวกเราในสวนกุหลาบอังกฤษก็เคยล่อกันแบบนี้ อ้อยสวนเจ๊ก เมื่อ ร.ร. อยู่ที่โรงเลี้ยงเด็กทางยศเสก็บ่อย แต่ใช้เงินแล้วไม่มีเรื่อง เพราะเขาต้องการแต่เงินเท่านั้น

พูดถึงระเบียบแบบแผนในโรงเรียนและนอกโรงเรียน

เขาสอนกิริยามารยาททั่วไปให้บ้าง โดยทางตรงและทางลัดโดยที่พวกเด็กโตควบคุมเด็กเล็กแล้วปฏิบัติให้ดูเป็นตัวอย่าง ยิ่งที่ครอบครัวด้วยแล้วยิ่งดีใหญ่ เขาสอนให้เรา

๑. กินไม่ฟุ่มเฟือย บางวันมีขนมปัง ไม่มีเนยสดเลย โคโก้ไม่มีน้ำตาล

๒. ใช้เสื้อผ้าประหยัด เปลี่ยนอาทิตย์ละตัว เมืองไทยเหม็นแน่

๓. เขากวดขันเรื่องยกเก้าอี้ให้ผู้หญิงนั่งก่อน

๔. เปิดประตูให้ผู้หญิงเข้ามาก่อนแล้วก็ไม่ลืมปิด บ้านเราหัดยากและมันก็ไม่หนาวเสียด้วย

๕. พอเช้าเจอกันต้องพูด กูด มอนิ่ง เย็น กูด อีเวน นิ่ง ค่ำลานอน กูดไนท์

ย่อการเล่าเรียนในประเทศอังกฤษ

๑. พอถึงก็ต้องเรียนกับครูไปรเวทไปก่อน เราออกจากกรุงเทพฯ ๑๐ มิถุนายน ๒๔๕๐ ถึงอังกฤษ ๑๑ กรกฎาคม ๒๔๕๐

พอ ๑๓ กรกฎาคม ๒๔๕๐ ก็ลงมือเรียนกับท่านทิวเตอเบเนสแบดค็อกส์ ทีเดียว เรียนอยู่สองเดือนจึงแยกย้ายกันไปตามบ้านนอก เวลานี้พัก อยู่กับมิสแครมตันที่ถนน ๒๒ เรดคลิฟ ตำบลเออลสะคอท ในลอนดอน

๒. เรียนกับมิสเตอร์ บี เยมส์ ที่ตำบลโอลด เบซิง (old Basing) ในแฮมเชียอีกต่อไปจนครบ ๖ เดือน เข้าลองสอบทดลองความรู้ที่ได้ มาจากเมืองไทยจนได้ประกาศนียบัตรของ คอลเลดช อ๊อฟ พรีเซพเตอร์ ชั้นสอง (2nd Class College of Preceptors)

๓. เข้าโรงเรียนในประเทศอังกฤษเพื่อเรียนวิชา และเพื่อให้รู้ ขนบธรรมเนียมประเพณีนิยม โรงเรียนนี้เป็นปับลิกสกูล ชื่อ ฟอเรสท์ สกูล (Forest School) เรียนอยู่เกือบ ๒ ปี เตรียมสอบเข้าเรียน แพทย์ เข้าแต่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๑ ตรงกับ ค.ศ. ๑๙๐๘–๑๙๐๙

๔. ออกจากโรงเรียนฟอเรสท์สกูล เมษายน ๒๔๕๓ มากวด วิชากับมิสเตอร์ เปอซิพแวลที่โฮพ เพื่อสอบเมดดิแกลพรีลิมมินนารี่ (Medical Preliminary) ที่เคยลองสอบดูแล้ว เตรียมไม่พอเลยได้แต่ ชั้นสองอย่างเคยได้แล้ว คราวก่อนคะแนนภาษาอังกฤษไม่ถึงขีด ขาด ไป ๒๕ แต้ม คะแนนอย่างมากก็จริงแต่ช่วยไม่ได้ เลยสอบอีกก็ได้เลย ในเดือนกันยายน ก็สอบบอดอ๊อฟมอเดอเรเตอร์ ของมหาวิทยาลัย ลอนดอนได้

๕. เข้ามหาวิทยาลัยลอนดอนตั้งแต่ ๓ ตุลาคม ๒๔๕๔ ตรง กับ ค.ศ. ๑๙๐๙ เรียนที่เซนท์ทอมัส ฮอสปิตอล เมดดิแกลสกูล (St. Thomas' Hospital Medical School)

การเรียนกับครูไปรเวท ชื่อ มิสเตอร์แบดค็อกส์นั้นจะลำบาก เพราะท่านอาจารย์มีลิ้นไก่สั้นพึ่งคำพูดไม่ถนัด ท่านก็พยายามจะพูดให้ชัดเจนแต่ก็ทำไม่ได้ ท่านสอนดีและเราก็ได้หลายอย่างจากท่าน แต่ว่าจะหัดพูดอังกฤษกับท่านเป็นไม่ได้แน่ ๆ เรียนอยู่ได้สองเดือนขณะพักอยู่ที่ถนน ๒๒ เรดคลิฟ ตำบลเออลสคอท บางทีเราเดินหลงวนกันหลายรอบกว่าจะเจอบ้านมิสแครมตัน เราไปประชุมประจำปีกันที่สามัคคีสมาคม ๑๐ วันก่อนแยกย้ายกันไปอยู่กับครูต่าง ๆ บางคนก็ไปอยู่กับพระเรียนหนังสือด้วย ที่ประชุมอยู่ที่เฮนรี่เคนลี่ในสมัยข้าพเจ้า การหัดเด็กใหญ่ให้ควบคุมเด็กเล็กแทนครูในบางโรงเรียนดีมาก ผู้ควบคุมต้องมีความยุติธรรมในใจ เรียกว่าพรีเฟกซิสเต็ม (Prefect System) ทำได้ดีแต่ในโรงเรียนกินนอนปับลิกสกูล ไปดูการเรียนทั่วโลกเมื่อครั้งร็อคกี้เฟลเลอมูลนิธิ ให้ไปดูการศึกษาของแพทย์ทุกประเทศ ก็เลยได้เห็นการศึกษาทั้งหมด ประถม มัธยม และอุดมจนขั้นมหาวิทยาลัย

เมื่อได้เห็นการสอนการเรียนในประเทศต่าง ๆ เช่น ฝรั่งเศส เยอรมัน สวิตเซอแลนด์ อเมริกัน จีน ญี่ปุ่น และไทย ไม่เห็นใครหัดเด็กคล้ายคลึงกับ พรีเฟกซิสเต็ม (Prefect System) เหมือนของอังกฤษเลย วันอาทิตย์ยังบังคับให้เด็กทุกคนเขียนจดหมายหรือโป๊สคาดถึงบ้าน ข้าพเจ้าเลยต้องเขียนสองฉบับ ๆ หนึ่งเป็นจดหมายตอบเจ้าพระยาพระเสด็จที่เขียนให้เด็กตอบเป็นภาษาไทยบ่อยครั้ง และเขียน

จดหมายบ้างโป๊สคาดบ้าง ถึงคุณแม่ บางทีหาเรื่องไม่ได้ก็เล่าเรื่องฟุตบอลไปให้ฟัง เพราะจำต้องเขียนทุก ๆ อาทิตย์ คุณแม่ไม่ค่อยเข้าใจเรื่องฟุตบอลก็เขียนตอบเป็นเรื่องอื่นไป

ข้าพเจ้าเข้าใจว่าแบบพรีเฟกซิสเต็มของอังกฤษนี้หัดให้เด็กเคารพผู้ใหญ่เสมอ หัดให้มีวินัยดี ปกครองกันเองง่ายกว่ามิได้หัดมาก่อน คนอังกฤษเขาจึงอยู่ในระเบียบแบบแผนดีพอใช้ เหตุเช่นนี้เองที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงส่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ และเจ้านายทุกพระองค์ไปเข้าโรงเรียนปับลิกสกูลในอังกฤษก่อนส่งไปเรียนวิชาชีพที่ประเทศอื่น แต่จะต้องเรียนจบเสียก่อนไปเรียนในปับลิกสกูลกินเวลา ๑๐ ปี กว่าจะเข้าสอบเข้ามหาวิทยาลัยหรือเข้าโรงเรียนนายร้อยได้ ต่อไปเจ้านายบางพระองค์จึงจะถูกส่งไปเรียนวิชาอาชีพเช่นในรัสเซีย การทหารในเยอรมัน เป็นต้น

การส่งนักเรียนไปเรียนเมืองนอกนี้ เราทำก่อนญี่ปุ่นเสียด้วยแต่ผลได้รับน้อยกว่ากันมาก เพราะเรามิได้วางแปลนนโยบายให้แน่นแฟ้นพอ และเราส่งจำนวนน้อยกว่าเขา หลักต่าง ๆ ที่เจ้านายได้ไปเล่าเรียนมาวางไว้เป็นหลัก และระเบียบแบบแผนของกระทรวงทบวงกรมจนเท่าทุกวันนี้ เช่น กรมหลวงราชบุรีทรงเรียนกฎหมายเอามาสำหรับกระทรวงยุติธรรม และกรมหลวงนครชัยศรีสำหรับกระทรวงกลาโหมเป็นต้น การส่งนักเรียนไปเรียนเมืองนอกนั้น เป็นความตั้งพระทัยของพระองค์ท่านเองทีเดียว ทรงให้มีการสอบชิงทุนไปเรียน

นอกที่ ๑ กับที่ ๒ ของมัธยมสูงสุดได้ไปนอกและเลือกเรียนอะไรได้ ข้าพเจ้าเองก็ได้รับทุนหลวงไปเรียนแพทย์ที่ประเทศอังกฤษ ญี่ปุ่นรู้สึกจะส่งทีหลังเราหรือพอ ๆ กัน แต่ว่าเขาส่งไปเรียนคราวละมาก กลับมาก็มีเสียงรวมแข็ง เพราะว่ามีหลายคน และยังมีการกระซิบสั่งให้เรียนให้ดีเป็นพิเศษมาคนละอย่าง กลับมาต้องแปลหรือแต่งตำราที่ตนเรียนให้อ่านเข้าใจได้ ผู้ใหญ่เป็นผู้ตัดออกหรือเพิ่มเติมเอาของเขาเองเข้าไปเลยมีตำราเป็นภาษาญี่ปุ่นมากขึ้นทุกที ตำราเป็นภาษาของเราเองยังมีไม่ครบต้องใช้ตำราต่างประเทศเป็นสมุดเรียน ไม่ใช่เอาไว้ค้นคว้าให้กว้างขวาง ความดีความชอบ สำหรับได้ตำแหน่งหรือเลื่อนชั้นอยู่ที่แปลหรือแต่งตำราให้คนเข้าใจและเรียนได้ จากนั้นเราทำต้วมเตี้ยมตามเขาไม่ทันเอาจริง ๆ เพราะว่าทุกคนของเขาไม่เหยาะแหยะเหมือนเรา เขาจึงทิ้งเราหลุด และเขาปีนขึ้นยอดได้เร็วกว่าเรา

ชีวิตประจำวันธรรมดาในฟอเรสท์สกูล

ทุก ๆ วัน เว้นวันอาทิตย์ เราจะต้องปฏิบัติ เช่น—

พอกระดิ่งสั่นปลุกแต่ ๖.๓๐ เราก็ควรลุกขึ้นให้ทัน (๘ น. แล้วไปเข้าห้องอาหาร) แต่หัวหน้าเด็กยังไม่ยอมตื่น มักจะทิ้งเวลาไว้ให้เหลือเพียง ๕ นาทีก่อน ๘ น. เราจะต้องล้างหน้าแล้วแต่งตัวให้เรียบร้อยวิ่งลงมาเข้าห้องอาหารให้ทัน พอถึงโต๊ะยืนตรงเก้าอี้ของตนยังนั่งลงไม่ได้ ต้องให้พร้อมกันก่อน อาจารย์ที่รับประทานร่วมเด็กอยู่ที่โต๊ะบนที่สูงกว่าเรา ท่านยืนเหมือนกัน แล้วพอท่านนั่งเราก็นั่งได้ อาหาร

เช้ามีเนื้อแห้งหนึ่งชิ้น หรือปลาหนึ่งชิ้น โคโก้หนึ่งถ้วย บางวันก็ไม่มีนมให้ เนยหนึ่งชิ้นบางวันก็อด กลางวันกินมากหน่อย มีเนื้อ ผัก มัน และอื่น ๆ เย็นก็กินน้อยอีกแหละ เขาหัดให้กินของน้อย เพื่ออดทนเวลาขาดแคลน ไม่มีกินอย่างสมบูรณ์ จึงปรากฏเดี๋ยวนี้ว่าอังกฤษอดเก่งมาก เช่นเวลานี้ (๑๙๕๒) ชนะสงครามโลกครั้งที่ ๒ แต่แย่มาก เป็นเวลานานกว่าจะฟื้นตัว ขั้นต่อไปของข้าพเจ้าก็คือจะต้องสอบเข้าแพทย์ให้ได้ ก็จะต้องสอบ เมดดิแกล พรีลิมินนารี่ (Medical Preliminary Board of moderater of London University) หรือการสอบเข้ามหาวิทยาลัยลอนดอน แมทริกคิวเลชั่น หรือบอดอ๊อฟมอเดอเรเตอ การกวดวิชาเป็นของจำเป็นที่สุด สำหรับการเข้าสอบเอาเช่นนี้ เพราะผู้กวดวิชารู้จักการพลิกแพลงตอบคำถามดีเพราะคุ้นอยู่แล้ว ข้าพเจ้าก็เลยออกจากโรงเรียนกวดเข้าสอบ ได้ลองเข้าสอบเมื่อยังอยู่โรงเรียนหนหนึ่งแล้ว ไปได้เอาอย่างเดิม ขาดแต้มภาษาอังกฤษไปยี่สิบห้าแต้ม เอาคะแนนที่อย่างอื่นมาแทนกันไม่ได้เลย พอกวดอยู่กับมิสเตอร์เปอ-ซีพแวลที่โฮพได้ ๖ เดือนเข้าสอบอีกก็ได้ ทำได้ดีกว่าคราวก่อนเสียด้วย เพราะรู้วิธีตอบ พอสอบได้ก็ข้ามไปพักผ่อนที่ฝรั่งเศสเสีย ๑๕ วัน เปิดสมอง และเรียนภาษาฝรั่งเศสด้วย

กลับจากฝรั่งเศสมาเรียนเคมมิสตรีที่โรงเรียนอีสท์ลอนดอน และต่อมาก็เรียนปฏิบัติการทางวิชาฟิซิกส์เพิ่มขึ้นอีก ส่วนไบโอโลยี่ทำบ้างแต่น้อย ยังไม่ถึงขีดเก็บเอาไว้เรียนและทำให้เต็มที่เมื่อเข้าเรียนแพทย์

พอวันที่ ๓ ตุลาคม ค.ศ. ๑๙๐๙ ข้าพเจ้าเลือกเข้าเรียนที่เซนทอมัส ฮอสปิตัล ซึ่งมีโรงเรียนแพทย์อยู่ด้วย (St. Thomas' Hospital Medical School) เป็นโรงเรียนเชี่ยวทางการผ่าตัด เพราะมีอาจารย์และศาสตราจารย์ที่เชี่ยวชาญทางนี้หลายคน เป็นต้นว่า เซอ ชาลส์ แบแลนส คิดการต่อประสาทดีกับเสียแล้วได้ผล ท่านอาจารย์แบทเต้อลเก่งทางผ่าตัดไส้ตัน เซอ คัทเบอร์ท วอเลส เก่งทางผ่าตัดไต อาจารย์อาแดมส์เก่งทางผ่าตัดทางไต และข้าพเจ้าเคยเป็นแพทย์ประจำบ้านของท่านพร้อมกับ ฟีลลิพ เอช. มิเชนเนอร ที่ล่วงลับไปแล้ว เมื่อเห็นคนเก่งแยะ ข้าพเจ้าเลยเลือกเรียนแพทย์ที่นี่ เพราะได้สืบมาอย่างละเอียดจากอาจารย์ใหญ่ ที่สอนละตินข้าพเจ้าเมื่ออยู่ฟอเรสท์สกูลแล้ว สืบทุกแห่งแต่ชอบที่นี่มาก โรงพยาบาลอยู่ฝั่งน้ำเทมส์ตรงข้ามสภาอังกฤษด้วย เลยดีใหญ่ อาจารย์ที่เด่นมักจะจูงนักเรียนเข้าเรียน (London University in London) ต่อไปเมื่อเรียนถึงขั้นท่านสอนก็เห็นจริงทุก ๆ อย่าง

การเข้าเรียนแพทย์

มหาวิทยาลัยลอนดอนเป็นมหาวิทยาลัยใหญ่สอบวิชาชีพทุกอย่างหมด เวลาเข้าสอบก็รวมกัน พอหมดเรียนก็แยกกันไปแล้วแต่วิชา แพทย์ไปตามโรงพยาบาล ดนตรีไปทางโรงเรียนดนตรีที่ควีนส์ หรือที่แอลเบอทฮอล ทางอื่นก็ไปตามที่สำหรับสอบปากเปล่าหรือปฏิบัติการของตน ข้าพเจ้านั้นตั้งใจเสมอว่าจะเข้าสอบเอาปริญญาลอนดอนให้ได้

เพราะเขาลือว่ายาก ได้แล้วดีใจ แต่จะต้องสอบแมทริกคิวเลชั่นเข้า หรืออย่างน้อยก็ต้องสอบได้ทาง บอดอ๊อฟมอเดอเรเตอ (Board of Moderators) จึงจะเอาปริญญาได้ และเมื่อได้เดินดูลู่ทางตามโรงพยาบาลที่มีโรงเรียนต่าง ๆ แล้ว ชอบเซนท์ทอมัสมากที่สุด ข้าพเจ้ายอมเสียเงินส่วนตัวเรียนพิเศษ สำหรับเข้าสอบเข้าแพทย์เอาปริญญาให้ได้ เสียเงินเองและก็ยอมอดเลย พอท่านผู้ปกครองนักเรียนรู้ยังพาเดินไปและเทศน์ไป ให้เอาแต่ขั้นง่ายก่อนอย่าเหิมเอายาก จะแย่ แล้วก็ถูกส่งกลับ ท่านก็หวังดี แต่ว่า **ตั้งใจแล้วต้องเอาให้ได้** อาจารย์และครูทุกคนหนุน เพราะทั้งหมดในจำนวน ๖๐ คน ที่เข้าเรียนพร้อมกันที่เอาปริญญาเพียง ๑๐ คน และข้าพเจ้าเป็นคนหนึ่งในจำนวนนั้น ก็ออกจะทำให้พยายามมาก เราต่างชาติอยู่คนเดียว เลยจ้ำเสียพักใหญ่ให้ได้เลย ความจริงข้าพเจ้าเข้าสอบได้ทั้งเมดดิแกลพลีลิมมินนารี่เอาดีโพลม่า (M.R.C.S., L.R.C.P. Conjoint) ได้ และสอบบอดอ๊อฟมอเดอเรเตอร์เอาปริญญา (M.B., B.S. London) ก็ได้ แต่การเรียนชั้นปริญญาแล้วก็คลุมการศึกษาให้เอาดีโพลม่าไปในตัวด้วย เข้าสอบแต่ตอนท้ายเท่านั้น พอเข้าได้ก็จดขึ้นทะเบียนเป็นอินเทอแนล สะตูเดนท์ทันที (Internal Student of London University) แล้วก็หวังว่า อีกหกปีข้างหน้าก็คงจะได้ปริญญาแพทย์ของมหาวิทยาลัยนี้ มหาวิทยาลัยของอังกฤษมีหลายแห่ง แต่ละแห่งแข่งกันไม่ขึ้นแก่กัน การผูกขาดเขาเห็นว่าไม่ดี ความรู้อ่อนก็ไม่มีใครรู้ เขาจึงปล่อยให้ทำกันเอง

รัฐบาลให้ชาเตอรตามกฎหมาย การเรียนแพทย์จึงมีการแข่งดีกันเรื่อย อาจารย์ของมหาวิทยาลัยโน้น ก็ถูกเชิญมาสอบทางนี้ เปลี่ยนกันเรื่อย อาจารย์ของตนเองมักไม่ยอมสอบ มิสเตอร์ เยมส์ แอล.เยอนอนเบราน์ ชักงันรีบมาพูดปลอบข้าพเจ้าให้เลิกเอาปริญญาลอนดอนเสีย เพราะยากมากจะเอาได้แสนยาก เลยทำให้ข้าพเจ้าพยายามขึ้นอีกร้อยเท่า เพราะได้หนุนหลังจากอาจารย์ที่สอนยุว่าจะทำได้ ในจำพวกเราสิบคนที่กล่าวแล้ว เพราะพยายามกันทุกคน ไม่อ้อแอ้ย่อท้อต่องานที่มอบให้ทุกอย่าง แล้วก็ยังแข่งกันทำด้วย ทำให้อาจารย์ที่สอนพอใจมาก เลยกวดใหญ่ ส่วนพวกที่ไม่เอาปริญญามีอยู่ในปีเดียวกันอีก ๕๐ คน เขาต้องการเอาดีโพลม่า แล้วก็เข้าสอบเอาเฟลโลชีพของรอแยลคอลเลซอ๊อฟเซอยัน ตามที่คนทั้งหลายชอบทำกัน ทำเช่นนี้ก็ได้ ข้าพเจ้าเรียนออกสนุกดี และเข้ากับพวกฝรั่งได้ เพราะเขาเล่นกีฬาอะไร ๆ ก็เอากับเขาทั้งสิ้น ไม่ย่อท้อ ชวนเป็นเอาทุกอย่าง เลยไปด้วยกันได้ดี เขาก็ช่วยเรา ๆ ก็ช่วยเขา ใครได้ยินอะไรมาก็บอกกันให้รู้ไม่ปิดกัน อาจารย์ก็ปล่อยวิชาให้เราทุกอย่าง ซ้ำยังมีชั้นพิเศษบอกเล่าเคล็ดอะไรต่ออะไรให้หมดเวลาเลิกเรียนแล้วด้วย พอเรียนมาได้สิบเดือนเข้า ๓ ตุลาคม ๑๙๐๙ ถึง กรกฎาคม ๑๙๑๐ ก็เข้าสอบได้ปีหนึ่งบริบูรณ์ แล้วพักหน้าร้อน เลยเปิดไปเรียนภาษาฝรั่งเศสที่เมืองทูส์ (Tous) เพราะสำเนียงที่นี่สอนได้ชัดดี นับว่าเป็นที่เหมาะ เลยมาทุกปี (Tous) แล้วก็เข้าเรียนพิเศษทางออแกนนิก และแอฟไพล เคมิสทรี

(Organic and Applied Chemistry อีก พอเปิดเทอมเราก็รู้เรื่องบ้างแล้ว เริ่มมาก่อน เลยทำได้เร็วต่อไป ถึงมีนาคม ๑๙๑๑ ก็สอบได้ตอนหนึ่งของส่วนงานปีที่สอง (Part of 2nd year's work) ต่อไปก็เบ่งทางอานอทอมีพีสซีโอโลยี และฟามาซีต่อไปจนครบ ๑๘ เดือน ตั้งแต่ผ่านสอบงานปีที่หนึ่งได้แล้วมาก็เข้าลองสอบส่วนที่สองดู (Part II of 2nd year and 3rd year) ตกกันหมด พวกเรา ๑๐ คนที่ได้มาสองคราวก่อน ๆ เพราะยังเตรียมตัวไม่ละเอียดพอ ก่อนสอบเขากวดวิชาให้ แต่ก็ยังไม่พอต้องอ่านเอาเองให้มาก เรารู้รสชาดการสอบแล้วว่าเอากันอย่างไร แค่ไหน คราวหน้าเอาให้ได้ พวกเรา ๑๐ คน พอเทอมใหม่เปิด เราก็เข้ากวดวิชาเรื่อยจนถึงเวลาสอบเดือน กรกฎาคม ค.ศ. ๑๙๑๒ ภายหลังเรียนมาได้ ๒๓ เดือน จากเวลาเข้าเซนทอมัส (Passed Part II of 2nd and 3rd year's work) เป็นอันว่าทั้งสิบคนพวกเราได้กันหมดทีเดียว สบายใจเหลือเกิน เพราะจบขั้นนี้ไปได้ (ตรงกับ Intermidiate) โดยมากพวกเข้าสอบมักได้กันเพียงครึ่งหนึ่งเสมอ ๆ จำได้ว่าทั้งหมดทุกโรงเรียนการแพทย์ของมหาวิทยาลัยลอนดอน นักเรียนปีที่หนึ่งแรกเข้าสอบด้วยกัน ๑๕๙ คนจากหลายแห่งได้กันครึ่งเดียว แต่ในจำนวนนี้ นักเรียนหญิงจากโรงเรียนรอแยลฟรีในลอนดอนได้ ๑๓ ใน ๑๔ คนที่เข้าสอบในจำพวกที่ได้ครึ่งหนึ่งนั้น แปลว่าเขาได้เกือบหมด เลยทำให้อาจารย์ของเราพูดเยาะเย้ยชมเป็นทำนองว่าเขาเก่งกว่า เอาใจใส่กว่าเรา ขั้นนี้จำนวนของเขาก็ยังได้มาก แต่ฝ่ายชายเมื่อรวมกับเขาก็ยังคงเก็บระดับ

ได้ครึ่งหนึ่งอยู่นั่นเอง เรามาชนะอย่างเด็ดขาดเอาตอนสอบขั้นสุดท้าย เอาปริญญา หญิงที่สอบได้พร้อมกับเราตกหมดเลย เขาชอบตอบจากตำรา เมื่อถูกถามอย่างง่ายที่เห็นประจำวัน เขาตอบเสียยากจนผิดหมดเลยตก เพราะว่าขั้นสุดท้ายนี้คลุมกว้างขวาง ต้องการคุ้นกับชีวิตทั่วไปด้วยมากกว่าทางสมุดตำรา

การเรียนแพทย์ในอังกฤษ

ขั้น Diploma รัฐบาลคุมไม่ให้ต่ำกว่าตามที่บังคับ

ปีที่ ๑ เรียน ๑๐ เดือน แต่ตุลาคมถึงกรกฎาคม แล้วสอบ งานปีที่ ๑ (ตำราเขาเขียนบังคับไว้)

— เคมีทางอินออแกนนิครวมปฏิบัติการด้วย เข้าตรวจแลบ เวอก และให้คะแนน

— ฟีสิคส์ รวมปฏิบัติการต้องทำให้ได้คะแนนแลบ เวอกเหมือนกัน

— ไบโอโลยี่รวมปฏิบัติการและเตรียมให้ตรวจแลบ เวอกด้วย

ปีที่ ๒ และ ๓ รวม ๑๘ เดือน แต่ตุลาคมถึงมีนาคม ปีต่อไปครบ ๑๘ เดือนแล้วสอบพร้อมกัน

— ออแกนนิค เคมี และแอ๊พไพล เคมี แต่ตุลาคมถึงมีนาคม แล้วสอบตอนที่ ๑

— คงเรียน กายวิภาค สรีระวิทยา ฮิสโตโลยี่ เอบบริโอโลยี่ กับฟามาโคโลยี่ จนครบและจบใน ๑๘ เดือนแล้วสอบ ขั้นที่ ๒ ตอนที่ ๒

— ขณะเดียวกันควรสอบ แมเตอเรียเมดิก้า ดิสเปนซิง ฟามาซีไปด้วย แล้วสอบเสียก่อนเข้าทำใน ร.พ. ให้เสร็จไปเลย ไม่ต้องกวนให้ยุ่งทีหลัง

หมายเหตุ แต่เก่าก่อนเคยมีคนสอบเอากายวิภาคและสรีระวิทยา ของคอนยอยท์อังกฤษเสียด้วย สอบก่อนเข้าสอบเอาขั้นสองตอนที่สองของ เอม. บี. ลอนดอน เพื่อให้โอกาสได้สอบไพรมารี่ เฟลโลชิพ เดี๋ยวนี้เปลี่ยนอะไร ๆ ไปแล้ว ยังไม่ทราบแน่

ปีที่ต่อไปอีก ๓ ปี สำหรับเตรียมขั้นสุดท้าย

ปีที่ ๓ ครึ่งหลัง ๔, ๕ และ ๖

— เข้าทำการงานในโรงพยาบาลเกี่ยวกับคนไข้ในแผนกต่างๆทั้งใหญ่และเด็กจนจบหลักสูตร แล้วสอบ (Practice in the different Departments of St. Thomas' Hospital) เรียนกับผู้ชำนาญทางยา ทางผ่าตัดแล้วทางคลอดบุตร พร้อมด้วยแขนงต่าง ๆ ของแผนกนั้น ๆ ด้วย ตอนนี้เรียกว่าขั้นสุดท้าย แล้วสอบได้ก็เป็นแพทย์ ต่อไปสอบชั้นสูงเป็นผู้เชี่ยวชาญทางยา ทางผ่าตัด ทางคลอดบุตร หรือจะเอาเก่งทางหนึ่งแขนงใดก็ได้ แต่ต้องเอาแผนกใหญ่ควบไปด้วย เพราะว่าการสอบถามด้วยเสมอ ข้าพเจ้าได้เรียนจบหลักสูตรแล้วและได้เข้าสอบเอาดีโพลม่าก่อน คือ (Diploma M.R.C.S, L.R. C.P. of English Conjoint Board in September 1914)

๑. สอบเอาเซอเยอรี่ (ทางผ่าตัด) ของคอนยอยท์ บอด Surgery

๒. สอบทางยา Medicine

๓. สอบทางคลอดบุตรโรคเฉพาะนารี Obstetrics and Gynecology

พอสอบได้อันสุดท้าย เพราะสอบเอาคราวละอย่าง ก็ถูกเรียกเข้ารับดีโพลม่าตามพิธีดังต่อไปนี้ คือ ผลสอบอันสุดท้ายว่าจะได้สำเร็จหรือไม่ก็มีว่าพอสอบปากเปล่าเสร็จราว ๓ ทุ่ม เลขานุการของคอนยอยท์ก็โทรศัพท์บอกผลว่าได้ พวกที่ได้ทั้งหมดก็เข้าแถวเดินเข้าห้อง คอยถูกเรียกออกมารับใบบอกเป็นทางการทีละคน เออ คนตกได้ใบแดงบอกให้ขึ้นมาสอบอีก สามเดือน หกเดือน หนึ่งปีหรือสองปีเป็นอย่างมาก ใบขาวบอกว่าได้แล้ว ให้เอาเงินมาเสียอีก ๓๕ ปอนด์ ก็จะได้ดีโพลม่าเอาไปประกอบโรคศิลปขึ้นทะเบียนได้ อีตอนตื่นเต้น คือ คนในห้องสี่คนเห็นใบขาวมีสองและใบสีชมพูมีสอง พอกัน ใครจะตกเอ่ย ใจคอเต้นดีจริง เพราะเขาจัดตามตัวอักษร ข้าพเจ้าเป็นคนหนึ่งในจำพวกสี่คนที่กล่าว ถูกเรียกออกมาทีละคน ข้าพเจ้าออกคนสุดท้าย คนอื่นรับใบสีชมภูไปหมดแล้วเหลือใบขาวใบเดียว ข้าพเจ้ารู้ว่าได้แน่ เขาบอกให้พวกได้ไปแสดงตนต่อหน้ากรรมการของโรงเรียน และเซ็นปฏิญาณว่าจะรักษาขนบธรรมเนียมที่ดีของแพทย์ และประพฤติให้ถูกต้องตามแบบอย่างต่อหน้าประธานและกรรมการ บางคนพอรู้ดีใจไป

กินเลี้ยง ล่อเสียเมา ดื่มแชมเปญใหญ่ กลับมาเซ็นชื่อต้องมีคนจับมือให้เซ็น เราเลี้ยงกันเต็มที่สำหรับวันนี้ ข้าพเจ้าเกิดมาไม่เคยเมาถูกกรอกเหล้าจนกลับไม่ได้คนเดียว ต้องมีคนเอารถแท็กซี่ไปส่ง แล้วยังเข้าห้องผิด เกือบเข้าไปในห้องนางสาวซิลเวีย ลูกสาวคนสวยของเจ้าของบ้านที่อยู่ พยายามจุดไม้ขีด ๆ ตกเกลื่อนจุดไม่สำเร็จ จนนางสาวคนนั้นต้องมาจูงเข้าห้องของข้าพเจ้า ซึ่งอยู่ติดกับห้องของเขา ๆ เลยให้กินน้ำมะนาวคั้นลงในชาร้อนแบบรัสเซียกิน ให้ดื่มรู้สึกใจคอสบายขึ้นหายเมาเร็ว ทั้งบ้านเลยล้อเอาในวันรุ่งขึ้น แต่เขารู้เรื่องแล้วว่าจะต้องเมาตอนเป็นหมอวันนั้นเป็นธรรมเนียมมาแต่โบราณทุกคราวแม้แต่ท่านกรรมการเองก็ยอมรับว่าเป็นมาเหมือนกัน มันเป็นการแสดงนิสัย และไม่มีใครเอาโทษว่าประพฤติเลวสำหรับวันนั้น แต่อย่าไปทำในวันอื่นโดนแน่ เขาอโหสิ และถ้าไม่ทำก็ไม่ดีเหมือนกัน เพราะมันจัดเข้าเป็นขนบธรรมเนียมและประเพณีนิยมเสียแล้ว ถ้วยแก้วดื่มเหล้าก็ต้องปาให้แตกเป็นกองใหญ่จึงจะนับว่าดี มันบ้าทั้งเรื่องแล้วก็ต้องเรี่ยไรใช้ค่าของแตกเวลาเขาส่งบิลเก็บ ไม่ต้องต่อเลย เท่าไรก็ต้องให้การให้สาบานเพื่อปฏิญาณตน เขาทำประจำวันไม่รอจนพร้อมกันหมดใครสอบได้วันใดก็ทำวันนั้น ตอนสี่ทุ่มทุกวันจนหมดผู้สอบได้เป็นวันๆ ไม่เหมือนปริญญาลอนดอน มันเงียบฉี่ไม่มีอะไรเลย จนกว่าเซนเนทจะประชุมแล้วอนุมัติแล้ว จึงปิดชื่อผู้สอบได้ที่มหาวิทยาลัยเงียบ ๆ ไม่ครึกครื้นเหมือนยังสอบคอนยอยท์ได้ มันทันทีทันควันสด ๆ ร้อน ๆ

คึกคักดีมาก พิธีนี้เก่าแก่เขาไม่ยอมเลิก เวลาสอบได้เป็น เฟลโลชิพก็เช่นกัน รู้สึกพวกที่สอบตกของเราคราวเดียวกัน มาจากแห่งเดียวกัน ถ้าถูกเชิญร่วมอาหารด้วย กินจุกว่าพวกที่สอบได้ เพราะว่ามันเหนื่อยอย่างเหลือแสนกว่าจะสอบจบ กำลังวังชามันกร่อนไปกินไม่เข้า ได้แต่ดื่ม พอมากหน่อยก็เมาใหญ่ เพราะท้องมันว่าง วันรุ่งขึ้นออกขี่รถบัสไปไหนพอผ่านร้านขายเหล้า อยากจะคายเสียให้ได้ เพราะวันก่อนเอาเต็มที่ อาเจียนเสียใหญ่ จนเพลียมาก

หน้าที่ต่าง ๆ

เพื่อเข้าเป็นเจ้าหน้าที่ประจำโรงพยาบาลที่มีโรงเรียนแพทย์ ผู้สมัครจะต้องผ่านเป็นเจ้าหน้าที่เป็นชั้น ๆ สูงขึ้นไปเป็นลำดับ ชาวต่างประเทศได้เป็นอย่างมากเป็นแพทย์ประจำบ้านเท่านั้น ดังต่อไปนี้ คือ

๑ แพทย์ประจำบ้าน

๒ นายทะเบียน

๓ แพทย์ประจำบ้านอาวุโส (ทั้งสามอย่าง ๕ ปี)

(๑) แพทย์ประจำบ้านนั้นต้องสอบแข่งขันเอาวิชาใหญ่ ๑ และวิชาเล็ก ๒ เช่นทางผ่าตัดก็เอาโรคทางผ่าตัดเป็นใหญ่และแขนงเล็ก ๆ สองอย่างข้าพเจ้าเอาผ่าตัด เอาฟามาโคโลยี่ และเอาพาโทโลยี่ ทางอื่นก็เช่นกัน แพทย์ประจำบ้านต้องอยู่ในที่จัดให้ประจำตลอดเวลา เรียกตัวได้ทุกเมื่อ กินอยู่จัดให้หมด ประจำทำงานของแผนกตั้งแต่ ๘ น. เข้าถึง ๕ ทุ่มครึ่ง เป็นนอนได้ก่อน อาจถูกเรียกเสมอ งานมาก ทั้งใน

โรงคนไข้และนอกสถานที่ ๆ พึ่งออกจากโรงพยาบาล ช่วยอาจารย์ตน ประจำผ่าตัด ดูแลคนไข้ และไปศาลเมื่อมีเรื่องแทนอาจารย์สอนนักเรียนแพทย์ของอาจารย์ให้รู้จักเขียนรายงาน ทำแผล และตรวจคนไข้รับมอบประจำวัน คอยกวดภายหลังอาจารย์ได้สอนข้างเตียงไปแล้วทุกคราวว่า เขาได้รับความเข้าใจจากอาจารย์สักเท่าใดและสอนสิ่งไม่เข้าใจ เตรียมให้ตอบได้ภายหลัง แล้วเป็นธรรมเนียมเพื่อให้คุ้นต้องเลี้ยงน้ำชานักเรียนที่อยู่ใต้อาจารย์ ที่ตนกวดทุกคราวที่มีการสอนข้างเตียง

(๒) นายทะเบียนเป็นก้าวชั้นสูงต่อไป ซึ่งชาวต่างประเทศมักจะไม่ได้เป็น จะได้ก็แต่แพทย์ประจำบ้าน หน้าที่มี ๒ ปี ตอนเป็นแพทย์ประจำบ้าน

๑. หน้าที่ของแพทย์ประจำบ้านนั้นมีหลายอย่างมาก ต้องทำจริงและเลี่ยงไม่ได้ มีงานวันยังค่ำตั้งแต่สองโมงเช้าไปจนห้าทุ่มครึ่งทุกวัน แล้วยังนอกเวลาที่อาจารย์ไม่อยู่ ต้องติดต่อบอกอาจารย์เรื่องไข้ทางโทรศัพท์ ต้องอยู่กินนอนในที่ ๆ จัดให้ (อยู่) ไปไหนก็ต้องมีคนแทนต้องเตรียมตัวไปให้การในหน้าที่พยานที่ศาล โดยมากอาจารย์ไม่ค่อยไป เราไปแทน เรียกเวลาใดต้องได้ตัวทุกเมื่อ สอนนักเรียนให้เขียนรายงานให้ถูกต้องด้วย แล้วก็ถามลองดู หัดให้ตอบสำหรับเอาไว้ตอบเวลาอาจารย์ไล่เบี้ยบางวัน เวลาอาจารย์มาสอนข้างเตียง ดูแลมารยาทของนักเรียนหน้าใหม่พึ่งเข้ามาในแผนกนั้น มอบคนไข้ให้

นักเรียนเขียนประวัติและทำรายงานสำหรับเอาออกอ่านหน้าชั้น เมื่อมีคอนเฟอเรนส์ กวดนักเรียนให้เกี่ยวกับสิ่งที่ตนจะต้องพูดทั้งทางรายงาน และทางพยาธิวิทยา จอหนังและเครื่องฉายหนังหาเอาไว้ด้วย ทุกคราวที่อาจารย์สอนไปแล้ว ต้องกวดทวนความเข้าใจว่าได้ไว้กี่มากน้อย ตอนนี้ต้องเลี้ยงน้ำชาและของว่างทุกคราวที่มีหวอด เรานด์ (Ward Round) หน้าที่นี้ดีมาก ควรพยายามเอาให้ได้เพราะว่าการสอบไฟแนลเฟลโลชีพ เอม เอส (Final Fellowship Or M.S.) เขาอนุญาตแต่ผู้ที่เคยรับใช้ผู้เชี่ยวชาญในทางนั้น จึงจะได้เข้าสอบ หาไม่ก็ไม่มีสิทธิ

๒. หน้าที่ของนายทะเบียนจะต้องเป็นแพทย์ประจำบ้านมาแล้วก่อน จึงจะรับงานนี้ได้ ตนไม่ต้องอยู่โรงพยาบาลตลอดเวลาสองปี เป็นเจ้าตำราทุกอย่างที่ออกใหม่ แนะหลังสมุดให้ซื้อไว้ประจำห้องสมุด เอาเรื่องใหม่เคล็ดดี ๆ สอนนักเรียนแพทย์ที่จะเข้าสอบเอาดีโพลม่า (Diploma) ดูแลทำรายงานและการตรวจรวมการรักษาไว้ให้ถูกต้องตรงกับโรคเสมอ เพื่อเอาไว้ทำสถิติรายงานประจำปี ต้องอยู่ในห้องทะเบียนมาก และต้องเดินตรวจดูรายงานที่นักเรียนเขียนด้วย สอนกวดผู้จะเข้าสอบก่อนสามเดือนจนจบหลักสูตรทุกอย่างด้วย ใครไม่ถึงก็ต้องให้งดการเข้าสอบ กันเสียชื่อโรงเรียน การกวดวิชาตอนนี้ดีมาก ถูกไล่เบี้ยเหมือนดังจะถูกสอบไล่จริง

๓. หน้าที่ของเรซิเดนท์อาวุโสนั้น อยู่ได้สองปีเท่านั้น ดีมากสำหรับได้ทำการรักษาจริง ๆ ต้องอยู่ในโรงพยาบาล ไปไหนไม่ค่อยได้

ทำจริง เดินดูวันยังค่ำ ทางผ่าตัดก็ทั่วโรงพยาบาล ทางยาหรือคลอดบุตรและโรคเฉพาะนารีก็เช่นกัน รับผิดชอบแทนอาจารย์ที่อยู่และไม่มาทุกคน ควบคุมทั้งแพทย์ประจำบ้าน และนายทะเบียนว่าทำถูกต้องแล้วหรือตำแหน่งนี้ดี เพราะต่อไปพอใครออกก็เลื่อนขึ้นเป็นแพทย์ตรวจคนไข้และสอนนักเรียนก่อนเข้าสอบนอกสถานที่

หน้าที่ต่อไป

๔. หน้าที่ ๆ ได้กระทำแล้วเป็นตะพานให้ถูกเลือกเป็นแพทย์ประจำคนไข้นอกสถานที่ ตรวจแล้วก็สอนนักเรียนชั้นจะเข้าสอบมีเด็กใหม่คอยจดชื่อโรคที่ทำนายแล้วลงทะเบียน เพื่อให้หน้าใหม่รู้จักชื่อโรคและสะกดชื่อถูกต้อง เป็นอยู่นาน ๆ พอท่านอาจารย์อาวุโสถึง ๖๐ ปีก็ถูกและเลื่อนเป็นที่ปรึกษา

๕. หน้าที่แพทย์ผู้ใหญ่ประจำโรงพยาบาล รับผิดชอบในแผนกของตน ๆ ทุกอย่างแล้ว พร้อมกับกรรมการอื่นช่วยกันปกครองโรงพยาบาลด้วย พอ ๖๐ ปีออก

๖. หน้าที่ของแพทย์ที่ปรึกษาเลื่อนมาจากชั้น ๕ พออายุครบ ๖๐ ปีเต็ม เป็นจนตายเลยคราวนี้ ที่กล่าวข้างบนเป็นวิธีหัดตัวแทนไว้สำหรับเมื่อท่านอาวุโสมีอายุได้ ๖๐ ปีต้องออก เป็นวิธีดีมาก

การแพทย์เป็นเรื่องของชีวิตโดยตรง ฉะนั้นสนุกทั้งเวลาเรียนและเวลาทำงาน เราไล่ธรรมชาติไม่จน ดูซิ เรารู้เรื่องอะไรมากสำหรับรักษาโรคเนื้อร้ายงอกที่ฆ่าคนตายมากทุกปี แพทย์นั้นเมื่อชอบและรู้

จริงแล้วจะอายุเท่าใดก็ตามก็ยังคงชอบเสมอ มีประชุมถกเถียงกันเรื่องปัญหาใหม่ที่ไหนก็ต้องไป เดินไม่ได้ก็ให้คนหามเอาไปจนถึงได้ เมื่อไปเยี่ยมครูบาอาจารย์เมืองอังกฤษครั้งที่สองแล้วไปฟังเล็กเชอร์เรื่องดีๆ มีแพทย์อายุมากตั้ง ๘๐ ปีกว่าก็ไป เพราะเคยเห็นเป็นคนสอบไล่ชั้นปริญญา เอม. บี. ข้าพเจ้าเองถามบอกว่าอดไม่ได้ ผู้วิเศษยอมตายในการค้นคว้าของใหม่ก็มีบ่อย เช่นโนกูชี (Noguchi) เรื่องไข้เหลือง เซอแพทริก แมนซัน (Sir Patrick Manson) เรื่องไข้จับสั่น เป็นตัวอย่างเป็นด้วยต้องการช่วยชีวิตมนุษย์ และเพื่อความอยากรู้อยากเห็น

พอเรียนเสร็จข้าพเจ้าได้โอกาสได้ทำงานหลายอย่างก่อนกลับเมืองไทย คือ —

๑. แพทย์ประจำบ้าน ๒ ปี

๒. เรซิเดนท์เมดิแกลออฟพีสเซอร์แอเดนบรู๊กส์ เคมบริดช ๑ ปี

๑. แพทย์ประจำบ้าน

การเป็นแพทย์ประจำบ้านนั้น เป็นของพึงประสงค์ทุกคน จะเป็นทางยา ทางผ่าตัด หรือทางคลอดบุตร และโรคทางนารี เพราะเราได้แต่เรียนมาพอสอบได้ แต่ยังมิได้รักษาคนไข้อย่างใช้ความคิด ๑๐๐เปอร์เซ็นต์ของตนเอง คราวนี้ต้องทำแน่ ๆ เพราะถ้าไม่ทำงานก็ไม่เสร็จ ในวันหนึ่ง ๆ เริ่มทำงาน ๘ น. ไปเสร็จเอา ๒๓ น. ตลอด

วันเลย นอกจากนี้ยังถูกตามเข้าดูคนไข้หนักในโรงคนไข้ที่ยังไม่หาย แต่ต้องเอาออก เพราะพอทำข้างนอกได้ เพื่อรับคนไข้ใหม่ วันหนึ่ง ๆ งานมันแยะมาก นอนเป็นตายทุกคืนพอได้นอน เลยได้หัดตัวเองให้นอนง่าย ที่ไหนก็หลับได้แล้วตื่นก็ง่าย แพทย์ประจำบ้านมี ทางยา ทางผ่าตัด และทางคลอดบุตร และโรคทางนารี นอกจากนี้ทางอื่นก็ยังมีเหมือนกัน บางอย่างก็ต้องเป็นอันแรกเสียก่อน เพราะเป็นแผนกเล็ก เช่น ตา—หู—จมูก—เด็ก—กระดูกพิการ เป็นต้น จะเข้าสอบชั้นสูงต่อไปต้องเป็นแพทย์ประจำบ้านให้ได้ก่อนจึงเข้าสอบได้ตามข้อในหลักสูตร

๒. เรซิเดนท์เมดิแกลออฟฟี่สเซอร์ (Resident Medical Officer) มีการประกาศหาตัวผู้ที่จะเป็นเรซิเดนท์เมดิแกลออฟพี่ซเซอร์ที่โรงพยาบาลแอเดนบรู๊กส์คราวละหนึ่งปี อาจารย์ของข้าพเจ้าหลายคนเขียนใบสุทธิให้อย่างวิเศษทีเดียว เราไปให้เขาดูหน้าดูตาก่อนอื่น แล้วก็กรรมการของโรงพยาบาลมีการประชุมเลือกกันหลายคน ข้าพเจ้าได้เป็นตัว แล้วเข้ารับงานต่อหน้ากรรมการหลายคนของมหาวิทยาลัยเก่าแก่นั้น มีท่านอาจารย์โบแมนเป็นหัวหน้าใหญ่ เวลานั้นสงครามเรียกเอาหมอไปหมด ข้าพเจ้าได้ทำงานให้ท่านอาจารย์แก่คนนี้อย่างเต็มมือ ท่านมาบางวันแต่ตอนเช้าเท่านั้น มีลูกน้องที่เป็นนักเรียนแพทย์ปีสุดท้าย เคมบริดชสองคนเป็นผู้ช่วย เราทำกันตลอดวันเหมือนเมื่อก่อนเหมือนกัน ข้าพเจ้าเป็นแพทย์คนเดียวเลยต้องทำเองเรื่อยดีจริงได้ความชำนาญมาก ก่อนเข้ารับทราบว่าเมทรอน (Matron) แม่

บ้านใหญ่ของโรงพยาบาลทำความเดือดร้อนให้คนก่อน ๆ ต้องกระเด็นไปแล้วสองสามคน ข้าพเจ้าเมื่อรู้แล้วก็ต้องหาหนทาง เพราะเราจะต้องร่วมงานกันและจะต้องใช้นางพยาบาลอังกฤษด้วย มีอยู่ ๔๖ คน รวมทั้งท่านเมทรอน เอาละจะต้องวางแผนให้เข้าร่องรอย

พอได้เค้ามาแล้วเช่นนี้ข้าพเจ้าก็หาวิธีวางแปลนสำหรับจะแก้อุปสรรคเช่นนี้ให้ตกไปได้ดังเล่าแล้ว แต่มันก็ยาก แรก ๆ คุยกับเพื่อนผู้หญิงที่เป็นนางพยาบาล ถามว่าผู้หญิงชอบอะไรบ้างที่ไม่ใช่เครื่องแต่งตัว ก็ได้รับตอบหลายอย่างหนักหนาจนจะจับอะไรไม่ได้ ลองนึกเอาเองบ้างก็พอจับเค้าได้ว่าผู้หญิงไม่ว่าแก่หรือสาวชอบกินช๊อคโกเลททุกคน เลยย่องไปสั่งห้างฮารอดให้จัดให้ บอกขนาดกว้างยาวไปแล้ว พอแบกเอาไปได้ พอได้ของต้องประสงค์แล้ว ข้าพเจ้าก็ขึ้นไปรับงานที่โรงพยาบาลแอเดนบรู๊กส์ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างบน มันเป็นเรื่องน่าคิด พอเข้าไปหากรรมการมองดูหน้าตาพอใจแล้ว ก็รับข้าพเจ้าเอาไว้ในห้องภายในโรงพยาบาล และให้เงินเดือนปีละ๒๗๐ปอนด์ ค่าที่อยู่ ค่ากินค่าซักฟอกไม่ต้องเสียเลย มีห้องนั่งเล่นห้องนอนให้สองห้องสบายมาก เพราะห้องมันใหญ่ดีอยู่ในตัวโรงพยาบาลเองเดินไปเยี่ยมคนไข้ได้สะดวก พอท่านกรรมการทั้งหลายกลับไปหมดแล้ว ข้าพเจ้าก็หาหนทางนำตัวเองเดินไปหาหัวหน้าแม่บ้าน (Matron) และนางพยาบาลบางคนรู้จัก ข้าพเจ้าลงทุนแบกหีบช๊อคโกเลทหีบเบ้อเร่อเอาไปวางปุ๊กลงตรงหน้าหัวหน้านางพยาบาล แล้วก็กล่าวอารัมภบทตามอย่างตามธรรมเนียมผู้

ที่จะฝากเนื้อฝากตัวต่อผู้ใหญ่ในที่นั้น เพราะท่านเมทรอนนี้อยู่มาเก่าแก่ตั้ง ๒๔ ปีกว่าแล้ว ทราบมาเช่นนั้น ข้าพเจ้าสืบลู่ทางมาอย่างละเอียดแล้วจึงขึ้นมา เราเป็นต่างประเทศ เราต้องทำพิเศษให้เขาเชื่อความสามารถของเราจึงอยู่ด้วยกันได้ แต่ว่าท่านกรรมการรู้เรื่องดีจากอาจารย์ของข้าพเจ้าแล้ว เขาพบไต่ถามกันมาอย่างละเอียดลออจนเป็นที่แน่นอนแล้ว เขาจึงเอาเราไว้ประจำ เพราะจะต้องทำงานมาก และรับผิดชอบมากคนเดียวตลอด ๒๔ ชั่วโมงทีเดียว เป็นจริง พอเข้าทำแล้วมันงาน ๆ ไม่รู้จบ บางทีก็นั่งไม่ลงเลย ต่อมาท่านเมทรอนกับเราไปด้วยกันได้ พูดอะไรกันเข้าใจ เพราะข้าพเจ้าชอบทำแต่งาน ออกเยี่ยมคนไข้เป็นประจำทุกวันเรื่อย และทำอะไรที่จำเป็นให้คนไข้ ๆ ก็ชมและชอบเรามาก ตกลงเป็นอันว่าเป็นกันเองไปได้มิได้มีความลำบากแต่อย่างใด เราเคยสอนนักเรียนแพทย์มาแล้วจากเซนทอมัส เลยสอนพวกนี้ สองคนจนสอบได้ปริญญา ข้าพเจ้าเรียนมาก่อน และอ่านมากและก็รู้ของใหม่ที่เขาถาม พวกสองคนมาขอบใจเรา เพราะตกมาสองคราวแล้ว ชักคอตกเรื่อง เซอเยอรี่ เราสอนให้เขาจนได้แล้ว เราก็ได้คนใหม่มาแทนอีก พวกสองคนต้องไปออกสนามในประเทศฝรั่งเศส แต่ว่าเขาให้ทำงานโรงพยาบาล ๓ เดือนก่อนออกไปสนาม ข้าพเจ้าก็เลยต้องสอนการผ่าตัดและโรคทางผ่าตัดให้เขาอีก ได้ไล่เบี้ยทุกวันจนเขาสอบได้ งานดำเนินไปอย่างดีจนครบ ๑ ปี แล้วจึงลาไปสนาม

[๕๕]

อาสาออกสนามในฝรั่งเศส

ข้าพเจ้าเลี้ยงดินเนอร์ให้อาจารย์และพยาบาลทุกคนที่โฮเต็ลหรูที่เมืองเคมบริดช กินกันไปคุยกันไปขยายอะไรต่ออะไรให้กันฟัง แล้วก็เลยเล่าถึงเคล็ดที่ล่อให้เข้ากับท่านเมทรอนได้ แกหัวเราะลั่นไป นางพยาบาลทุกคนชอบข้าพเจ้าที่ขยันและคุยสนุก เราไปด้วยกันได้ดี และข้าพเจ้าก็เอาใจใส่ต่อคนไข้มากจนเขาพากันชอบถามถึงข้าพเจ้าอยากให้รักษา ให้เยี่ยมเช้า เยี่ยมกลางวัน เยี่ยมเย็น และเยี่ยมตอนตี ๔ ที่คนอื่นไม่เคยกระทำ เพราะตอนนั้นหนาวมาก ทำให้โดยมิคิดแก่ความเหนื่อยยาก ตอนนั้นอายุยังน้อยทำไม่เหนื่อย อาจารย์ก็นับถือเกรง พูดอะไรแกก็เห็นด้วย เพราะเอามาจากหลักวิชาออกใหม่ ๆ หนังสือของข้าพเจ้ามีเต็มตู้ ค้นของใหม่ ๆ ได้เสมอ ซื้อทุกเล่มแล้วอ่านทุกเรื่องที่เป็นของใหม่ จนเป็นนิสัยติดตัวมาจนทุกวันนี้ ต้องอ่านเป็นกิจวัตรสามชั่วโมงทุก ๆ วันเรื่อย หลวงจรูญสนิทวงศ์ก็ได้มาร่วมกินกับเราด้วย พวกที่เชิญมารู้สึกพอใจมาก เพราะข้าพเจ้าจะไปเป็นแพทย์ในสนามเรียนแล้วก็มาทำให้เขาบ้าง

ข้าพเจ้าได้รับยศเป็นว่าที่ ร.ต. แต่ว่าตำแหน่งงานต้องเป็นยศ ร.อ. เพราะฉะนั้นไม่ช้าพอพูดกันเข้าใจทางกระทรวงกลาโหมเลยขอมอบให้ยศเป็น ร.อ. ประจำถิ่นรับเงินเดือนเท่า ร.อ. เพราะมิฉะนั้นพันธมิตรประเทศอังกฤษเขาไม่ยอมด้วยเงินไม่พอค่าเมส เขามีเกณฑ์จำกัด คือค่ากินเรานี่เอง

หน่วยที่ประจำในสนามกับกองทัพบกที่ ๓ อังกฤษ

ตอนรายงานตัวพร้อมจะไปได้พบกับรองนายแพทย์ใหญ่ที่กระทรวงเขาบอกให้เตรียมตัวได้ภายใน ๑ เดือนแล้วให้พึ่งบ่อย พอเรียบร้อยก็ไปรายงานเขาอีก ไม่ได้พบนายแพทย์ใหญ่เลย พบแต่รองทุกคราวตามนิสัยของอังกฤษ คนไม่รู้จักจะเห็นว่ามีไพรดเสมอเขาวางตัวเช่นนั้น เชื่อว่าในขณะเรารายงานตัว เขาสืบเราทางโรงพยาบาลเซนทอมัสโดยละเอียด เพราะเขาถามคำถามทำให้รู้สึกว่าเขารู้จักเราดีกว่าเรานึก และรู้สึกว่าผิดกว่าวันแรกมารายงานตัว เขาถือเป็นความลับไม่บอกเลยว่า จะให้ไปอยู่หน่วยใด แต่ให้เตรียมพร้อมรอคำสั่งพิเศษออกสนามซึ่งจะมีคนนำเอาไปส่งให้ พอได้รับซองคำสั่งแล้วอ่านดูบอกว่าให้เตรียมตัวเดินทางเวลา ๔ น. คืนวันนั้นเอง เขาไม่ให้เวลารู้ตัวนานเลย คำสั่งมาเมื่อ ๔ ทุ่ม และต้องไปที่วิคทอเรียสะเตชั่นตี ๔ ก็ไม่มีเวลาจะบอกใครได้ เขาเอาเช่นนั้น ไม่ให้บอกใครทัน เลยมีนางพยาบาลที่ร่วมกันอยู่ทางแผนกตามาส่ง เพราะว่าได้เป็นแพทย์ประจำบ้านทางโรคตาอยู่ ๑ ปี เป็นที่เซนทอมัส ภายหลังเป็นแพทย์ประจำบ้านทางผ่าตัดทั่วไปมาก่อนแล้ว ถ้าไม่เคยเป็นก็จะไม่ได้งานเช่นนี้ ทุกแขนงเล็กจะต้องทำดังนี้ เช่น แผนกหู คอ จมูก แผนกโรคกระดูก เป็นต้น เขาให้รู้กว้างขวางก่อนทำแผนกนั้น พอถึงเวลาแท้ตี ๔ รถไฟบรรทุกทหารไปเข้าแนวรบก็มาพร้อมกันจะลงเรือข้ามช่องแคบอังกฤษ อ้อเช่นนี้เขาจึงเก็บเป็นความลับ เราไม่ได้มาคนเดียว

นายพลก็มีมาด้วยหนึ่งคน กลับจากการมาพักผ่อนสองอาทิตย์เยี่ยมลูกเมียที่ประเทศอังกฤษ เวลาที่จะออกก็คึกคักด้วยเรือบินคุ้ม เรือลำเลียงทหารออกคราวละ ๗ ลำ ๆ สามคราวยังมีเรือรบชนิดประเปรียวคุมเรือทหารอีกข้างละ ๑๔ สวนกันตลอด ทางไปและมาไม่ขาดสายเลยเราเห็นเรือคุมตลอดเวลาที่ผ่านไปจนถึงท่าโบลอยน์ทางฝั่งฝรั่งเศส ทุกคนต้องใส่เครื่องชูชีพประจำตัวเตรียมพร้อม เมื่อรับคำสั่งให้กระโดดน้ำหรือลงเรือโบต ถ้าเรือแตกเพราะข้าศึกโจมตีบ่อย จึงได้ต้องระวังดังกล่าวแล้ว เรารู้ทีหลังแล้ว เสียวประสาท แต่เคราะห์ดี ไม่มีอะไรพอถึงเขาก็ให้ขึ้นรถไปประจำที่โรงพยาบาลประจำที่ ที่เมืองโบลอยน์ (No 8 General Stationary Hospital at Bologne) ข้าพเจ้าประจำเป็นเจ้าหน้าที่อยู่หกเดือน จึงพบชุดแรกของทหารไทยที่ไปในราชการสงครามร่วมรบกับพันธมิตร คือ พระยาเทพหัสดิน พอประจำอยู่โบลอยน์ได้หกเดือนแล้วก็เลื่อนไปประจำที่กองโรงพยาบาล สนามที่ ๙ อยู่ที่เมอิ (9th Casualty station at Duisans) ที่นี่ทำการรักษาพยาบาลอย่างดีทุกอย่าง ผ่าตัดใหญ่ก็ต้องทำกันที่นี่ เพราะอยู่ห่างจากแนวรบกันราว ๘ ก.ม. ถึง ๑๖ ก.ม. ยิ่งผ่าได้ภายในหกชั่วโมงยิ่งดีคนไข้หายมากกว่าตาย.

ธรรมคติ

พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ (สาย คชเสนี) เป็นอุบาสกวัดมกุฏกษัตริยาราม รักษาศีล ฟังธรรม ในวันพระและวันอาทิตย์ เป็นเวลานานหลายปี จึงรู้จักคุ้นเคยกับข้าพเจ้า ทั้งคุณพระและคุณหญิง เมื่อนายถนัด คชเสนี บุตรของท่านมีอายุครบพอมีโอกาสจะบวชได้ ท่านก็จัดการให้อุปสมบทที่วัดมกุฏฯ เพื่อศึกษาธรรมวินัย และปฏิบัติตามธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อรู้คุณของพระศาสนา และรอบรู้เหตุผล คือกรรมและวิบากของกรรมตามเป็นจริง แล้วเชื่อความที่สัตว์ทั้งปวงมีกรรมเป็นของตน คือเชื่อว่าผู้ใดทำกรรมดี ผู้นั้นเป็นคนดี ได้รับผลดี คือ ความสุข ความเจริญ ผู้ใดทำกรรมชั่ว ผู้นั้นเป็นคนชั่ว ได้รับผลชั่ว คือ ความทุกข์ ความเสื่อม แล้วเว้นกรรมชั่วเด็ดขาด ทำแต่กรรมดีโดยส่วนเดียว นับว่าเป็นผู้ปฏิบัติชอบตามคำสั่งสอนของพระตถาคตสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ เว้นชั่ว ประพฤติดี และชำระจิตของตนให้ผ่องใส ไม่เศร้าหมองด้วยกิเลสใดๆ จัดว่าเป็นผู้มีศรัทธาครบถ้วนทั้ง ๔ ประการ คือ กัมมสัทธา เชื่อกรรม วิปากสัทธา เชื่อผลของกรรม กัมมัสสกตาสัทธา เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน คือเชื่อว่าใครทำกรรมใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เขาจักเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น เมื่อเชื่ออย่างนี้แล้ว ย่อมระวังกรรมของตน เลือกทำแต่

กรรมที่เป็นบุญกุศล เป็นประโยชน์สุขแก่ตนและผู้อื่น เว้นกรรมชั่วเด็ดขาด ทั้งนี้เพราะเชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคตสัมมาสัมพุทธ-เจ้า ที่เรียกว่าตถาคตโพธิสัทธา ผู้มีศรัทธา ๔ ประการนี้แล้ว นับว่าเป็นสาธุชนในพระพุทธศาสนาโดยสมบูรณ์

โดยนัยนี้ จะเห็นได้ว่าผู้บวชเรียนแล้วตั้งใจศึกษา และปฏิบัติชอบตามธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมเป็นบัณฑิตในพระพุทธศาสนา คือผู้ใช้ปัญญาพิจารณาเสียก่อน เห็นว่าเป็นกรรมดีจึงทำเห็นว่าเป็นกรรมชั่ว งดเว้นไม่ทำเด็ดขาด จัดว่าเป็นบุตรที่ดีของมารดาบิดา เป็นพลเมืองดีของชาติ และเป็นสาธุชนในพระพุทธศาสนา มีชีวิตเป็นอยู่บริสุทธิ์

การที่คุณพระศัลยเวทยวิศิษฏ์ จัดการให้บุตรได้บวชเรียนในพระพุทธศาสนา แสดงว่าท่านเป็นผู้มีศรัทธามั่นคงในพุทธศาสนาเป็นเจ้าพระคุณของบุตรธิดา เพราะเป็นผู้ให้สารพัดทุกอย่างแก่บุตรธิดาคือ ให้ชีวิต เลือดเนื้อ ทรัพย์สมบัติ ความรู้ความฉลาดในศิลปวิทยาอันปราศจากโทษ ให้คุณธรรมของมนุษย์ที่ดี และให้อภัยในความผิดทุกอย่าง ที่บุตรกระทำเพราะไร้เดียงสา หรือเพราะโง่เขลา หรือเพราะรู้เท่าไม่ถึงการณ์ หรือเพราะประมาทพลาดพลั้ง จะเป็นความผิดโดยสถานใดก็ตาม ท่านให้อภัยได้ทั้งนั้น เพราะท่านต้องการอย่างเดียว คือความสุขความเจริญของบุตรธิดา ด้วยเหตุนี้แหละ ท่านจึงเป็นพระพรหม เป็นบุรพาจารย์ และเป็นอาหุเนยยบุคคล ของบุตรธิดา ตามพระพุทธภาษิตที่ว่า

พฺรหฺมาติ มาตาปิตโร ปุพฺพาจริยาติ วุจฺจเร
อาหุเนยฺยา จ ปุตฺตานํ ปชาย อนุกมฺปกา

มารดาบิดาผู้เอ็นดูกรุณา แก่ประชา คือบุตรทั้งหลาย พระตถาคตเจ้าทรงยกย่องว่า เป็นพระพรหมของบุตร เป็นบุรพาจารย์ของบุตร และเป็นอาหุเนยยบุคคล คือผู้ควรแก่เครื่องสักการบูชา อันบุตรธิดาจะพึงนำมาบูชาท่าน

คุณพระศัลยเวทยวิศิษฏ์ เป็นผู้มีเมตตากรุณาสูง ตามภูมิธรรมของแพทย์ แม้มีวัยอายุสูงถึง ๘๐ ปีเศษ ก็ยังแข็งแรง สามารถใช้วิชาแพทย์บำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์และความสุข แก่เพื่อนมนุษย์ผู้เจ็บป่วยได้เป็นอย่างดี ท่านจึงเป็นที่รักและเคารพนับถือ ของชนทุกชั้นทุกวัย แม้ท่านดับขันธ์ล่วงลับไปแล้ว ก็ยังมีผู้ที่รักใคร่อาลัยเสียดายนึกถึงคุณธรรมความดี แสดงน้ำใจให้ปรากฏด้วยการบำเพ็ญบุญกุศลอุทิศให้ ข้อนี้แสดงให้เห็นความจริงว่า ร่างกายและชีวิตของท่านดับไปแล้วก็จริง แต่คุณธรรมความดีของท่านที่ได้ทำไว้ หาได้ดับตามร่างกายและชีวิตของท่านไม่ ยังอยู่ในความทรงจำและความสำนึกของเราทั้งหลาย ต้องตามนัยพระพุทธภาษิตที่ว่า

รูปํ ชีรติ มจฺจานํ นามโคตฺตํ น ชีรติ

" รูปคือร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมทรุดโทรมย่อยยับไป ส่วนชื่อและโคตร หาทรุดโทรมดับไปไม่ " ดังนี้

ด้วยเหตุนี้แหละ แสดงให้เห็นความจริงว่า ผู้ไม่ประมาททำแต่กรรมดีไว้ ย่อมไม่ตายเสียจากความรัก และความเคารพนับถือ

ในที่สุดนี้ ขออุทิศส่วนกุศลที่อาตมาได้บำเพ็ญมาในพระพุทธ-ศาสนา เป็นเวลา ๕๓ พรรษา แด่คุณพระ ขอคุณพระจงอนุโมทนาเพื่อกุศลที่อุทิศนี้ อำนวยอิฏฐวิบากสมบัติมนุญผล แด่คุณพระโดยควรแก่ฐานะ ในสัมปรายภพทุกเมื่อ

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ

วัดมกุฏกษัตริยาราม
๑๘ ธันวาคม ๒๕๐๙

คำไว้อาลัย

พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ หรืออาสาย ตามที่ข้าพเจ้าเคยเรียกมาแต่เด็ก เพราะเป็นญาติชอบพอสนิทสนมกันมาตลอดชีวิต ได้ถึงแก่อนิจกรรมลงโดยกะทันหัน ไม่มีใครนึกฝันว่าจะเป็นไปได้ เพราะถึงแม้ว่าท่านจะเป็นผู้สูงอายุ ก็มีสุขภาพอนามัยดี บรรดาญาติและมิตรจึงรู้สึกงงงันไปด้วยความเศร้าสลดจิต พากันร่วมความเศร้าโศกวิโยคทุกข์ กับคุณหญิงสุคนธ์ฯ และบุตรหลานทั้งครอบครัว

อาสายกับข้าพเจ้าเคยท่องหนังสือมาด้วยกัน ถ้าท่านได้รับประทานกล้วยน้ำว้าด้วยแล้ว ท่านท่องได้เร็วและแม่นยำนัก ข้าพเจ้านึกว่าท่านเป็นคนเดียวที่โดยท่องพจนานุกรมอังกฤษ – ไทย นี่แสดงความขยันหมั่นเพียรของท่าน ซึ่งติดเป็นลักษณะนิสัยต่อไปตลอดชีวิต

ข้าพเจ้าไปประเทศอังกฤษในปี ๒๔๔๘ แล้วท่านก็ตามไป และเราได้ไปพักหยุดเรียนอยู่ด้วยกัน ๒–๓ หน ก็ถูกคอกันดี เพราะถึงเวลาเรียนก็เรียน ถึงเวลาเที่ยวก็เที่ยว และไปเที่ยวกันไกลๆ เช่นไปถึงปลายสุดประเทศอังกฤษที่เรียกว่า แลนด์ส เอนด์ โดยข้าพเจ้านั่งท้ายจักรยานยนตร์ของท่านไป หรือไปเที่ยวกรุงปารีส โดยอาสายนำเดินชมดูแผนที่ผิดๆ ถูกๆ หรือไปเที่ยวกรุงเบอร์ลิน ซึ่งอาสายสั่งมึนเชอเนอร์ (เบียร์) แต่พูดไม่ชัดเป็น "มินชิ" ไป บ๋อยนึกว่ามิลช์ จึงเอานมมาให้แทน เราก็สนุกสนานดี

นี่แสดงลักษณะนิสัยของอาสายอีกด้านหนึ่ง คือการชอบคบมิตรสหาย จึงได้จัดให้นักเรียนเก่าอังกฤษรุ่นสูงอายุพบปะกันทุกเดือน เป็นที่ชื่นชมยินดีแก่พวกเราเป็นอันมาก และเราก็ปรารภไว้อาลัยถึงท่านอยู่เสมอ

ส่วนความเพียรของท่านนั้นเล่า ท่านก็ได้บำเพ็ญให้เป็นประโยชน์แก่วิชาชีพของท่าน คือ วิชาแพทยศาสตร์ และศัลยศาสตร์โดยเฉพาะ จนได้รับตำแหน่งอันสูงส่งทั้งทางแพทย์ทหารและพลเรือน และยิ่งกว่านั้น ท่านได้บอกแก่ข้าพเจ้าว่า ท่านได้แต่งตำราศัลยศาสตร์ไว้สำหรับแพทย์รุ่นต่อไป โดยแสดงประสพการณ์ของท่านไว้ ซึ่งข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่า จะเป็นประสพการณ์อันมีค่ายิ่ง เพราะท่านได้รับประสพการณ์ของท่าน เริ่มแต่ในสนามสงครามโลกครั้งที่ ๑ เป็นต้นมา

ลักษณะนิสัยของ พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ ที่ชอบบำเพ็ญความเพียร เพื่อบำรุงสุขของหมู่คณะนั้น มิได้แสดงเฉพาะแต่ในทางวิชาชีพ หากแสดงในมิตรสัมพันธ์ให้มิตรสหายเพียรสังสรรค์สามัคคีกันด้วย โดยเชื่อมั่นในพุทธศาสนสุภาษิตว่า

สมคฺคานํ ตโป สุโข

ความเพียรของหมู่ผู้พร้อมเพรียง ให้เกิดสุข

ขอให้คุณงามความดีที่ท่านผู้ล่วงลับไปแล้วได้บำเพ็ญไว้ในชีวิตนี้ จงเป็นปัจจัยส่งเสริมให้ท่านไปสู่สุคติในสัมปรายภพ เทอญ

พลตรี กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์

คำไว้อาลัย

ของ

พันเอก พระยาสุรพันธ์เสนี

เจ้าภาพงานศพ พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ ได้มาขอให้ข้าพเจ้าซึ่งเป็นเพื่อนรักใคร่กันมา เขียนคำไว้อาลัยซึ่งจะพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพในวันที่ ๔ มกราคม ๒๕๑๐ ในฐานะที่ข้าพเจ้าเป็นเพื่อนกันมาตั้งแต่หนุ่มจนแก่ เมื่อครั้งที่ข้าพเจ้าดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลราชบุรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ ซึ่งในขณะนั้นดำรงตำแหน่งนายแพทย์ใหญ่ทหารบก เวลาออกไปตรวจราชการที่กองพลที่ ๔ ราชบุรี ท่านได้มาพักอยู่กับข้าพเจ้าที่จวนสมุหเทศาภิบาล บ้านพักข้าพเจ้าเป็นประจำทุกคราว ถือว่าเท่ากับญาติอันสนิทของข้าพเจ้า และทุกคราวเมื่อเสร็จจากการตรวจราชการของท่านแล้ว ยังหาเวลาพักผ่อนหย่อนใจออกไปยังป่าตำบลตากแดดอีกด้วย ท่านออกไปป่าคราวใดท่านมักช่วยเหลือราษฎรที่มีภูมิลำเนาอยู่ในป่าตามหมู่บ้านกะเหรี่ยงเป็นต้น ต่อมาเมื่อคุณพระออกจากราชการแล้ว คุณพระได้ไปเที่ยวป่ากับข้าพเจ้ากับพวกเสมอทุกปี จนต้องซื้อรถจี๊ปกลางคนละคัน ให้ชื่อว่ารถนิยมไพร คราวหนึ่งเมื่อคุณพระได้ไปป่า ตำบลกะเหรี่ยงโป่ง ที่บ้านนั้นมีไข้มาเลเรียกำลังระบาด ถึงกับผู้คนอพยพ

หนีไข้มาเลเรีย เมื่อพวกเราไปถึงก็เรียกประชุมราษฎรเพื่อฉีดยาป้องกันให้ทั่วหน้ากัน และบอกกับคนที่ยังไม่เป็นไข้ให้ไปตามคนที่อพยพหนีไปอยู่ที่อื่นให้กลับมา และบอกกับเขาว่าจะไปรายงานให้รัฐบาลทราบ เพื่อให้แพทย์ออกมาให้ยาและฉีดยาป้องกัน คุณพระออกไปไม่ว่าตำบลใดราษฎรมักมาขอยาไปรับประทาน คุณพระเป็นแพทย์ที่โอบอ้อมอารีกับราษฎร ไม่เห็นแก่การสิ้นเปลือง โดยสละทรัพย์ส่วนตัวทั้งสิ้น

อนึ่ง ว่าถึงส่วนตัวท่านแล้ว นับว่าท่านเป็นคนซื่อสัตย์สุจริตไม่เห็นแก่สินจ้างรางวัลที่เขาเรียกว่าคอรัปชั่น เมื่อคราวสงครามท่านเคยเล่าให้ฟังว่า เวลานั้นหยูกยาแพง ทางราชการไว้วางใจท่านให้ถือเงินไว้ในมือหลายสิบล้านบาท เพื่อจะได้ใช้จ่ายให้ทันท่วงทีในเวลาที่ต้องการยา ท่านว่าถ้าท่านจะคอรัปชั่นในขณะนั้นเป็นของง่าย นี่แหละเราจะเห็นได้ว่า ท่านเป็นคนซื่อสัตย์สุจริตในหน้าที่ราชการเป็นอย่างดียิ่ง ท่านเป็นผู้ที่โอบอ้อมอารีต่อผู้ใต้บังคับบัญชาและคนทั่ว ๆ ไป ไม่ว่ากรณีใด ท่านไม่เห็นแก่ตัว ซื่อสัตย์สุจริตไว้วางใจได้ เป็นผู้ที่มีนิสัยอ่อนโยนเรียบร้อย เป็นผู้ที่รักเกียรติยิ่งกว่าสิ่งใด ๆ ทั้งสิ้น การปกครองบังคับบัญชาผู้น้อยเป็นธรรมทุกประการ พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ด่วนจากพวกเราไปโดยฉับไวเช่นนี้ ย่อมเป็นความอาลัยเสียดายของข้าพเจ้าเป็นอย่างยิ่ง เพราะท่านเกิดปีเดียวกับข้าพเจ้า แต่อย่างไรก็ตามทุกคน

หนีไม่พ้น สมเด็จพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย ได้ทรงตรัสไว้ว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตาที่ไม่เที่ยง เกิดแล้วดับ ไม่ยืนยงคงอยู่ เป็นทุกข์ คือ เกิดมาแล้วต้องเสวยทุกข์ตลอดชีพ ใคร ที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสังขารเป็นอนัตตา เพราะเราจะบังคับอวัยวะสิ่งใด สิ่งหนึ่งในร่างกายของเราให้เป็นไปตามใจเราไม่ได้ เมื่อตายแล้ว ดี และชั่วเท่านั้นที่จะนำเราสู่สุคติหรือทุคติ เหล่านี้เป็นสัจธรรมที่สาธุชน ทั้งหลายจะพึงพิจารณาเป็นเครื่องเตือนใจเพื่อความไม่ประมาท

พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ เป็นผู้ทำกรรมดีไว้มากมาย ขอให้ผลกรรมนั้นจงนำท่านไปสู่สุคติในสัมปรายภพนั้น เทอญ.

คำไว้อาลัย

คุณพระศัลยเวทยวิศิษฏ์ กับข้าพเจ้ามีอายุไล่เลี่ยกัน เมื่อเยาว์วัยคุณพระศัลย์ ฯ ไปศึกษาวิชาทำให้คนไม่ตายที่ประเทศอังกฤษ ส่วนข้าพเจ้าไปศึกษาวิชาฆ่าคนให้ตายที่ประเทศเยอรมันนี เมื่อกลับมาประเทศไทย เราทั้งสองก็รับราชการในกองทัพบกโดยคุณพระศัลย์ ฯ เป็นทหารแพทย์ ส่วนข้าพเจ้าเป็นทหารปืนใหญ่ ในวัยหนุ่มเราทั้งสองจึงไม่มีโอกาสที่จะได้รู้จักกัน ครั้นกาลเวลาผ่านพ้นไป เราทั้งสองต่างก็ได้ยินกิตติศัพท์ของกันและกันในฐานะที่มีรสนิยมเช่นเดียวกัน คือเป็น **นักนิยมไพร** ตราบจนกระทั่งวันหนึ่งเมื่อประมาณ ๓๐ ปีล่วงมาแล้ว ได้มีคนกลางเชิญคุณพระศัลย์ฯ และข้าพเจ้าไปรับประทานอาหารร่วมกัน เราทั้งสองจึงมีโอกาสได้รู้จักกัน จากการสนทนาที่ถูกอกถูกใจซึ่งกันและกันในวันนั้น เป็นต้นเหตุให้เราทั้งสองเป็นมิตรสนิท สามารถสละชีวิตทดแทนกันได้ มีการไปมาหาสู่และเที่ยวเตร่กันเป็นนิจสิน และครอบครัวของเราทั้งสอง ก็พลอยสนิทสนมกันตามไปด้วย เคยมีคนสอบถามข้าพเจ้าว่า "ทำอย่างไรจึงคบคุณพระศัลย์ฯ ได้นาน" ข้าพเจ้าตอบว่า "เพราะมีนิสัยคล้ายคลึงกัน ชอบเที่ยวป่าเหมือนกัน" บางครั้งเราทั้งสองเคยถกเถียงกันถึงประเทศ และการรบกันระหว่างเยอรมันนีและอังกฤษ จนกระทั่งบางคนนึกว่าทะเลาะกัน แต่ก็เปล่าต่างฝ่ายต่างยิ้มให้กัน เมื่อถกเถียงกันเสร็จ ต่างฝ่ายต่างยอมให้กันเสมอ ด้วยเหตุนี้

เราจึงรักกันมาก ไปเที่ยวสนุกด้วยกันเสมอมิได้ขาด คุณพระศัลย์ฯ มาคุยหรือมารับประทานอาหารที่บ้านข้าพเจ้าเกือบเป็นประจำ

เมื่อ ๑๒ กันยายน ๒๕๐๙ คุณพระศัลย์ฯ ได้มาหาข้าพเจ้าแต่เช้า ได้คุยและร่วมรับประทานมะพร้าวอ่อน จนเวลา ๑๑.๐๐ น. จึงบอกลากลับ จะเลยไปหา พ.อ. น้อม เกตนุช และได้บอกกับข้าพเจ้าว่าจะกลับมาหาข้าพเจ้าอีก เพื่อจะตกลงนัดหมายกันไปเที่ยวด่านพระเจดีย์สามองค์ในเดือน เมษายน ๒๕๑๐ ข้าพเจ้าก็รออยู่ตามเวลานัด แต่คุณพระศัลย์ฯ ไม่มา จนกระทั่งวันที่ ๑๓ กันยายน ๒๕๐๙ เวลาเช้า ได้รับโทรศัพท์จากบุตรคนหนึ่งของคุณพระศัลยฯ ส่งข่าวให้ทราบว่า "คุณพ่อถึงแก่กรรมเสียแล้ว" ข้าพเจ้าไม่เชื่อหรือว่าฟังผิดไป ก็ได้รับคำยืนยันเช่นเดิม ข้าพเจ้าน้ำตาร่วงด้วยความอาลัยอาวรณ์ที่เสียมิตรที่รักยิ่ง และดียิ่งของข้าพเจ้า

คุณพระศัลย์ฯ เป็นสุภาพบุรุษที่น่าสรรเสริญ และเป็นตัวอย่างอันดีแก่อนุชนรุ่นหลัง เพราะคุณพระศัลย์ฯ เป็นแพทย์ที่ทรงคุณวุฒิ มีมนุษยธรรมอันสูงส่ง ไม่เห็นแก่เงินไม่ว่าคนไข้จะเป็นมหาเศรษฐีหรือยาจก จะได้รับการดูแลอย่างดียิ่งเช่นกัน ไม่เป็นแพทย์ขายยา เป็นแพทย์ที่ซื่อตรงต่อหน้าที่ เช่นตอนสงครามโลกครั้งที่ ๒ ไม่เคยเบียดบังเงินหลวงจำนวนมากสำหรับซื้อเวชภัณฑ์ ทั้งๆ มีโอกาสที่จะกระทำได้ จนบางคนว่า ซื่อจนเซ่อ คุณพระศัลย์ฯ เป็นสามี เป็นบิดา เป็นญาติ

เป็นมิตรที่ดียิ่ง จนยากที่บรรยายเป็นตัวอักษรได้ถูกต้อง เต็มไปด้วยความโอบอ้อมอารี รักสงบ

ข้าพเจ้าได้สูญเสียมิตรที่ดียิ่งไปแล้ว การจากไปของคุณพระศัลย์ฯ แม้จะเป็นวิสัยของปุถุชนก็จริงอยู่ แต่เป็นการจากอย่างกะทันหัน จึงเป็นที่อาลัยแก่ภริยา บุตร ญาติ มิตร และผู้คุ้นเคยสุดพรรณนา ขอผลบุญแห่งความดีที่คุณพระศัลย์ฯ ได้บำเพ็ญไว้ จงดลบันดาลให้เพื่อนรัก จงไปสู่สุคติในสัมปรายภพ เทอญ

พันเอก พระอินทร์สรศัลย์

๖ ธันวาคม ๒๕๐๙

๙๒๖ ถนนสามเสน พระนคร

"เราสูญเสียคนดีของชาติไปอีกคนหนึ่ง"

การจากไปของคุณพระศัลยเวทยวิศิษฏ์ เป็นการสูญเสียนักนิยมไพรที่ดีของเมืองไทยไปอีกผู้หนึ่ง คุณพระศัลย์ฯ เคราะห์ดีกว่าผู้เขียนและเคราะห์ดีกว่าท่านผู้อ่านเกือบร้อยทั้งร้อย ที่ได้เกิดมาในสมัยที่เมืองไทยยังอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรสัตว์ป่า และป่าไม้อันกว้างใหญ่ คุณพระจึงได้มีโอกาสได้ชมความน่าพิสมัยของธรรมชาติที่แท้จริง ซึ่งพวกเราในสมัยนี้ไม่มีโอกาสได้ชมกันอีกต่อไป เพราะสัตว์ป่าและป่าไม้เหล่านั้น ถูกทำลายเกือบจะหมดสิ้นลงไปเสียแล้ว ในสมัยเมื่อเร็วๆ นี้

ใครๆ ก็รู้ว่าคุณพระศัลย์ฯ ไปเที่ยวป่าบ่อยมาแต่ไหนแต่ไรมาแล้ว การไปเที่ยวป่าของคุณพระไม่ได้ไปด้วยอารมณ์ของฆาตกร คือไม่ได้เข้าป่าด้วยการที่อยากจะยิง หรืออยากจะฆ่าอะไรเล่นเป็นของสนุก แต่ไปเพื่อชมความงามของป่า ท่องเที่ยวไปตามอารมณ์ของคนที่รักธรรมชาติป่า หากจะยิงอะไรบ้างก็เพื่อเป็นอาหารเท่าที่จำเป็น เมื่อมีเสบียงในเต็นท์บ้างแล้ว คุณพระก็ไม่สนใจที่จะเที่ยวล่าอะไรอีก ชอบนอนเล่นตามใต้ต้นไม้ หรือไม่ก็ลงนอนแช่น้ำเล่นเย็นๆ ในลำห้วยในตอนเที่ยงๆ หากยังไม่เหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าเกินไป บางวันก็ออกเดินทางไปกับพรานเพื่อชมความงามของป่า หากไปพบสัตว์อะไรก็มักจะปล่อยให้มันเดินหรือวิ่งผ่านไป และรู้สึกสบายใจที่ไม่ได้ฆ่าหรือทำลายมัน

ปล่อยให้มันมีชีวิตเพื่อเป็นความงามของป่า และเพื่อประโยชน์แก่คนรุ่นหลังได้ดูและได้ชมกันต่อไป

คุณพระเคยปรารภให้ผู้เขียนฟัง ๒–๓ ครั้ง ถึงความสุขใจเมื่อได้ท่องเที่ยวไปตามป่าใหญ่ มันเป็นความสุขทางจิตใจที่จะบอกเล่าให้ใคร ๆ ที่ยังไม่เคยเข้าป่าเข้าใจได้ยาก แต่คนที่เข้าป่าด้วยอารมณ์ฆาตกร คือเพื่อฆ่าหรือเพื่อทำลายอะไร ๆ เล่นแต่อย่างเดียว ก็จะไม่สามารถที่จะเข้าใจถึงความสุขดังกล่าวได้ มันเป็นความสุขหรือความรู้สึกเป็นอิสระแก่ตัวเอง ที่ได้พ้นออกมาจากโลกแห่งความยุ่งเหยิง โลกแห่งการสังคมที่หลอกลวงตัวเอง และหลอกลวงซึ่งกันและกัน โลกที่มีแต่การแข่งขันชิงดีกันอยู่ทุกขณะ โลกที่มีพันธะรึงรัดมัดตัวอยู่ทุกมุมทุกด้านและทุกขณะจิต ฯลฯ แต่เมื่อได้ปลีกตัวหลุดพ้นออกมาจากโลกเช่นนั้นได้มาท่องเที่ยวอยู่ในความงามของธรรมชาติป่าที่สงบเงียบ ความงามของธรรมชาติและความสงบเงียบของป่า จะทำให้ผู้นั้นคลายอารมณ์อันร้อนเร่าและตึงเครียดต่าง ๆ มันทำให้ผู้นั้นลืมความยุ่งเหยิง หลอกลวงและพันธะต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลกสังคม ความงามและความสงบเงียบของธรรมชาติป่า จะทำให้จิตใจอันร้อนเร่ายุ่งเหยิงของผู้นั้นสงบลง มันทำให้จิตใจของผู้นั้นเป็นอิสระแก่ตัวเอง ทำให้ผู้นั้นรู้สึกคล้ายกับว่าได้อยู่ในโลกอีกโลกหนึ่งที่ตนเองมีความสุขใจ และมีความเป็นอิสระอย่างแท้จริง และนี่แหละคือความสุขที่คุณพระศัลย์ฯ รักและดึงดูดคุณพระให้หนีเข้าป่าบ่อย ๆ ถึงแม้ในระยะหลัง ๆ แข้งขามันจะทรยศ

ต่อคุณพระบ้าง คือมีการขัดที่โน่นปวดบวมที่นี่บ่อยๆ คุณพระก็ยังรักที่จะนั่งเรือหรือนั่งเกวียนไปกางเต็นท์นอนเล่นในป่า เพื่อหาความสุขและความเป็นอิสระทางจิตใจกับความงามของธรรมชาติ และความสงบเงียบของป่าเนื่องๆ ทรัพย์สมบัติที่คุณพระรักมาก ดูเหมือนจะเป็นชุดเดินป่า คือเสื้อแขนยาวและกางเกงขายาวสีกากี กับรองเท้าบู๊ตหนัง คุณพระแต่งชุดนี้เมื่อไร ก็ทำให้คุณพระกระชุ่มกระชวยกระปรี้กระเปร่าขึ้น คล้ายกับเป็นยาอายุวัฒนะ ไม่ต้องไปฉีดฮอโมนและไม่ต้องไปอบไปนวดเหมือนคนมีอายุอื่นๆ เขา ความสุขทางจิตใจกับธรรมชาติป่าดังกล่าวแล้ว ทำให้คุณพระไกลจากโรคเส้นประสาท และไม่เป็นโรคความดันโลหิตสูงอย่างคนสูงอายุอื่นๆ

มาในระยะหลังๆ นี้ คุณพระศัลย์ฯ มักชอบเที่ยวป่าไปเยี่ยมชาวบ้านป่า เช่นไปเยี่ยมกำนันตำบลนั้น ผู้ใหญ่บ้านๆ นี้ที่เคยเที่ยวกันมาแต่ก่อนๆ ไปพบกันเข้าก็ดีใจว่ายังอยู่ได้เห็นหน้ากันอีก พบกันแล้วก็ชวนกันไปกางเต็นท์นอนกันในป่า ทำอาหารป่ากินกัน และงัดเอาความหลังมาเล่าสู่กันใหม่รอบๆ กองไฟในตอนกลางคืน มันเป็นความสุขอย่างหนึ่งที่คุณพระชอบ

ความสุขอีกอย่างหนึ่งของคุณพระก็คือ การชอบซื้อหยูกยาประจำบ้านที่จำเป็น เฉพาะอย่างยิ่งยาที่ใช้รักษาไข้ป่า ยารักษาแผลเน่าเปื่อย ไปเที่ยวจ่ายแจกแก่ชาวบ้านป่า ทั้งที่เคยรู้จักกันมาเก่าแก่และที่ไปรู้จักกันใหม่ มันก็เป็นความสุขของคุณพระอีกอย่างหนึ่ง

หากโอกาสไม่อำนวยเข้าป่าไม่ได้ ในตอนหลังนี้คุณพระก็ไปวัดบ่อยขึ้น คุณพระบอกว่า ความสงบเงียบของโบสถ์ทำให้จิตใจสงบและเป็นสุขได้ คล้ายกับความสงบเงียบวังเวงในป่าธรรมชาติเหมือนกัน คุณพระบ่นอยากจะไปวัดบ่อยๆ แต่แข้งขาไม่ให้ความร่วมมือด้วยไขข้อไม่ดี นั่งพับเพียบงอเข่าไม่ใคร่ได้ จะไปนั่งเหยียดเท้าต่อหน้าพระก็ดูน่าเกลียด กลัวว่าเกิดมาชาติหน้าจะกลายเป็นคนแข้งขาพิการ โรคปวดข้อปวดเข่าจึงป้องกันไม่ให้คุณพระไปวัดได้บ่อยเท่าที่อยากจะไป

ตลอดชีวิตของท่าน คุณพระได้ทำประโยชน์ต่อประชาชนและประเทศชาติมากมายหลายอย่าง เฉพาะอย่างยิ่งในด้านการแพทย์และในด้านการทหาร ซึ่งคงจะมีผู้อื่นบันทึกไว้ในตอนอื่นของหนังสือนี้ ประโยชน์อันยิ่งใหญ่อีกด้านหนึ่งก็คือ คุณพระได้เป็นกรรมการและอุปนายกของนิยมไพรสมาคมมานานปี เป็นผู้ที่สนับสนุน พ.ร.บ. สงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า ที่สำคัญที่สุดมาตั้งแต่ริเริ่มผู้หนึ่ง และยังเป็นกรรมการอาวุโสในคณะกรรมการสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่าที่สำคัญของทางราชการตลอดมา การจากไปของคุณพระจึงเป็นการสูญเสียคนดีของชาติที่น่าเสียดายที่สุดไปอีกคนหนึ่ง ผู้เขียนเชื่อว่าคุณประโยชน์และความดีทั้งหลายที่คุณพระได้ทำตลอดมา ในอายุอันยืนนานของท่านคงจะดลบันดาลให้วิญญาณของท่านล่องลอยไปสู่ภพแห่งความสุขข้างหน้าสืบไป.

นายแพทย์บุญส่ง เลขะกุล
ในนามของนิยมไพรสมาคม

ขอน้อมระลึกถึงอาจารย์ พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์

จาก

คณะศิษย์ผู้สำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนนายทหารเสนารักษ์

คณะศิษย์ผู้สำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนนายทหารเสนารักษ์ ได้เริ่มรู้จักอาจารย์พลตรีพระศัลยเวทยวิศิษฏ์ในต้นปี พุทธศักราช ๒๔๘๓ ซึ่งเป็นสมัยที่ท่านดำรงตำแหน่งนายแพทย์ใหญ่ทหารบก และเป็นผู้รับนโยบายจากกองทัพบกดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนนายทหารเสนารักษ์ขึ้นที่โรงพยาบาลอานันทมหิดล จังหวัดลพบุรี เมื่อโรงเรียนเปิดดำเนินการแล้ว ท่านมักจะหาโอกาสขึ้นไปเยี่ยมเสมอ ความยุ่งยากนานาประการที่ท่านต้องใช้ความพยายามเพื่อให้บรรลุผลสำเร็จ ขอเชิญอ่านจากบันทึกของท่าน เรื่อง "พลตรีพระศัลยเวทยวิศิษฏ์ กับ โรงเรียนการทหารเสนารักษ์" ซึ่งพิมพ์อยู่ในหนังสือฉบับนี้แล้ว ศิษย์ทั้งหลายมีความเคารพนับถือท่านเสมอบิดาผู้บังเกิดเกล้า หลังจากท่านรับราชการครบเกษียณอายุแล้ว ในโอกาสที่พวกเราไปเยี่ยมท่าน ๆ ก็จะถามถึงรายละเอียดเกี่ยวกับการปฏิบัติงานแนะนำสนับสนุนในการศึกษาเพิ่มเติม เขียนหนังสือรับรองฝากฝังไปยังเพื่อนแพทย์ในต่างประเทศ พระคุณอันหาที่สุดมิได้ของท่านอาจารย์จะคงฝังแน่นอยู่ในความทรงจำโดยไม่มีวันลืมเลือน

เมื่อได้รับข่าวการถึงแก่อนิจกรรมของท่านอาจารย์ บรรดาศิษย์รู้สึกเศร้าสลดใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะนับเป็นการสูญเสียครั้งยิ่งใหญ่ที่สุดของโรงเรียนนายทหารเสนารักษ์ บรรดาศิษย์มีความเห็นเป็นเอกฉันท์ร่วมกันจัดตั้ง "**ทุนศัลยเวทยวิศิษฏ์**" มอบให้โรงพยาบาลอานันทมหิดล จังหวัดลพบุรี ซึ่งเป็นโรงพยาบาลที่สร้างในสมัยท่านดำรงตำแหน่งนายแพทย์ใหญ่ทหารบก ทั้งนี้เพื่อให้ชื่อของอาจารย์พลตรีพระศัลยเวทยวิศิษฏ์ คงอยู่คู่กับสายการแพทย์ของกองทัพบกชั่วนิรันดร

ที่สุดของคำไว้อาลัยนี้ คณะศิษย์จากโรงเรียนนายทหารเสนา-รักษ์ ขออาราธนาคุณพระศรีรัตนตรัยและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายในสากลโลก ได้โปรดช่วยอภิบาลคุ้มครองดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์ของอาจารย์พลตรีพระศัลยเวทยวิศิษฏ์ จงประสบแต่ความสงบสุขตามควรแก่วิสัยในสัมปรายภพโน้น เทอญ.

พันเอก เยื้อง คชภักดี
(เยื้อง คชภักดี)

ผู้แทนศิษย์เก่าโรงเรียนนายทหารเสนารักษ์

คำอุทิศ

การจากไปของคุณพระในเวลาอันรวดเร็ว และรับการรักษาพยาบาลไม่ทันนั้น ทำให้ดิฉันเศร้าสลดและตลึงงันเป็นที่สุด ซึ่งดิฉันยังเห็นว่า ถึงคุณพระจะอายุเข้าวัยชราแล้วก็ตาม แต่ก็ยังคิดว่าคงจะมีอายุยืนต่อไปได้อีกนาน เพราะยังแข็งแรงดี ไม่ได้มีวี่แววว่าจะจากไปอย่างกะทันหันเช่นนี้ และไม่มีทางจะช่วยเหลืออย่างอื่น นอกจากจะอุทิศส่วนกุศลซึ่งได้บำเพ็ญตั้งแต่วันที่คุณพระได้ถึงแก่กรรมจนตราบถึงวันพระราชทานเพลิงศพนี้ จงเป็นพลวปัจจัยดลบันดาลให้คุณพระจงประสบแต่อิฏฐคุณมนุญผล เสวยสุขสมบัติในชาติหน้า.

สุคนธ์ ศัลยเวทยวิศิษฏ์

พงศาวดารมอญพม่า

ฉบับแพนกเดิม

๏ ศุภมัสดุลุศักราช ๑๒๓๑ สัปสังวัจฉรบุศยมาศกาฬปักษ เอกาทศ มีดิถีครุวารปริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุษยรัตนราชรวิวงศ์ วรุตมพงศบริพัตร วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรัตนบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศบรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตรพระเจ้าอยู่หัว อันเถลิงถวัลยราชบรมราชาภิเษกผ่านพิภพกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน เสด็จออก ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มไหสวริยพิมานโดยสถานอุตราภิมุข พร้อมด้วยพระบรมราชวงศานุวงศ์ และข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย เฝ้าเบื้องบาทบงกชมาศ จึงพระบาทสมเด็จบรมนาถบพิตรพระเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งพระเจ้าราชวงศ์เธอ กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ จางวางกรมพระอาลักษณ์และกรมอักษรพิมพ์ ให้จัดหาหนังสือเรื่องพระราชพงศาวดารลำดับกษัตริย์ในประเทศต่าง ๆ สร้างไว้สำหรับทรงทอดพระเนตร เป็นเครื่องประดับพระปัญญา และสำหรับแผ่นดินสืบไป จึงพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ ได้จัดอาลักษณ์จำลองเรื่องพระราชพงศาวดาร

ลำดับกษัตริย์ในประเทศต่าง ๆ ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายหลายภาษา และเรื่องพระราชพงศาวดารฝ่ายประเทศสยาม และประเทศจีนนั้น นักปราชญ์และผู้มีบรรดาศักดิ์ได้ฟังได้รู้เรื่องด้วยกันเป็นอันมาก แต่เรื่องพระราชพงศาวดารพม่ามอญนี้ เดิมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งขุนสุนทรโวหารในกรมพระอาลักษณ์ และขุนอักษรรามัญ นายขำเปรียญ นายสุดเปรียญ นายจุหนึ่ง รวมสี่นาย เป็นล่ามแปลคัดออกจากหนังสือรามัญใบลานเป็นภาษาสยาม เมื่อจุลศักราช ๑๒๑๙ ปีมะเส็ง นพศก เดือน ๗ แรม ๒ ค่ำ วันอังคาร แต่ท่อนปลายนั้นได้เรียงตามจดหมายเหตุเมืองหงสาวดีเมืองอังวะต่อเข้าในท่อนต้น ครั้นเสร็จแล้วเจ้าพนักงานเก็บรักษาไว้ในหอหลวง ยังไม่ใคร่จะแพร่งพรายรู้เรื่องทั่วกันไป ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าในประเทศพม่า มอญนี้ ก็มีเรื่องลำดับกษัตริย์ต่อ ๆ กันมาหลายชั่วจนถึงทุกวันนี้ ควรที่นักปราชญ์และผู้มีบรรดาศักดิ์จะรู้ไว้ในเรื่องลำดับกษัตริย์แห่งประเทศต่าง ๆ เป็นเครื่องประดับปัญญาให้รอบรู้ โดยธรรมเนียมที่ประพฤติการและมีอุบายต่างกันทุก ๆ ภาษา ได้ตีพิมพ์ ณ โรงพิมพ์หลวงในพระบรมมหาราชวัง กล่าวความแต่ต้นดังนี้ ฯ

พงศาวดารมอญพม่า

๑ เมื่อจุลศักราชในปฐมปริเฉทได้ ๕๒๒ ปี เดือน ๕ แรม ๙ ค่ำ วันพุธ สมเด็จพระโคดมสัมสัมมาพุทธเจ้า ได้ตรัสแล้ว ๘ พรรษา ในพรรษาเป็นที่ครบ ๘ นั้น เสด็จเที่ยวจาริกมาถึงภูเขาสุทัศนมรังสิต ซึ่งบัดนี้เป็นที่ตั้งเมืองหงสาวดี ในประเทศรามัญ ครั้งนั้นประเทศซึ่งจะเป็นที่ตั้งเมืองหงสาวดี ยังเป็นทะเลอยู่ แต่ภูเขาสุทัศนนั้นเมื่อน้ำแห้งงวดลงไปผุดขึ้นสูงประมาณยี่สิบสามวา แลดูแต่ไกลเหมือนพระเจดีย์ ครั้นน้ำขึ้นเปี่ยมฝั่งเห็นพอกระเพื่อมน้ำอยู่ เพราะเหตุนั้นพวกรามัญจึงเรียกว่าสุทัศนบรรพต ครั้นกาลล่วงมาภายหลัง ไม้รกฟ้างอกขึ้นบนยอดเขานั้นต้นหนึ่ง เรียกว่าเขาสุทัศนมรังสิตผุดขึ้นมา คำที่ว่าผุดขึ้นมานั้น ครั้นนานมาก็เปลี่ยนแปลงไป พวกรามัญทั้งหลายเรียกว่ามุตาว จนทุกวันนี้ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าเสด็จมาถึงประเทศที่จะตั้งเมืองหงสาวดีนั้น พระองค์ผินพระพักตร์ตรงไปข้างทิศตะวันออก ก็ได้ทอดพระเนตรเห็นหงส์ทองสองตัวลงเล่นน้ำอยู่ พระองค์จึงทรงทำนายว่า กาลสืบไปภายหน้า ประเทศที่หงส์ทองทั้งสองลงเล่นน้ำนั้นจะเป็นมหานครขึ้น ชื่อว่าเมืองหงสาวดี และจะเป็นที่ตั้งพระธาตุสถูปเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ พระศาสนาคำสั่งสอนของเราจะรุ่งเรืองตั้งอยู่ในที่นี้ พระองค์ทรงทำนายไว้ดังนี้ ครั้นสมเด็จพระพุทธเจ้านิพพานล่วงไปแล้วได้ ๑๐๐๐ ปี หาดทรายที่ภูเขาสุทัศนมรังสิตนั้น

ตื้นขึ้นมาประมาณได้สิบสามวา ข้างทิศใต้นั้นเมื่อน้ำขึ้นเบี่ยมฝั่งแล้วลึกได้แต่สามวา

๏ ครั้งนั้นมีเรือเภตราใหญ่ลำหนึ่งแล่นข้ามมาแต่เมืองพิทยานคร จะไปค้าขาย ณ เมืองสุวรรณภูมิ เมื่อแล่นมาถึงประเทศที่จะตั้งเมืองหงสาวดี แขกพวกเรือเภตราได้เห็นหงส์ทองสองตัว ซึ่งเนื่องมาแต่ตระกูลหงส์ที่สมเด็จพระพุทธเจ้าทอดพระเนตรเห็นแล้วในกาลก่อนนั้น ลงมาเล่นน้ำอยู่บนหาดทราย ก็พากันพิศวงเชยชมหงส์นั้น ครั้นกลับไปถึงเมืองพิทยานคร แขกนายเรือขึ้นไปกราบทูลพระเจ้าบัณฑุราชาๆ ได้ทราบเหตุมหัศจรรย์ดังนั้นแล้วจึงตรัสถามอาจารย์ผู้หนึ่ง ชื่ออาทิตย-ภารทวาชเป็นผู้ฉลาดรู้ไตรเพท รู้ฤกษ์ดิถีและคัมภีร์ต่างๆ รู้จดหมายเหตุน้อยใหญ่ก็มาก อาจารย์อาทิตยภารทวาชกราบทูลว่า ในคัมภีร์จดหมายเหตุมีมาว่า ครั้งพระโคตมพุทธเจ้ายังมีพระชนม์อยู่ เสด็จไปสู่เมืองสุธรรมวดีนั้น ครั้นเสด็จมาถึงประเทศที่หงส์ทองทั้งสองลงเล่นน้ำนั้น ได้ทรงทำนายไว้ว่า ที่นั้นนานไปภายหน้าจะเป็นที่ตั้งพระนครขึ้นแห่งหนึ่ง แม้ถึงในตำราไตรเพทก็มีความว่าไว้อย่างนั้นด้วย พระเจ้าบัณฑุราชาจึงตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นจำเราจะให้ข้ามไปกำหนดจดหมายไว้ให้เป็นสำคัญเสียก่อนจึงจะชอบ นานไปภายหน้าจะได้เป็นอาณาเขตของเราสืบไป แล้วจึงให้เอาเสาศิลาท่อนหนึ่งยาวเจ็ดศอกใหญ่ห้ากำ ให้จารึกอักษรศักราชปีเดือนวันคืนขึ้นแรมไว้ว่า ประเทศที่นี้พระเจ้าบัณฑุราชาผู้ครองเมืองพิทยานครได้มาจองไว้เป็นสำคัญ

แล้วจึงให้หุ้มเสาศิลาไว้ด้วยแผ่นเหล็กดีทำให้แน่นหนาเสร็จแล้ว ให้อาจารย์อาทิตยภารทวาชคุมพวกแขก ๕๐๐ ลงเภตราข้ามมาถึงประเทศที่จะตั้งเมืองหงสาวดี พอเป็นเวลาน้ำขึ้นเข้าทอดสมออยู่ริมฝั่งใกล้ภูเขาตำบลหนึ่ง ซึ่งตั้งอยู่ข้างทิศใต้แห่งภูเขาสุทัศนมรังสิต ภูเขานั้นพวกรามัญเรียกว่าภูเขาซอยกะบัง คำไทยว่าเป็นที่รั้งเรือทะเล อาจารย์อาทิตยภารทวาชก็ลงเรือสัดจองตีกรรเชียงไปดูที่ชัยภูมิ ซึ่งจะเป็นที่ตั้งพระนครได้ จึงได้เห็นหาดทรายที่หงส์ทองทั้งคู่ลงมาจับอยู่นั้นสมควรจะเป็นที่ตั้งราชธานีได้ แล้วให้ปักเสาศิลาลงไว้ในที่นั้นให้เป็นสำคัญ ครั้นเสร็จการแล้วก็แล่นเภตรากลับมาเมืองพิทยานคร ตั้งแต่พระเจ้าบัณฑุราชาให้อาจารย์อาทิตยภารทวาชข้ามมาปักเสาศิลานั้น ครั้นล่วงไปอีกร้อยหกสิบปี หาดทรายที่หงส์ทองทั้งคู่เคยมาจับอยู่นั้นตื้นดอนขึ้นเป็นแผ่นดิน ในเมืองพิทยานครนั้นเล่า พระเจ้าบัณฑุราชาล่วงไปแล้ว บุตรพระเจ้าบัณฑุราชาชื่อสาติราชา ได้ครองราชสมบัติแทนพระราชบิดา ครั้นพระเจ้าสาติราชาล่วงไปแล้วพระราชกุมารองค์หนึ่งชื่อว่าบัณฑุราช เป็นบุตรพระเจ้าสาติราชา ได้ครองราชสมบัติสืบไป เมื่อพระเจ้าบัณฑุราชได้ราชสมบัตินั้น ได้ทราบว่าเสาศิลาซึ่งพระเจ้าปู่ให้ข้ามไปปักไว้นั้น จะมีผลประโยชน์อยู่จึงให้อำมาตย์ผู้หนึ่งชื่อสจาตทุโล คุมพวกแขกเจ็ดสิบคน ให้ข้ามมาอยู่รักษาประเทศที่จะตั้งเมืองหงสาวดีนั้นไว้ ตั้งแต่สจาตทุโลข้ามมารักษาอยู่นั้น ล่วงไปอีกห้าสิบหกปี ประเทศที่จะตั้งเมืองหงสาวดีนั้นดอนขึ้นบางแห่งเป็นที่ไร่นา บางแห่งเป็นป่าระนามรกชัฏอยู่

๏ ครั้งนั้นในเมืองอรินทรบุรีคือเมืองพุกาม พระเจ้าโกวะธรรมได้ครองราชสมบัติในเมืองสุธรรมวดี คือเมืองสเทิมนี้ พระเจ้าอรินธม-ราชได้ครองราชสมบัติ ฝ่ายข้างทิศใต้ป่าเมาะตะมะ มีเมืองหนึ่งชื่อว่าเมืองรัมวดี คือเมืองร่างกุ้ง พระเจ้าแผ่นดินที่ได้ครองราชสมบัติในเมืองรัมวดีนั้นเจ็ดองค์ ๆ เป็นคำรบเจ็ดนั้น ทรงพระนามเจ้าเสนะคงคาในภูเขาแครงนาคคือภูเขาหงอนนาคนั้น มีพระฤๅษีองค์หนึ่งชื่อโลม-ดาบสอาศัยอยู่ ยังมีนางนาคตัวหนึ่งแปลงเพศเป็นนางกุมารี ขึ้นมาเที่ยวอยู่ที่ภูเขาแครงนาค ครั้งนั้นยังมีเพทยาธรคนหนึ่ง เป็นบุตรพระเจ้ากระลึงคราษฐ์ เที่ยวมาถึงภูเขาแครงนาค ครั้นเห็นนางนาคกุมารีรูปงามก็มีจิตรักใคร่ ได้ร่วมสังวาสกับนางนาคกุมารีนั้น นางนาคก็มีครรภ์ตกฟอง ๆ หนึ่งสีขาวสะอาดเหมือนสีเงิน เพทยาธรได้เห็นฟองนาค จึงรู้ว่านางกุมารีนั้นเป็นชาตินาค ก็มีจิตเบื่อหน่ายหลีกหนีไปจากที่นั้น นางนาคก็ทิ้งฟองไว้ในที่นั้น ก็กลับลงไปเมืองนาคเพลาวันหนึ่งพระโลมดาบสเที่ยวหาผลไม้ ได้เห็นฟองนาคก็เก็บมารักษาไว้ ครั้นถึงกาลถ้วนกำหนดสิบเดือน ฟองนั้นก็แตกออกเป็นกุมารีมีรูปศรีอันงาม พระโลมดาบสก็เลี้ยงรักษาไว้ เมื่อนางกุมารีจำเริญขึ้นตั้งอยู่ในปฐมวัยนั้น นายพรานคนหนึ่งเป็นชาวเมืองรัมวดีได้เห็นนางกุมารีรูปงามประหลาด ก็ไปทูลพระเจ้าเสนะคงคาให้ทราบพระเจ้าเสนะคงคาจึงใช้อำมาตย์คนหนึ่งออกไปขอต่อพระโลมดาบสครั้นได้มาแล้วจึงตั้งให้เป็นพระอัครมเหสี ทรงพระนามพระวิมลาราช-

เทวี มีพระโอรสสององค์ พระราชกุมารผู้พี่ประสูติเมื่อเพลามีสุริยฆาห จึงให้ชื่อว่าสมละกุมาร พระราชกุมารผู้น้องนั้นประสูติเมื่อพระอาทิตย์เป็นสุริยคาหแล้ว และเป็นเพลาโมกขบริสุทธิ์ จึงให้ชื่อว่าวิมลกุมาร เมื่อพระราชกุมารทั้งสองนั้นจำเริญวัยใหญ่ขึ้นแล้ว พระอัครมเหสีผู้เป็นมารดานั้นก็มีจิตกำเริบด้วยโทสะกล้า เมื่อพิโรธขัดเคืองทาสทาสีนางสนมผู้ใดแล้ว ผู้นั้นก็ตายด้วยกำลังพิษนาค เพราะพระอัครมเหสีนั้นเป็นชาตินาคมาแต่เดิม พระเจ้าเสนะคงคาทราบเหตุนั้น จึงตรัสถามเสนามาตย์ราชปโรหิตว่า นางเป็นอย่างนี้จะมีเหตุประการใด ปโรหิตผู้หนึ่งได้ทราบความมาแต่บิดาของตนได้บอกเล่าไว้ว่า พระราชเทวีเป็นชาตินาค จึงกราบทูลตามเรื่องความที่ตนได้ฟังมาให้พระเจ้าเสนะคงคาทราบ แล้วพระเจ้าเสนะคงคาตรัสสั่งให้ปโรหิตประกอบยาให้พระอัครมเหสีประพรมผัดต่างแป้งนวล พระอัครมเหสีนั้นเป็นชาตินาคจริง ครั้นถูกต้องยานั้นแล้วก็เกิดโรคซูบผอมอิดโรยถอยกำลังไปถึงแก่กรรม คนทั้งหลายจึงรู้ว่านางเป็นชาตินาคจริง อำมาตย์ทั้งปวงได้ทราบเหตุดังนั้นแล้ว ก็ไม่ยอมให้พระราชกุมารทั้งสองอยู่ในพระนคร จึงกราบทูลให้เชิญพระราชกุมารทั้งสองนั้น มามอบให้แก่พระโลมดาบสผู้เป็นพระอัยยิกาไว้ พระราชกุมารทั้งสองพี่น้องจึงไปถวายตัวทำราชการอยู่ในพระเจ้าอรินธมราช ณ เมืองสุธรรมวดี และพระราชกุมารทั้งสองนี้รูปงาม กิริยาอาการก็เรียบร้อย แล้วฉลาดในราชกิจน้อยใหญ่ด้วย เป็นคนโปรดสนิทชิดใช้ในพระเจ้าอรินธมราช ๆ ทรง

ใช้สอยเข้าออก ณ ภายใน นางภัทราราชกุมารีผู้เป็นพระธิดาของพระเจ้าอรินธมราชมาผูกพันรักใคร่กับสมละกุมาร ครั้นพระเจ้าอรินธมราชทราบเหตุนั้น ก็ทรงพระโกรธ ตรัสสั่งจะให้จับพระราชกุมารทั้งสองประหารชีวิตเสีย พระราชกุมารทั้งสองนั้นรู้ตัว ก็รีบหนีมาหาพระโลมฤาษี แล้วบอกความนั้นให้ทราบทุกประการ พระฤาษีจึงสั่งสอนว่าหลานทั้งสองอย่าอยู่ในที่นี้เลย พระเจ้าอรินธมราชทราบแล้วราชภัยคงจะมาถึงตัวหลานทั้งสองเที่ยงแท้ ประเทศที่หงสาวดีมีในที่โน้น คำโบราณเล่าสืบ ๆ กันมาว่า จะเป็นราชธานีใหญ่ขึ้นเมืองหนึ่ง บัดนี้ประเทศที่นั้นดอนขึ้นเป็นแผ่นดินแล้ว แต่ยังไม่เป็นอาณาเขตของผู้ใด หลานทั้งสองจงข้ามไปตั้งอยู่ที่นั้นเถิด จะพ้นภยันตรายและอยู่เกษมสุขสืบไป พระราชกุมารทั้งสองรับคำพระดาบสแล้ว ก็เที่ยวเกลี้ยกล่อมได้คนร้อยเจ็ดสิบคน จึงเอาไม้ไผ่มัดเข้าเป็นแพสิบเจ็ดแพ ครั้นถึงเทศกาลเดือนสิบสอง ก็พากันลงแพทั้งร้อยเจ็ดสิบคน สิบคนต่อแพ แล้วข้ามมาจากฝั่งภูเขาแครงนาคไปข้างทิศตะวันตกจนถึงประเทศหงสาวดีแล้ว เข้าจอดแพอยู่ข้างริมภูเขาซอยกะบังที่ท่าชื่อว่าละเดชทั้งสิบเจ็ดแพ แล้วพากันขึ้นไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่สมควรทั้งร้อยเจ็ดสิบคนแล้ว คนทั้งหลายที่อยู่บ้านชายป่าข้างทิศตะวันตกนั้น ครั้นรู้ว่าพระราชกุมารทั้งสองข้ามมาตั้งอยู่ในที่นั้น ก็แตกตื่นพากันมาอยู่ด้วยพระราชกุมารทั้งสิ้น ได้คนประมาณพันเศษ

พระราชกุมารทั้งสองจึงคิดปรึกษากันว่า บัดนี้พวกพลของเราก็มากขึ้นแล้ว เราจะสร้างพระนครเป็นที่อาศัยอยู่ในประเทศที่ไรเล่า

๏ ขณะนั้นสมเด็จอมรินทราธิราช ได้ทราบความดำริของพระราชกุมารทั้งสองนั้นแล้ว ก็ทรงระลึกถึงพระพุทธพยากรณ์ที่สมเด็จพระพุทธเจ้าได้ทำนายไว้แต่ก่อนนั้นด้วย จึงแปลงเพศเป็นพราหมณ์นครวัฒกี ถือเชือกประดับพลอยเท่าผลมะยมเป็นสายบรรทัดวัดที่ๆจะสร้างพระนคร เสด็จลงสู่สำนักพระราชกุมารแล้วจึงถามว่า ท่านทั้งสองนั่งปรึกษากันด้วยการสิ่งไร พระราชกุมารทั้งสองบอกว่า ข้าพเจ้าทั้งสองนี้คิดปรึกษากันถึงประเทศที่จะสร้างพระนครเป็นที่อาศัย นายนครวัฒกีจึงตอบว่า ถ้าดังนั้นท่านทั้งสองอย่าวิตกเลย การทั้งนี้ไว้เป็นพนักงานของเราๆ จะช่วยจัดแจงสร้างให้ได้ดังประสงค์ พระราชกุมารทั้งสองกับคนห้าร้อยเศษได้ยินดังนั้นแล้ว ก็ชื่นชมยินดียิ่งนัก

๏ พระอินทรนครวัฒกีทรงยืนอยู่ในข้างทิศพายัพแล้ว ก็ทอดพระเนตรดูไปเห็นประเทศข้างทิศตะวันออกที่หงส์ทองจับอยู่นั้น เป็นที่ชัยภูมิ สมควรจะสร้างพระนครได้ แต่ประเทศที่นั้นสจาตทุโลกับพวกแขกสิบเจ็ดคนไปตั้งรักษาอยู่ พวกสจาตทุโลเห็นนายนครวัฒกีมาจัดแจงการจะสร้างพระนครดังนั้นจึงห้ามว่า ดูกรอาจารย์ ตัวท่านก็เป็นพราหมณ์ ท่านจงประพฤติให้ถูกต้องโดยชอบธรรมเถิด อย่าบังอาจข่มเหงเราไม่ชอบ ด้วยที่ตำบลนี้เป็นที่ของเรา พระเจ้าบัณฑุราเยน

ผู้ครองเมืองพิทยานาครัม ตรัสให้เราทั้งปวงมารักษาไว้ ท่านจะมาสร้างเมืองลงในที่ของเรานี้ไม่ควร นายนครวัฒกีจึงตอบว่า ประเทศที่นี้เราได้สังเกตกำหนดไว้แต่ก่อนแล้ว ว่าจะสร้างพระนคร บัดนี้ท่านว่าเป็นของท่านไม่ชอบ ถ้าเป็นที่ของพวกท่านจริงแล้ว สิ่งของสำคัญที่ท่านจดหมายไว้มีอยู่หรือประการใด พวกสจาตทุโลตอบว่า แต่ก่อนประเทศที่นี้ยังเป็นทะเลลึกได้สิบสามวา พระเจ้าบัณฑุราเยนเจ้าของเรา ได้ให้เอาเสาศิลามาทิ้งไว้ท่อนหนึ่ง ยาวเจ็ดศอก ใหญ่ห้ากำ ได้จารึกอักษรศักราชปีเดือนวันคืนขึ้นแรมไว้เป็นสำคัญ มีแจ้งอยู่จนทุกวันนี้ เราจึงว่าเป็นของเรา นายนครวัฒกีจึงตอบว่า ซึ่งท่านทั้งปวงได้จารึกจดหมายอักษรในสิ่งของให้เป็นสำคัญ แล้วทิ้งลงไว้เมื่อน้ำลึกได้สิบสามวานั้น เป็นการทำในภายหลังเราดอก เราได้จดหมายจองไว้แต่เมื่อน้ำยังลึกได้ ๒๓ วาโน้นแล้ว เมื่อประเทศที่นี้ยังเป็นทะเลน้ำลึกได้ ๓๒ วานั้น เราได้เอาเสาทองคำท่อนหนึ่งยาวเจ็ดศอกใหญ่เจ็ดกำได้จารึกอักษรมาทิ้งไว้เป็นสำคัญมีแจ้งอยู่จนทุกวันนี้ เราจึงว่าประเทศที่นี้เป็นของเราก่อน สจาตทุโลจึงว่า ถ้ามีจริงอย่างท่านว่านั้นแล้วเพลาพรุ่งนี้ท่านจงเอาของสำคัญมาชี้ให้เราเห็น เราก็จะเอาของสำคัญของเรามาชี้ให้ท่านดู ถ้าสมจริงดังท่านว่านั้นแล้ว ข้าพเจ้าจะถุ้งเถียงกระไรได้เล่า นายนครวัฒกีกับสจาตทุโลได้สัญญากันไว้ฉะนี้ ในเพลากลางคืนวันนั้นสมเด็จอมรินทราธิราชจึงนิรมิตเสาทองคำทั้งแท่งท่อน

หนึ่ง พร้อมไปด้วยลายลักษณ์อักษรศักราชปีเดือนวันขึ้นแรมให้มีไว้ ลึกลงไปแต่ใต้เสาศิลาของพวกแขกอีก ๑๐ วา

๏ ครั้น ณ วันรุ่งขึ้น คนทั้งสองฝ่ายมาประชุมกันพร้อมแล้ว สจาต-ทุโลจึงให้พวกแขกขุดลงไปลึกสิบสามวา เอาเสาศิลาขึ้นมาชี้บอกแก่นายนครวัฒกีมีทั้งลายลักษณ์อักษร ฝ่ายนายนครวัฒกีก็ให้พวกมอญขุดแต่ใต้เสาศิลาลึกลงไปอีก ๑๐ วา เอาเสาทองคำขึ้นมาชี้ให้สจาต-ทุโลกับพวกแขกเห็น พวกมอญทั้งปวงก็ได้เห็นเสาทองคำทั้งศักราชปีเดือนวันคืนขึ้นแรม ประจักษ์แจ้งตามสัญญาที่ได้ว่าไว้แต่ก่อน สจาต-ทุโลพวกแขกทั้งปวงได้เห็นเสาทองคำทั้งจารึกจดหมายเป็นสำคัญ จริงดังนั้นแล้วก็กลัวไม่อาจโต้เถียงได้ ก็แพ้นายนครวัฒกีไปตามสัญญา ประเทศที่พระอินทรกับพวกแขกวิวาทกันและชี้ของสำคัญแก่กันนั้นเป็นกลางเมือง เรียกว่าอินทจักรเมือง ครั้นภายหลังสร้างพระสถูปลงไว้ในที่นั้น เรียกว่ากยัดเติง คือพระเจดีย์เห็นหลัก ครั้นพวกแขกแพ้นายนครวัฒกีตามสัญญานั้นแล้ว พวกรามัญจึงขับไล่พวกแขกเสียจากที่นั้น สจาตทุโลกับบริวารทั้งปวงยกเสาศิลาลงแพแล้ว ก็ถอยแพออกไปจากที่นั้น ประเทศที่ถอยแพไปนั้น รามัญเรียกว่าตะรางจาเรดะ แปลว่าประตูที่ถอยแพไป เมื่อแพถอยออกไปจากที่นั้นแล้ว แพก็ถอยไปข้างทิศหรดี ครั้นถึงที่ตำบลแห่งหนึ่ง เสาศิลานั้นก็ตกน้ำลงไป ประเทศที่เสาศิลาตกน้ำนั้น รามัญเรียกว่าเติงตะโมะ คำไทยว่าหลักศิลา พวก

สจาตทุโลล่องแพไปถึงตำบลแห่งหนึ่ง จอดแพไว้ในที่นั้น จึงปรึกษากันว่าเสาศิลาของเราก็ตกน้ำเสียแล้ว เรือใหญ่ที่จะแล่นข้ามไปเมืองเราก็ไม่มี ยากที่เราจะข้ามไปถึงเมืองพิทยานครได้ อนึ่งแม้เราข้ามไปถึงเมืองได้เล่า พระเจ้าบัณฑุราชาคงลงราชทัณฑ์แก่เราทั้งปวงเป็นมั่นคง อนึ่งพระเจ้าบัณฑุราชาเล่า เมื่อทรงทราบเหตุนี้แล้วคงเคืองแค้นพระทัย แล้วจะยกกองทัพข้ามมาตีเอาประเทศหงสาวดีนี้อีกเป็นเที่ยงแท้ จำเราจะหยุดที่นี้คอยท่ากองทัพเจ้าของเราข้ามมาก่อนจึงจะชอบ ครั้นคิดดังนั้นแล้ว สจาตทุโลกับพวกแขกทั้งปวงก็พากันขึ้นไปตั้งโรงหยุดพักอยู่ในที่นั้น ประเทศที่พวกแขกขึ้นมาตั้งโรงอยู่นั้น รามัญเรียกว่า ตายคะลา คำไทยว่าโรงแขก

๏ ฝ่ายพระอินทรก็ให้พวกมอญเอาเสาทองคำนั้นไปฝังไว้ในข้างทิศใต้ ครั้นภายหลังประเทศที่ฝังเสาทองคำไว้นั้น พวกรามัญได้ก่อพระสถูปบรรจุพระเกศธาตุไว้องค์หนึ่ง เรียกว่าพระเจดีย์ได้ชนะ ครั้งนั้นพระอินทรนครวัฒกีก็เริ่มการจะสร้างพระนคร ทรงจับเชือกประดับพลอยอันมีสัณฐานประมาณเท่าผลมะยม ก็กระทำประเทศที่ได้เสาทองคำขึ้นมาที่หงส์ทองทั้งคู่เคยจับอยู่แต่ก่อนนั้น ให้เป็นอินทรจักรกลางเมือง แล้วออกไปยืนอยู่ข้างทิศตะวันออก ปักหลักไว้หลักหนึ่ง จึงเอาต้นเชือกผูกไว้กับหลักนั้นให้มั่น ชักปลายเชือกหันไปข้างทิศเหนือ เวียนไปข้างทิศพายัพ ปักหลักขึงเชือกไว้อีกหลักหนึ่งในทิศพายัพนั้น แล้วจับปลายเชือกหันไปข้างทิศตะวันออก เลี้ยวไปข้าง

ทิศอีสาน ปั๊กหลักขึงเชือกไว้อีกหลักหนึ่ง แล้วชักปลายเชือกหันไปข้างทิศใต้เวียนไปข้างทิศอาคเนย์ ปั๊กหลักขึงเชือกไว้อีกหลักหนึ่ง แล้วชักปลายเชือกหันไปข้างทิศตะวันตก เลี้ยวไปข้างทิศหรดี ปั๊กหลักขึงเชือกอีกหลักหนึ่ง แล้วชักปลายเชือกหันไปข้างทิศเหนือ จะไปประจวบต้นเชือกในหลักซึ่งมีในทิศพายัพนั้น เมื่อขณะหันเข้าไปในทิศพายัพยังไม่ทันถึงหลัก เชือกพลอยก็ขาดลง พระอินทรนครวัฒกีก็หยุดอยู่ในที่นั้น ประเทศที่เชือกพลอยขาดไปนั้นรามัญเรียกว่าพลอยทะกุด คำไทยว่าพลอยขาด ตั้งแต่นั้นมาด้วยเดชอานุภาพผลกุศลของพระราชกุมารทั้งสอง ได้สร้างกำแพงค่ายคูประตูหอรบ ทั้งพระราชวังปราสาททองเรือนยอด เสร็จตามพระพุทธทำนายนั้นแล้ว จึงสมมตินามชื่อว่าเมืองหงสาวดี ได้ราชาภิเษกสมละราชกุมารผู้พี่ด้วยเครื่องราชกกุธภัณฑ์ทั้งห้า คือ พระมหามกุฎหนึ่ง พระขรรค์แก้วหนึ่ง ฉลองพระบาทหนึ่ง ฉลองพระองค์หนึ่ง เศวตฉัตรหนึ่ง เป็นเอกราช ได้ครองสิริราชสมบัติในเมืองหงสาวดี สมเด็จอมรินทราธิราชเสด็จลงมาสร้างเมืองหงสาวดี เมื่อศักราชในตติยปริเฉทได้ ๕๑๔ ปี เดือน ๓ แรมค่ำหนึ่ง วันจันทร์มฤคศิรฤกษ์ ครั้งนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไปแล้วได้ ๑๑๖ พรรษา กษัตริย์ซึ่งได้ครองราชสมบัติในเมืองหงสาวดี ตั้งแรกเป็นปฐมกษัตริย์นั้น คือ สมละกุมาร ทรงพระนามพระเจ้าสักรทัตหนึ่ง วิมลกุมารผู้เป็นพระอนุชาทรงพระนามพระเจ้าสักรทัตที่สองหนึ่ง พระเจ้าอะสะผู้เป็นพระโอรสพระ

เจ้าสมละทรงพระนามพระเจ้าสัตรูชินราชหนึ่ง พระเจ้าอรินทะมะผู้เป็นโอรสพระเจ้าอะสะได้หอกเพชรหนึ่ง มหิงสะกุมารผู้เป็นโอรสพระเจ้าอรินทะมะทรงพระนามพระเจ้าประดิภัทรหนึ่ง พระเจ้านาคินทราชได้ช้างชนะหนึ่ง พระเจ้ามิคาทีปะใหญ่หนึ่ง พระเจ้าคัชะบียะราชหนึ่ง พระเจ้ากะระวิกะธานีได้นกกะระเวกทองชนะหนึ่ง พระเจ้ามัณฑ์จันทราชหนึ่ง พระเจ้าสาตะติราชได้หอกเพชรหนึ่ง พระเจ้าอนุราชาได้ธนูแก้วหนึ่ง พระเจ้ามิคาทีปะน้อยหนึ่ง พระเจ้าขัคคะสามันต์ได้พระขรรค์เพชรหนึ่ง พระเจ้าอุบลราชหนึ่ง พระเจ้าบุณฑริกราชหนึ่ง พระเจ้าติศราชาได้นางภัทรเทวีหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดิน ๑๗ องค์นี้ได้ครองราชสมบัติในเมืองหงสาวดี สืบวงศานุวงศ์มาได้ ๑๕๐ ปี แต่พระเจ้าแผ่นดิน ๑๖ องค์นั้น ล้วนทรงพระราชศรัทธาบำรุงพระพุทธศาสนาตั้งอยู่ในพระไตรสรณาคมน์และทศกุศลกรรมบถ แล้วทรงพระอุตสาหะเสียสละพระราชทรัพย์ สร้างพระอุโบสถ วิหาร การเปรียญกุฎีศาลาอาราม สร้างพระพุทธรูปพระสถูปพระเจดีย์ ปลูกไม้พระศรีมหาโพธิ ตั้งความเพียร เรียนภาวนารักษาศีล มีเมตตาจิตแก่สัตว์ตั้งอยู่ในยุติธรรม พระเจ้าแผ่นดินเสวยราชสมบัติสืบ ๆ ต่อกันมาถึงพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นที่สุดวงศ์องค์เป็นคำรบ ๑๗ นั้น ทรงพระนามพระเจ้าติศราชา กลับถือมิจฉาทิฐิไปเลื่อมใสในลัทธิเดียรถี ไม่นับถือพระรัตนตรัย นับถือแต่เทพารักษ์ แล้วตรัสสั่งให้ราชบุรุษเก็บเอาพระพุทธรูปในพระอุโบสถและอารามทั้งปวงไปทิ้งเสียในแม่น้ำคงคา

๑ ครั้งนั้นยังมีนางกุมารีคนหนึ่ง เป็นธิดาเศรษฐีอยู่ในเมืองหงสาวดี ชื่อนางภัทรา มีจิตศรัทธาเลื่อมใส ไปฟังพระธรรมเทศนากับบิดามารดาในโรงธรรมศาลาเป็นนิตย์ ตั้งแต่นางมีอายุได้สิบปีแล้วมีความกตัญญูรู้คุณบิดามารดาครูอาจารย์ รู้คุณพระรัตนตรัย ตั้งอยู่ในพระไตรสรณาคมน์ และรักษาศีลบำเพ็ญทานมิได้ขาด เพลาวันหนึ่งนางภัทราพาพวกทาสลงไปอาบน้ำในแม่น้ำ คลำพบพระพุทธรูปองค์หนึ่ง จึงยกขึ้นมาก็เห็นเป็นองค์พระพุทธรูปปิดทองอร่ามงามนัก จึงถามทาสีว่าเหตุใดพระพุทธรูปจึงมาจมน้ำอยู่ฉะนี้ นางทาสีก็บอกว่าพระเจ้าแผ่นดินตรัสสั่งให้เที่ยวเก็บพระพุทธรูปมาทิ้งน้ำเสียสิ้น ด้วยเชื่อคำอาจารย์ผู้เป็นมิจฉาทิฐิมาสั่งสอน ถ้าผู้ใดเคารพนมัสการบูชาพระพุทธรูปพระสถูปพระเจดีย์ และนับถือคุณพระรัตนตรัยแล้ว พระเจ้าแผ่นดินทราบแล้วจะให้จับฆ่าเสีย นางภัทราได้ฟังดังนั้นจึงว่า ถึงมาตรแม้นพระเจ้าแผ่นดินจะให้ลงพระราชอาญาฆ่าฟันเราเสียให้สิ้นชีวิตก็ตามเถิด เราก็จะสู้เสียสละชีวิตถวายพระรัตนตรัย แล้วจึงชวนทาสีที่เป็นบริวารทั้งปวง งมพระพุทธรูปที่จมอยู่ในน้ำได้หลายองค์ ช่วยกันชำระขัดสีให้หมดมลทินแล้ว จึงยกขึ้นไปตั้งไว้ในศาลา ตำบลที่นางภัทราคลำถูกพระพุทธรูปนั้น ครั้นกาลล่วงนานมา รามัญเรียกว่า กยัดสะโปดเดะ แปลเป็นภาษาไทยว่าที่คลำถูกพระ ที่ยกพระพุทธรูปขึ้นมาชำระล้างขัดสีนั้น ครั้นกาลล่วงมาช้านาน รามัญเรียกว่าบางกราว คำไทยว่ายกล้าง ยังปรากฏอยู่ทุกวันนี้

๏ ครั้นพระเจ้าดิศราชาได้ทรงทราบก็ทรงพระโกรธ จึงตรัสสั่งให้ราชบุรุษไปจับตัวนางภัทรา ครั้นราชบุรุษมาจะจับตัวนางภัทราๆ ยังชำระล้างขัดสีพระพุทธรูปไม่แล้ว ปรารถนาจะทำกุศลเสียให้สำเร็จ นางจึงให้แหวนประดับเพชรมีราคามากวงหนึ่งแก่ราชบุรุษ ขอผัดแต่พอให้ชำระล้างขัดสีพระพุทธรูปแล้วจึงจะยอมไปตามรับสั่ง ราชบุรุษรับแหวนแล้วก็ผ่อนให้นางช้าอยู่ พระเจ้าดิศราชาคอยราชบุรุษที่ใช้ไปนั้นยังไม่เห็นกลับมา จึงใช้ราชบุรุษไปอีกพวกหนึ่ง นางขัดไม่ได้ก็ยอมมา ราชบุรุษก็นำนางภัทราเข้าไปเฝ้า พระเจ้าดิศราชาตรัสถามนางก็รับเป็นสัตย์ ก็ทรงพระโกรธจะให้ฆ่านางภัทรา จึงตรัสสั่งให้พานางออกไปที่แจ้ง ให้เอาช้างร้ายซับมันมาแทงเสีย นางจึงตั้งสัตยาธิฐานนมัสการเอาคุณพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง แล้วแผ่เมตตาไปในพระเจ้าแผ่นดินและควาญช้างๆ ร้าย บริกรรมภาวนาว่า พุทธังสรณัง คัจฉามิ แต่เท่านี้ ด้วยอำนาจคุณพระรัตนตรัย คุณเมตตาบันดาลให้ช้างร้ายนั้นสะดุ้งตกใจกลัวร้องอื้ออึงแล้วหนีไป ควาญช้างเอาขอเกี่ยวไว้ก็ไม่อยู่ กรมช้างจึงนำเอาเนื้อความขึ้นกราบทูล จึงตรัสสั่งให้พานางไปฝังลงในหลุมเพียงอกเบื้องบน ให้ปกคลุมด้วยฟางข้าวเอาเพลิงจุดเผา นางภัทราก็ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย บริกรรมภาวนาแผ่เมตตาไปเหมือนดังนั้น เพลิงก็ไม่เผากายให้เป็นอันตรายได้ ราชบุรุษจึงเอาเนื้อความเข้าไปกราบทูลอีก จึงตรัสสั่งให้พานางเข้าไปหน้าที่นั่ง พระเจ้าดิศราชาจึงตรัสกับนางว่า ถ้ารูปพระของนาง

ประเสริฐแล้วทำให้ลอยขึ้นไปในอากาศได้ นางจึงจะได้รอดชีวิต ถ้ารูปพระของนางเหาะขึ้นไปไม่ได้ เราจะให้สับกายเสียให้ได้เจ็ดท่อน ตรัสดังนี้แล้ว จึงสั่งให้ราชบุรุษพานางภัทราออกมา นางภัทรามาถึงศาลาที่ตั้งพระพุทธรูปไว้ นางก็เอาดอกไม้ธูปเทียนจุดบูชาแล้ว ก็นมัสการกราบไหว้ตั้งสัตยาธิษฐานว่า ข้าพเจ้านับถือคุณพระรัตนตรัยเป็นที่ยิ่งกว่าสิ่งทั้งปวง อนึ่งพระรัตนตรัยประเสริฐกว่าสิ่งทั้งหลายในโลกนี้ เดชะความสัตย์ของข้าพเจ้าสองประการนี้ ขอให้พระพุทธรูป ๘ องค์นี้จงลอยขึ้นไปในอากาศ ให้ถึงสำนักพระเจ้าแผ่นดิน ให้เห็นประจักษ์แก่ตาโลก ครั้นจบคำอธิษฐานแล้ว พระพุทธรูป ๘ องค์ก็ลอยขึ้นไปในอากาศ ที่พระพุทธรูปลอยขึ้นไปนั้น ครั้นนานมาคนทั้งหลายจึงสร้างพระเจดีย์ลงไว้ รามัญให้ชื่อว่าตีละบอเติน คำไทยว่าพระบินขึ้น พระเจดีย์นั้นอยู่ข้างทิศตะวันออกแห่งวัดปะลองซอน ได้เป็นที่นมัสการมาจนทุกวันนี้ พระพุทธรูป ๘ องค์นั้นก็ลอยไปทางอากาศ เข้าสู่พระราชวัง ลอยอยู่ตรงหน้าที่นั่งพระเจ้าติศราชา เห็นประจักษ์แก่คนทั้งปวง นางภัทราได้เห็นดังนั้นมีความยินดีนัก จึงรีบเข้าไปเฝ้าพระมหากษัตริย์แล้วกราบทูลว่า พระองค์ได้เห็นแล้วหรือแต่พระพุทธเจ้าเข้าสู่พระนิพพานแล้วยังแต่รูปแทนพระองค์ ยังทำปาฏิหาริย์ปรากฏได้ดังนี้ บัดนี้พระองค์นับถือพวกอาจารย์มิจฉาทิฐิว่าประเสริฐกว่าพระพุทธเจ้า พระองค์จงตรัสสั่งให้อาจารย์พวกนั้นเหาะ

ไปให้เหมือนพระพุทธรูปบ้าง พระเจ้าดิศราชาจึงตรัสสั่งให้อาจารย์ทั้งหลายนั้นเหาะไป อาจารย์ทั้งหลายนั้นก็เหาะไปไม่ได้ จึงทรงพระโกรธแล้วให้ขับไล่อาจารย์ออกไปเสีย พระพุทธรูปทั้ง ๘ องค์เมื่อลอยอยู่ตรงพระพักตร์พระมหากษัตริย์ สำแดงอานุภาพให้ปรากฏแก่คนทั้งปวงดังนี้แล้ว ก็ลอยออกไปข้างทิศตะวันตก ที่พระพุทธรูปทั้ง ๘ องค์ลอยกลับออกมานั้น ครั้นนานมาคนทั้งหลายจึงสร้างพระเจดีย์ไว้ในที่นั้น ให้ชื่อว่ากะยัดปอ แปลว่าพระบิน ที่พระพุทธรูปทั้ง ๘ องค์ลงประดิษฐานนั้น รามัญเรียกว่าตำบลกะยัดซอ คำไทยว่าพระลงตั้งแต่นั้นมา ครั้นพระเจ้าดิศราชาได้เห็นคุณของนางประจักษ์ดังนั้นจึงตั้งนางเป็นพระอัครมเหสี ให้ชื่อว่าสมเด็จพระภัทราราชเทวี พระนามของนางนั้นก็ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ตั้งแต่นั้นมาพระเจ้าดิศราชาก็รู้คุณพระพุทธศาสนา จึงให้เที่ยวเก็บพระพุทธรูปซึ่งหักพังมากองไว้แล้วได้พระเกศธาตุองค์หนึ่ง จึงก่อพระเจดีย์สวมพระพุทธรูปทั้งปวงนั้นลงไว้ แล้วบรรจุพระเกศธาตุไว้ในพระเจดีย์นั้น ให้ชื่อพระเจดีย์ว่าพระโวรต แปลว่ากองแก้ว ได้เป็นที่นมัสการ ครั้นนานมาชื่อพระเจดีย์นั้นเปลี่ยนแปลงไป รามัญเรียกว่ากะยัดกลอมพะโว คำไทยว่าพระร้อยกอง ครั้นนานมาชื่อพระเจดีย์นั้นเปลี่ยนไปอีก รามัญเรียกว่ากะยัดกลอมปอน คำไทยว่าพระเจดีย์ร้อยอ้อม ชื่อนั้นก็ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ครั้นพระเจ้าดิศราชาทิวงคตล่วงไปแล้ว เมืองหงสาวดีสิ้นวงศ์กษัตริย์รามัญ ร้างเป็นป่าไปครั้งหนึ่ง

๏ ครั้นกาลล่วงมาภายหลัง กษัตริย์พม่าชื่อว่าพระเจ้าอลังคจอสู่ผู้เป็นใหญ่ในพุกามประเทศ ยกกองทัพลงมาตีเมืองหงสาวดี เมืองสเทิมได้แล้ว เสด็จไปประพาสป่าชื่อตำบลเมาะตะมะ เห็นภูมิฐานสนุกจึงให้สร้างเมืองลงในที่นั้น ให้ชื่อว่าเมืองเมาะตะมะ แล้วจึงตั้งแขกผู้หนึ่งให้เป็นเจ้าเมือง ให้ชื่อว่าอลิมามาง แล้วพระเจ้าอลังคจอสู่จึงเสด็จลงไปประพาสป่า ณ ชายทะเลฝั่งตะวันออก ถึงตำบลตะแว มีต้นทุเรียนมาก ชาวบ้านป่าจึงนำผลทุเรียนมาถวาย พระเจ้าอลังคจอสู่เสวย ชอบพระหฤทัยนัก จึงให้สร้างเมืองลงในประเทศนั้น ให้ชื่อว่าเมืองตะแว คือเมืองทวาย ตั้งขุนนางพม่าคนหนึ่งให้เป็นเจ้าเมืองให้ชื่อตะแววุ่นเจ้าเมืองทวาย กับไพร่พลพอสมควร แล้วมีรับสั่งไว้ว่าถ้าถึงฤดูทุเรียนมีผลแล้ว ให้จัดเอาผลทุเรียนขึ้นไปส่งถึงเมืองพุกามทุกปีอย่าให้ขาดได้ แล้วพระเจ้าอลังคจอสู่จึงเสด็จกลับไป ก่วาดครัวรามัญเมืองหงสาวดี เมืองสเทิม อพยพขึ้นไปยังเมืองพุกาม เมืองหงสาวดี เมืองสเทิมก็ร้างไป มีคนอยู่น้อยนัก เมืองทวายซึ่งพระเจ้าอลังคจอสู่สร้างไว้ให้พวกพม่าอยู่นั้น คนทั้งหลายในเมืองนั้นจึงพูดเป็นภาษาพม่า ครั้นนานมาภาษานั้นเปลี่ยนแปลงไปบ้าง แต่ว่าพม่าพอฟังได้ ภาษาทวายนั้นจึงไม่เหมือนกับภาษารามัญ ปรากฏมาจนทุกวันนี้

๏ ลุศักราช ๖๓๐ ปี พระเจ้าอลังคจอสู่สวรรคตล่วงไปแล้ว ครั้นภายหลังพระเจ้าพุกามองค์ใหม่ ตั้งขุนนางพม่าคนหนึ่งชื่อสมิงอะขะมะมอญลงมาสร้างเมืองหงสาวดี รวบรวมพวกรามัญที่แตกระจัดกระจาย

อยู่ในที่ต่าง ๆ นั้นให้เข้าอยู่ในเมืองหงสาวดีให้เป็นปรกติดังเก่า ครั้นนานมาสมิงอะขะมะมอญ คิดขบถต่อพระเจ้าพุกาม แล้วสมิงอะขะมะมอญ ได้ครองเมืองพะโคคือเมืองหงสาวดี ครั้นอยู่มาจึงลักขะยาพยูเป็นน้องภรรยาสมิงอะขะมะมอญ จับสมิงอะขะมะมอญนั้นฆ่าเสีย จึงตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่ได้ ๘ วัน แล้วอเขตตะขะมะมอญ จับลักขะยาพยูฆ่าเสีย จึงตั้งตัวเป็นเจ้าแผ่นดินชื่อว่าพระยาตะยาพยา ได้เป็นใหญ่ในเมืองหงสาวดี มิได้ขึ้นแก่เมืองพุกาม เชื้อวงศ์สมิงพม่า ๓ องค์ ได้เสวยราชสมบัติในเมืองหงสาวดี เมื่อสมิงตะยาพยาได้เสวยราชสมบัติในเมืองหงสาวดีนั้น ลุศักราช ๖๓๔ ปี

๏ ยังมีรามัญคนหนึ่งชื่อมะกะโท เป็นชาวเมืองเมาะตะมะ เป็นคนมีวาสนามีทรัพย์มาก มิตรสหายก็มีมาก เข้ามาทำราชการอยู่ในสมเด็จพระร่วงเจ้า ณ เมืองสุโขทัย แล้วหนีกลับมาเมืองเมาะตะมะ ลุศักราช ๖๔๓ ปี จึงคิดขบถจับอลิมามางเจ้าเมืองเมาะตะมะฆ่าเสีย มะกะโทก็ได้เป็นใหญ่ในเมืองเมาะตะมะ ครั้นนานมามะกะโทมีอานุภาพมาก หัวเมืองรามัญทั้งปวงก็ยำเกรง แล้วตั้งตัวขึ้นเป็นกษัตริย์ทรงพระนามชื่อว่า สมิงวาโร แต่คำไทยเรียกว่าพระเจ้าฟ้ารั่ว

๏ ลุศักราช ๖๔๖ ปี พระเจ้าฟ้ารั่วให้สร้างปราสาทในเมืองเมาะตะมะ ในวันยกเสาปราสาทนั้นเป็นวันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ นักขัตฤกษ์ ๒๒ เป็นราชาฤกษ์ จึงมุขมนตรีและคนทั้งปวงพร้อมกันคอยหาฤกษ์และนิมิต ครั้นถึงเวลากลางวัน พอหญิงมีครรภ์คนหนึ่ง

เดินมาริมหลุม คนทั้งปวงพร้อมกันว่าได้ฤกษ์แล้ว ก็ผลักหญิงนั้นลงในหลุมเสาเอก แล้วตัดเชือกที่ผูกเสาปราสาทให้ขาด เสาปราสาทนั้นก็ลงไปในหลุม ทับสตรีมีครรภ์นั้นตาย โลหิตสตรีนั้นกระเด็นขึ้นมากลายเป็นอสรพิษสี่ตัวสองหน อสรพิษเจ็ดตัวนั้นตายอยู่ที่ริมปากหลุม อสรพิษตัวหนึ่งเลื้อยไปข้างทิศตะวันตกแล้วจึงตาย โหราจารย์แต่ก่อนทำนายไว้ว่า ในวงศ์กษัตริย์พระเจ้าฟ้ารั่ว จนถึงกษัตริย์ทรงพระนามพระยาอู่เป็น ๘ องค์ด้วยกัน กษัตริย์เจ็ดองค์นั้นจะสิ้นพระชนม์ในเมืองเมาะตะมะ แต่พระยาอู่กษัตริย์ที่สุดเป็นคำรบ ๘ นั้น จะไปได้เสวยราชสมบัติในเมืองหงสาวดีแล้วจึงสิ้นพระชนม์ ครั้นสร้างปราสาทเสร็จแล้ว พระเจ้าฟ้ารั่วก็ได้เสวยราชสมบัติอยู่ในปราสาท เป็นปฐมกษัตริย์ในเมืองเมาะตะมะ

๏ ลุศักราช ๖๔๕ ปี พระเจ้าฟ้ารั่วได้ช้างเผือกผู้ช้างหนึ่ง ชาวเมืองทั้งปวงจึงร้องเรียกพระเจ้าฟ้ารั่วนั้นว่า ตะละจิงพะต่าง แปลเป็นภาษาไทยว่าพระเจ้าช้างเผือก และพระเจ้าตะยาพยากับพระเจ้าฟ้ารั่วนั้นส่งเครื่องราชบรรณาการไปมาถึงกัน ตั้งสัญญากันไว้ว่า ถ้าพม่ายกกองทัพลงมาเมื่อใดให้ยกไปช่วยกัน อย่าให้พม่าย่ำยีรามัญทั้งปวงสืบต่อไปได้

๏ ครั้นอยู่มาพระเจ้าพุกามให้ยกทัพเรือลงมาตีเมืองหงสาวดี พระเจ้าตะยาพยากลัวกองทัพพม่า จึงให้ราชสาส์นมาถึงพระเจ้าฟ้ารั่วให้ยกกองทัพมาช่วย พระเจ้าฟ้ารั่วจึงยกกองทัพมาเมืองหงสาวดี ช่วยตีพม่า

แตกไปแล้ว จะยกกองทัพกลับมาเมืองเมาะตะมะ พระเจ้าตะยาพยาจึงห้ามไว้ว่า บัดนี้พระองค์ยกกองทัพมาช่วยข้าพเจ้าตีทัพพม่าแตกไปแล้ว ข้าพเจ้ายังไม่ได้ถวายเครื่องราชบรรณาการสิ่งหนึ่งสิ่งใดเลย พระองค์จงหยุดกองทัพพักแรมอยู่ก่อน ข้าพเจ้าจะจัดแจงขันทองใส่ดอกไม้ทอง และสิ่งของทองเงินเครื่องราชบรรณาการมาถวายก่อน พระเจ้าฟ้ารั่วได้ฟังพระเจ้าตะยาพยาห้ามก็เชื่อถ้อยคำ จึงยั้งทัพอยู่ยังไม่กลับไป ครั้นภายหลังพระเจ้าตะยาพยาคิดคดต่อมิตร จะจับพระเจ้าฟ้ารั่วฆ่าเสีย จะได้เป็นใหญ่ในรามัญประเทศแต่ผู้เดียว จึงคอยดูท่วงที ครั้นเห็นพวกกองทัพพระเจ้าฟ้ารั่วต่างคนต่างไปเที่ยวหาเสบียงอาหารกระจัดกระจายเรี่ยรายกันอยู่ไม่เป็นหมวดเป็นกอง พระเจ้าตะยาพยาจึงยกกองทัพมาล้อมพระเจ้าฟ้ารั่ว ๆ ครั้นรู้ดังนั้น จึงว่าแก่พระเจ้าตะยาพยาว่า เราได้ยกกองทัพมาช่วยท่านตีทัพเมืองพุกามแตกยับเยินไป ถ้าไม่ฉะนั้นท่านก็อยู่ในเงื้อมมือข้าศึก เราได้มีคุณแก่ท่านเป็นอันมาก ท่านเป็นคนอกตัญญูไม่รู้จักคุณเรา กลับจะมาล้อมจับเราฆ่าเสียอีกเล่า พระเจ้าฟ้ารั่วจึงประกาศแก่เทพยดาทั้งปวงว่า ข้าพเจ้าซื่อตรงต่อมิตร มาช่วยป้องกันเมืองไว้มิให้เป็นอันตราย และสมิงตะยาพยานี้มิได้รู้จักคุณข้าพเจ้า ยังจะคิดทำร้ายแก่ข้าพเจ้าครั้งนี้ ขอเทพยดาเจ้าทั้งปวงจงช่วยรักษาข้าพเจ้าอย่าให้เป็นอันตราย จงบันดาลให้สมิงตะยาพยาผู้เสียสัตย์ถึงปราชัยแก่ข้าพเจ้าเถิด ครั้นประกาศแก่เทพยดาแล้ว พระเจ้าฟ้ารั่วจึงทรงช้างพระที่นั่งตัวกล้าไสเข้ามาชนกับ

ช้างพระเจ้าตะยาพยา ช้างพระเจ้าตะยาพยาเสียทีผันแปรไป พระเจ้าฟ้ารั่วได้ท่วงทีจึงจับพระเจ้าตะยาพยาได้ ยังทรงคิดถึงพระราชไมตรีโปรดงดโทษไว้ ภายหลังพระเจ้าตะยาพยาคิดคดอีกจึงให้ฆ่าเสีย แต่นั้นมาเมืองพะโคคือเมืองหงสาวดี ก็อยู่ในอำนาจพระเจ้าฟ้ารั่ว ๆ ก็ยกกองทัพกลับมาครองราชสมบัติในเมืองเมาะตะมะดังเก่า ได้เป็นใหญ่ในรามัญประเทศทั้งปวง

๏ ส่วนตะแวว่นเจ้าเมืองทวายนั้น เมื่อรามัญมีกำลังแข็งเมืองขึ้นดังนี้ ก็ไม่อาจจะมาส่งส่วยผลทุเรียนถึงเมืองพุกามได้ ด้วยเมืองมอญกั้นหน้าอยู่ คิดเกรงรามัญจะย่ำยี จึงมาขึ้นแก่พระเจ้าฟ้ารั่ว ณ เมืองเมาะตะมะ

๏ ลุศักราช ๖๗๔ ปี พระเจ้าฟ้ารั่วก็สวรรคตล่วงไป จึงมะกะตาผู้น้องพระเจ้าฟ้ารั่ว ได้ราชสมบัติ ได้พระนามว่าพระยารามประเดิด

๏ ลุศักราช ๖๗๖ ปี สมิงมังลคิดพี่เขยจับพระยารามประเดิดฆ่าเสีย แล้วสมิงมังลคิดให้บุตรชายครองราชสมบัติ ได้พระนามว่า พระยาแสนเมือง ขณะนั้นตะแวว่นเจ้าเมืองทวาย ครั้นรู้ข่าวว่าพระเจ้าฟ้ารั่วสิ้นพระชนม์แล้ว ก็ไม่มาขึ้นแก่เมืองเมาะตะมะสืบไป

๏ ลุศักราช ๖๘๐ ปี พระเจ้าแสนเมืองจึงยกกองทัพไปตีเมืองทวายได้แล้ว ยกกลับขึ้นมา จึงไปตีเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนได้แล้ว พระเจ้าแสนเมืองจึงให้พระเจ้าเชียงใหม่ถือน้ำพระพัฒน์สัตยา ถ้าถึงปีแล้ว ให้นำเครื่องราชบรรณาการไปถวาย แล้วพระเจ้าแสนเมืองจึง

ยกทัพกลับมาเมืองเมาะตะมะ พระเจ้าแสนเมืองนั้นอยู่ในราชสมบัติสิบสี่ปี ลุศักราช๖๘๑ปีก็สิ้นพระชนม์ จึงเจ้า ชีผู้น้องได้ครองราชสมบัติได้พระนามว่า พระยารามไตย พระยารามไตยเสวยราชสมบัติได้แปดปีขุนนางรามัญชื่อชีปอนฆ่าเสียในศักราช ๖๘๙ ปีนั้น ชีปอนได้ราชสมบัติอยู่เจ็ดวัน จึงเจตสงครามฆ่าชีปอนเสีย แล้วตั้งเชื้อพระวงศ์ชื่ออายกำกอง ให้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ครั้นอยู่มา นางจันทรมังคละใส่ยาพิษให้พระยาอายกำกองเสวยถึงแก่กรรม จึงตั้งเชื้อพระวงศ์ชื่ออาย-ลาวให้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระยาอายลาวครองราชสมบัติได้ ๑๘ ปี

๏ ลุศักราช ๗๐๗ ปี พระยาอายลาวถึงแก่กรรม จึงพระยาอู่ได้เสวยราชสมบัติ และกษัตริย์ตั้งแต่พระเจ้าฟ้ารั่วเสวยราชสมบัติในเมืองเมาะตะมะสืบวงศ์มาจนถึงพระยาอู่เป็นแปดองค์ด้วยกัน มีช้างเผือกทุก ๆ องค์ ชาวเมืองเรียกว่าพระเจ้าช้างเผือกทั้งแปดองค์ ขณะเมื่อเมืองเมาะตะมะเกิดขบถเปลี่ยนพระเจ้าแผ่นดินเนืองๆวุ่นวายอยู่นั้นเมืองเชียงใหม่ก็ตั้งแข็งเมืองอยู่ มิได้มาขึ้นแก่เมืองเมาะตะมะหลายปีแล้ว และเมื่อพระยาอู่ครองราชสมบัติ มาจนถึงศักราช ๗๑๐ ปี เจ้าเมืองเชียงใหม่จึงยกกองทัพมาตีเมืองเมาะตะมะ ครั้นตีไม่ได้ก็ล่าทัพกลับไป เมื่อพระยาอู่ได้ครองราชสมบัติในเมืองเมาะตะมะนั้นได้ ๑๖ ปีแล้ว

๏ ลุศักราช ๗๑๖ ปี พระยาอู่ให้สมิงพะตะบะอยู่รักษาเมือง แล้วเสด็จไปคล้องช้างในป่า ภายหลังสมิงพะตะบะกลับเป็นขบถ ตระเตรียม

ศัสตราวุธรักษาหน้าที่เชิงเทินบีดประตูเมืองไว้จะคอยต่อสู้ พระยาอู่จะเข้าเมืองเมาะตะมะมิได้ จึงไปตั้งอยู่ในเมืองพะโค คือเมืองหงสาวดี ในจุลศักราช ๗๒๐ ปี พระยาอู่ได้เสวยราชสมบัติในเมืองหงสาวดีได้ ๑๒ ปีแล้ว ในจุลศักราช ๗๓๔ ปีนั้น พระยาอู่ได้ก่อสร้างพระเกศธาตุเจดีย์ในเมืองร่างกุ้งนั้นโตใหญ่สูงอีก ๔๐ ศอก ได้สถาปนาการซ่อมแปลงอยู่เป็นนิตย์ พระยาอู่นั้นได้เสวยราชสมบัติในเมืองเมาะตะมะได้ ๑๖ ปีแล้ว ครั้นภายหลังได้เสวยราชสมบัติในเมืองหงสาวดีอีก ๑๙ ปี รวมปีที่ได้ราชสมบัติได้ ๓๕ ปี พระชนมายุได้หกสิบปี

๏ ลุศักราช ๗๔๕ ปี พระยาอู่ทิวงคต จึงพระโอรสพระยาอู่ชื่อสีหราชาได้ครองราชสมบัติ เมื่อเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้วรามัญเรียกว่าพระเจ้าราชาธิราช เมื่อครองราชสมบัตินั้นต้องปราบข้าศึกมากนัก จนสิ้นศัตรูแล้วก็ได้เป็นใหญ่ในรามัญประเทศแต่องค์เดียว แล้วได้ทำศึกกับพม่าเนือง ๆ จึงมิได้สถาปนาพระมหาธาตุและอาราม ได้แต่ทำสักการบูชาบำเพ็ญทานอยู่ได้ประมาณ ๓๘ ปี ครั้นพระชนมายุได้ ๕๔ ปีก็ทิวงคตในศักราช ๗๘๓ ปี โอรสพระเจ้าราชาธิราชชื่อพระยาธรรมราชาได้ราชสมบัติต่อมา เมื่อพระยาธรรมราชาได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินนั้นไพร่พลเมืองได้ความเดือดร้อนนัก ไม่ได้บำเพ็ญกุศลวิเศษสิ่งใด อยู่ได้ ๓ ปีก็ทิวงคต ในศักราช ๗๘๖ ปี พระชนมายุพระเจ้าธรรมราชานั้นได้ ๓๒ ปี

๏ จึงน้องพระธรรมราชาชื่อพระยารามเกิด และเป็นโอรสพระเจ้าราชาธิราช ได้เสวยราชสมบัติในเมืองหงสาวดีต่อไป และพระยารามเกิดองค์นี้ฉลาดในกลอุบาย เอาชัยชนะราชปัจจามิตรได้โดยง่าย ไม่ต้องทำการสงคราม แล้วก็มีพระทัยกว้างขวาง ได้ก่อสร้างกุศลไว้ในพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก ได้ทรงตระเตรียมการไว้จะก่อพระเจดีย์ร่างกุ้ง ให้สูงขึ้นไป ๖๐ ศอก ในศักราช ๘๑๕ ปี ได้ลงมือก่อพระเจดีย์ยังไม่ทันแล้วก็สิ้นพระชนม์ ได้เสวยราชสมบัติ ๓๕ ปี พระชนมายุได้ ๖๕ ปี เมื่อสิ้นพระชนม์นั้นในศักราช ๘๑๘ ปี

๏ ภายหลังพระยาแก่นท้าวได้ราชสมบัติ จึงทรงพระดำริว่า พระเจ้าราชาธิราชผู้เป็นพระเจ้าปู่ของเรา เมื่อได้ราชสมบัตินั้น ต้องปราบปรามข้าศึกมากนัก เพราะบ้านเมืองไม่เป็นสุข พระราชกุศลวิเศษสิ่งใดก็ไม่ได้ทรงก่อสร้าง จะมีศัตรูมากนั้นก็เพราะมีความปรารถนาสมบัติของผู้อื่น และบัดนี้เราได้เป็นใหญ่แล้วจะไม่ปรารถนาสมบัติของของผู้ใด จะตั้งใจอยู่ในยุติธรรม บำรุงบ้านเมืองให้เป็นสุข ตั้งแต่นั้นมาก็ทรงอุตสาหะรักษาสุจริต คิดแต่บำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ และบำรุงสมณพราหมณาจารย์และราษฎรให้เป็นสุข แล้วตั้งพระราชกำหนดให้หมายประกาศไว้ว่า ถ้าผู้ใดจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์เดียรฉานก็ดี เบียดเบียนกัน และเป็นโจรผู้ร้ายปล้นสะดมยื้อแย่งลักฉกฉ้อชิงเอาทรัพย์สิ่งของทองเงินของผู้อื่น เราจะให้ประหารชีวิตผู้นั้นด้วยพระแสงเล่มนี้ เสด็จออกขุนนางเฝ้าเมื่อไรตรัสดังนี้แล้วก็ทรงกระหยับพระแสงเมื่อนั้น ครั้นอยู่มามหาดเล็กข้าหลวงเดิมคนสนิทคนหนึ่งไป

ลักแหวนของเศรษฐี เศรษฐีเข้าไปกราบทูล จึงโปรดให้พิจารณา มหาดเล็กนั้นรู้ว่าตัวผิด จึงเอาทองคำเข้าไปถวายห้าตำลึง จะขอไถ่โทษตัว พระองค์ก็ไม่ทรงรับ ครั้นพิจารณาเป็นสัตย์แล้ว จึงรับสั่งให้เอาตัวมหาดเล็กนั้นไปประหารชีวิตเสีย ตัดศีรษะเสียบไว้ในหนทางสี่แพร่ง อยู่มาวันหนึ่ง บุรุษคนใช้ในวัง ซื้อข้าวเหนียวให้เงินราคาน้อย แย่งเอาข้าวมามาก เจ้าของข้าวเหนียวร้องขึ้น พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงฟัง จึงให้หาตัวแม่ค้าไปไต่ถาม ได้ทราบเนื้อความก็ให้พิจารณา ครั้นเป็นสัตย์แล้ว จึงรับสั่งให้เอาตัวบุรุษนั้นไปตัดศีรษะเสียบไว้ในหนทางสี่แพร่ง เพราะเหตุพระยาแก่นท้าวนั้นซื่อตรง ที่ควรจะทำโทษก็ทำโทษ ที่ควรจะโปรดก็โปรดตามความชอบ คนทั้งหลายก็เกรงกลัวนัก ชวนกันสอนบุตรและหลานไม่ให้กระทำความชั่ว บ้านเมืองก็อยู่เย็นเป็นสุข ปราศจากโจรผู้ร้ายหาอันตรายมิได้

๏ เพลาวันหนึ่ง พระเจ้าแก่นท้าวนั้นแปลงพระองค์เป็นชาวเมืองทรงม้าไปเที่ยวตามถนน ไม่ทันรั้งม้าไว้ ม้านั้นไปโดนหญิงอันทูนหม้อน้ำคนหนึ่ง หม้อน้ำตกจากศีรษะแตกทำลาย หญิงนั้นโกรธจึงร้องว่า เราจะเอาเนื้อความเข้าไปกราบทูล พระเจ้าแก่นท้าวทรงพระสรวลแล้วจึงตรัสว่าอย่ากราบทูลเลย เราจะใช้ให้ แล้วพระองค์ไปยืมทองแดงชาวร้านมาใช้ให้แก่หญิงนั้นมากกว่าราคาหม้อ หญิงนั้นดีใจ แล้วก็ไปจากที่นั้น พระยาแก่นท้าวนี้มีพระนามอีกว่าพระยาพะโร มีพระทัยดี ตั้งอยู่ในสัตย์ในธรรมยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายแต่ก่อน

ซึ่งล่วงไปแล้วนั้น ทั้งได้บำรุงพระพุทธศาสนาก็มาก ได้ทรงบริจาคทรัพย์บำเพ็ญในการก่อพระเจดีย์ร่างกุ้งที่ยังค้างอยู่นั้น ได้ก่อสวมขึ้นไปจนถึงคอระฆัง เพราะมีพระทัยเมตตาเอ็นดูราษฎรมาก ไม่เร่งรัดการพระเจดีย์จึงยังไม่ทันแล้วเสร็จพอสิ้นพระชนม์ เมื่อแรกได้ราชสมบัตินั้นพระชนมายุได้ ๒๒ ปี ครองราชสมบัติได้ ๔ ปี ลุศักราช ๘๒๒ ปี พระชนมายุได้ ๒๕ ปีก็สวรรคต

๑ จึงพระยาทาสราชา เป็นหลานพระยายักขราชา ก็ได้ครองราชสมบัติต่อมา และพระเจ้าแผ่นดินองค์นี้ได้ราชสมบัติเพราะข้าใช้ของพระองค์ เหตุดังนั้นคนทั้งหลายจึงเรียกว่าทาสราชา เมื่อแรกได้ราชสมบัตินั้น พระชนมายุได้ ๒๓ ปี ครั้นถึงศักราช ๘๒๕ ปีทิวงคต

๑ จึงพระยายุตราชา เป็นหลานพระยายักขราชา ก็ได้ราชสมบัติต่อมา และชื่อเดิมของพระยายุตราชานั้นว่ามะมุดตาว อนึ่งพระยานั้นได้ความลำบากพลัดพรากจากบิดามารดาแต่ยังเยาว์ ครั้นได้ราชสมบัติแล้วคนทั้งหลายเรียกว่าสมิงกำลัง แปลว่าพระยากำพร้า ๆ นั้นใจร้ายกาจนัก มีแต่จะทำการบาปหยาบช้า มักประพฤติกาเมสุมิจฉาจารเป็นนิตย์ มิได้คิดที่จะทำการกุศลและบำรุงพระพุทธศาสนา ครองราชสมบัติอยู่เจ็ดเดือนก็สวรรคตในศักราช ๘๒๕ ปี พระราชธิดาของพระเจ้าราชาธิราชยังอยู่อีกองค์หนึ่ง และนางกษัตริย์นั้นพวกพม่าเรียกว่าตะแคงจาวปอก ข้างรามัญเรียกวิสัทธราชา ครั้นนานมาจึงเรียกว่าพระยาท้าว ๆ นั้นได้ครองราชสมบัติต่อมา ทรงพระราชศรัทธาได้

บำเพ็ญพระราชกุศล และบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก ได้ปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงพระสถูปน้อยใหญ่ สร้างอารามกุฎีพิหารถวายพระภิกษุสงฆ์นับประมาณมิได้ และพระยาท้าวนั้นเป็นกษัตริย์ผู้หญิง แต่มีบุญญาธิการมาก กษัตริย์ต่างเมืองทั้งหลายนำเครื่องราชบรรณาการมาถวายก็มาก และนางพระยานั้นทรงพระกรุณาสามเณรองค์หนึ่งรู้พระไตรปิฎก ตั้งไว้เป็นพระราชบุตรเลี้ยง เมื่อสามเณรนั้นอายุครบอุปสมบทแล้ว ครั้นถึงวันฤกษ์ดี จึงตรัสสั่งให้จัดเครื่องบริกขารมีบาตรและไตรจีวรเป็นต้นที่อย่างดี พร้อมด้วยเครื่องพิธีสักการบูชา แห่แหนมาตามอย่างธรรมเนียมลูกหลวงออกผนวช ครั้นพร้อมด้วยคณะสงฆ์มีพระอุปัชฌาย์เป็นต้นแล้ว จึงให้อุปสมบทเป็นพระภิกษุ และพระภิกษุบวชใหม่นั้นชำนาญในพระไตรปิฎกนัก ได้บอกอรรถกถาบาลีแก่พระสงฆ์สามเณรทั้งปวงเป็นอันมาก และเทศนาไพเราะนัก พระอุปัชฌาย์จึงให้ชื่อว่าพระมหาปิฎกธะระ

๑ ฝ่ายข้างพุกามประเทศนั้น พระเจ้าพุกามให้สร้างเมืองใหม่ แล้วให้ชื่อเมืองอังวะ ๆ นั้นอยู่ริมแม่น้ำเอราวดีฝั่งตะวันออก ตรงเมืองจะเกิงข้าม เหนือเมืองพุกามเก่าขึ้นมาทางประมาณห้าวัน และเมืองพุกามนั้น พม่าเรียกว่าเมืองปะกัน รามัญเรียกว่าเมืองพะกำ คำไทยเรียกว่าเมืองพุกาม แล้วพระเจ้าพุกามก็ยกขึ้นมาตั้งอยู่ ณ เมืองอังวะๆ ก็เป็นเมืองหลวงในประเทศพม่าตั้งแต่นั้นมา เมื่อขณะนางพระยาท้าวได้ครองราชสมบัติในเมืองหงสาวดีนั้น

๏ ฝ่ายพระเจ้าอังวะได้ทรงทราบว่า ครั้งนี้เจ้าแผ่นดินเมืองรามัญเป็นสตรีก็ดีพระทัยนัก ปรารถนาจะใคร่ได้รามัญประเทศให้เป็นเขตแดนของพระองค์ จึงตรัสใช้ขุนนางผู้มีสติปัญญา ให้ลงมาคิดอ่านอุบายล่อลวงนางพระยาท้าวนั้นให้เสด็จออกจากเมืองหงสาวดี แล้วขุนนางพม่าก็จับนางพระยาท้าวขึ้นไปถวายพระเจ้าอังวะ ๆ จึงตั้งนางพระยาท้าวเป็นพระอัครมเหสี ตั้งแต่นั้นมาหัวเมืองรามัญทั้งปวงก็ต้องอ่อนน้อมต่อพระเจ้าอังวะ

๏ ครั้นภายหลังพระมหาปิฎกธะระ จึงปรึกษากับขุนนางรามัญทั้งปวง จะคิดอุบายพานางพระยาท้าวกลับลงมาครองกรุงหงสาวดีดังเก่าให้จงได้ พระภิกษุมหาปิฎกธะระนั้น ชำนาญในหนังสือพม่า หนังสือรามัญทั้งปวงสิ้น และพูดภาษาพม่าได้ชัดเจนนัก จึงเที่ยวเทศนาในเมืองทุกตำบล ขุนนางและราษฎรในเมืองอังวะก็นิยมยินดีนับถือนักจนมีชื่อเสียงปรากฏไป ครั้นภายหลังได้เข้าไปเทศนาในพระราชวัง จึงได้พบปะกันกับนางพระยาท้าว ๆ ยินดีนัก ครั้นภายหลังพระมหาปิฎกธะระนั้นจึงพูดกับนางพระยาเป็นความลับ ในการที่จะเชิญเสด็จกลับมาเมืองหงสาวดี ครั้นนางพระยายินยอมด้วยถ้อยคำแล้ว เธอจึงคิดอุบายพานางพระยาท้าวลงมา ณ เมืองหงสาวดีได้ ตั้งแต่นั้นมาท้าวพระยารามัญทั้งปวง ก็เรียกนางพระยาท้าวนั้นชื่อว่าวิสัทธราชา เพราะเหตุที่นางพระยาสละพระเจ้าอังวะลงมาได้ แล้วรามัญทั้งปวงก็มิได้นอบน้อมต่อพระเจ้าอังวะสืบไป

๑ ครั้นภายหลังพระมหาปิฎกธะระนั้น เธอคิดสงสัยตัวด้วยลักพานางพระยาลงไปนั้น จะเกี่ยวข้องในข้ออทินนาทานสิกขาบท เห็นว่าตัวจะไม่บริสุทธิ์ในพระพุทธศาสนา จึงเข้าไปถวายพระพรกับนางพระยา ๆ ก็อนุญาต จึงได้สึกจากพระพุทธศาสนา ครั้นภิกษุสึกออกมาแล้ว นางพระยาท้าวก็ตั้งให้เป็นพระยาอุปราช นางพระยาท้าวนั้นเมื่อกลับลงมาจากเมืองอังวะ และได้ครองราชสมบัติในเมืองหงสาวดีเมื่อภายหลังนี้ได้เจ็ดปี แล้วจึงมอบสมบัติให้แก่พระยาอุปราช จึงเสด็จลงมา ณ เมืองร่างกุ้ง ให้ก่อพระอุโบสถในที่ใกล้พระเจดีย์ร่างกุ้งให้ยกฉัตรยอดพระเจดีย์ใหญ่ แล้วให้เอาเงินมาชั่งหนักเท่าพระองค์คิดเป็นราคาทองหนักยี่สิบห้าชั่ง จึงให้ชั่งแผ่หุ้มพระเจดีย์แต่ยอดลงมาแล้วตั้งราชบุรุษเป็นตัวนายใหญ่สี่คน นายรองอีกสี่คน ไพร่ร้อยคนให้เป็นข้าพระปฏิบัติพระเกศธาตุร่างกุ้ง แล้วให้หล่อระฆังหนักร้อยเจ็ดสิบชั่งไว้สำหรับตีที่ลานพระเจดีย์ ได้ปักเสาศิลามีแป้นรายรอบพระเจดีย์ได้เอาเศวตฉัตร ๔ คัน บาตร ๔ ชามทอง ๘ ช้อนทอง ๔ เล่มบ้วนพระโอษฐ์ทอง ๔ ได้บูชาไว้ ถวายข้าวพระวันละ ๔ สำรับ คนสำหรับจุดประทีปตคันทุกวันนั้น ๒๗ คน คนเฝ้าของพระเจดีย์ ๕๐ คนช่างทอง ๔ เตา พิณพาทย์ ๔ วง กลองแขก ๔ วง คนเฝ้าประตู ๔ คน คนกวาด ๔ คน คนเก็บตคัน ๒๐ คน ได้บูชาถวายไว้ ได้ก่อกำแพงไว้เจ็ดชั้น ในระหว่างกำแพงนั้นได้ปลูกต้นตาลต้นมะพร้าวพระยาท้าว ได้ทรงประดับประดาตกแต่งบูชาอย่างนี้เป็นต้น และได้

ทรงสมาทานศีลจำเริญภาวนาอยู่เป็นนิตย์ วันหนึ่งทรงประชวรหนัก ทอดพระเนตรเห็นพระเจดีย์ร่างกุ้งนั้นให้เป็นอารมณ์ กับทรงจำเริญสมาธิจนสิ้นพระชนม์ นางกษัตริย์พระยาท้าวนั้น เมื่อได้ครองราชสมบัติในเมืองหงสาวดีเมื่อภายหลัง พระชนมายุได้ห้าสิบแปดปี อยู่ในราชสมบัติเจ็ดปี ครั้นถึงพระชนมายุได้หกสิบห้าปี สิ้นพระชนม์ในศักราช ๘๓๒ ปีนั้น พระเจ้ากรุงศรีอยุธยายกกองทัพมาตีเมืองทวายได้แล้วกวาดครัวเมืองทวายไปมาก ครั้นภายหลังพระยาอุปราชาก็ได้เป็นใหญ่ในเมืองหงสาวดี มีชื่อว่าพระยาธรรมเจดีย์ เพราะเหตุเธอทรงพระไตรปิฎก พระยาธรรมเจดีย์นั้น ชำนาญทั้งคดีโลกคดีธรรม ทรงพระราชศรัทธามาก ไม่อยู่ในพระราชวังเก่าเหมือนพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ออกไปตั้งพระราชวังอยู่ในทิศตะวันตกของพระมุตาว ได้บำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ ครั้นภายหลังเสด็จไป ณ เมืองร่างกุ้งให้หล่อระฆังใหญ่ใบหนึ่งทองหนักแสนแปดหมื่นชั่ง ระฆังนั้นปากกว้างแปดศอก ลึกสิบศอก สร้างไว้ในบริเวณพระเกศธาตุเจดีย์ แล้วตรัสสั่งให้จัดต้นไม้กัลปพฤกษ์บูชาพระเกศธาตุเมื่อฤดูออกพรรษา ปีละยี่สิบห้าต้นเป็นนิตย์มิได้ขาด เมื่อขณะพระเจ้าธรรมเจดีย์สึกจากภิกษุนั้นอายุสี่สิบปีได้เป็นพระยาอุปราช อยู่ในที่อุปราชเจ็ดปี ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินสิบสี่ปี ลุศักราช ๘๕๓ ปีก็สิ้นพระชนม์

๏ ภายหลังบุตรพระเจ้าธรรมเจดีย์ชื่อว่าหัตถีราชา ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน คนทั้งหลายเรียกว่าพระยาราม ๆ นั้นฆ่าพระราชกุมารพี่น้องทั้งหลายเสียเป็นอันมาก ด้วยกลัวจะชิงราชสมบัติ ครั้งนั้นรามัญประเทศทั้งปวงเกิดความไข้เจ็บมากนัก ครั้นภายหลังพระยารามก็ตั้งอยู่ในราชธรรมสิบประการ

๏ ลุศักราช ๘๕๔ ปี เดือนยี่ ขึ้นสิบสามค่ำ บังเกิดลมพายุใหญ่ ฉัตรยอดพระเจดีย์ร่างกุ้งหักลง ลมพาไปตกถึงเมืองเสี่ยง ภายหลังพระยารามก็ได้จัดแจงยกขึ้นได้ดังเก่า ครั้งนั้นพระชนมายุได้สี่สิบแปดปี เธอก็สร้างพระเจดีย์สี่สิบองค์ล้อมพระเจดีย์ใหญ่ในเมืองร่างกุ้ง และได้บำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ ที่พระเกศธาตุร่างกุ้งนั้น พระยารามแรกได้ราชสมบัติ พระชนมายุยี่สิบหกปี ครองราชสมบัติอยู่สามสิบห้าปี เมื่อสิ้นพระชนม์ พระชนมายุได้หกสิบเอ็ดปี จึงบุตรพระยารามชื่อพะธิโรราชา เมื่อได้ราชสมบัตินั้นพระชนมายุสิบหกปี เป็นพระเจ้าแผ่นดินตั้งอยู่ในยุติธรรมน้อยนัก

๏ ลุศักราช ๘๙๒ ปี พระเจ้าพะธิโรราชา ยกทัพเข้าไปตีกรุงศรีอยุธยา ตีล่วงเมืองกาญจนบุรี เมืองสุพรรณบุรี เข้าไปจนเห็นกำแพงกรุงศรีอยุธยา แล้วเห็นว่าจะทำการต่อไปไม่สะดวก ด้วยขัดสนเสบียงอาหาร จะตั้งอยู่นานมิได้ ก็รีบล่าทัพกลับมากรุงหงสาวดี และพระเจ้าพะธิโรราชานั้นบำรุงพระพุทธศาสนาก็น้อย ครองราชสมบัติอยู่

สิบสองปี เมื่อพระชนมายุยี่สิบแปดปี สิ้นพระชนม์ในศักราช ๙๐๑ ปี เพราะเหตุที่พระเจ้าพะธิโรราชานั้นพอพระทัยเที่ยวป่าฆ่าสัตว์ ไม่ยินดีในราชธรรม เหมือนคนใบ้คนหนวก พวกรามัญชาวเมืองเรียกว่าพะธิโรราชา ลำดับพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นชาติรามัญนั้น ตั้งต้นแต่พระยาสมละเป็นเดิมได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อศักราช ๕๑๔ ปีต่อๆ กันมา ๑๗ พระองค์ จนถึงพระเจ้าคิศราชาเป็นที่สุด จึงสิ้นวงศ์พระยาสมละในศักราช ๖๒๕ ปี คิดเป็นปีได้ ๑๑๑ ปี จึงถึงพระเจ้าแผ่นดินพม่าชื่อพระเจ้าอลังคจอสูลงมาตีรามัญประเทศได้ ตั้งแต่นั้นมาประเทศมอญทั้งปวงก็อยู่ในอำนาจพระเจ้าแผ่นดินพม่า

๏ ลุศักราช ๖๔๓ ปี มะกะโทจึงฆ่าอลิมามางเจ้าเมืองเมาะตะมะเสีย ตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นในเมืองเมาะตะมะตำบลหนึ่ง

๏ ลุศักราช ๖๔๗ ปี อะขะมะมอญฆ่าพม่าเจ้าเมืองพะโคเสีย ตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่ในเมืองพะโคอีกตำบลหนึ่ง

๏ ครั้งนั้นรามัญประเทศแตกกันออกเป็นสองส่วนดังนี้ และพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองตำบลนั้นเป็นชาติรามัญเหมือนกัน แต่ข้างเมืองพะโคนั้น ตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่ได้สามองค์ คืออะขะมะมอญหนึ่ง ลักขยาพยูหนึ่ง พระเจ้าตะยาพยาหนึ่ง และกษัตริย์สามองค์นี้ได้เป็นใหญ่ในเมืองพะโค คือเมืองหงสาวดี คิดเป็นปีได้เจ็ดปีด้วยกัน ลุศักราช ๖๕๕ ปี

พระเจ้าฟ้ารั่วผู้ครองเมืองเมาะตะมะ จึงมาฆ่าพระเจ้าตะยาพยาเสีย แล้วได้เป็นใหญ่ในรามัญประเทศทั้งสิ้น จึงสืบกษัตริย์มาเป็นสิบห้าองค์ด้วยกัน คือ พระเจ้าฟ้ารั่วหนึ่ง พระเจ้ารามประเดิดหนึ่ง พระยาแสนเมืองหนึ่ง พระยารามไตรหนึ่ง ชีปอนไม่เป็นเชื้อพระวงศ์ แทรกเข้ามาได้เจ็ดวัน พระยาอายกำกองหนึ่ง พระยาอายลาวหนึ่ง พระยาอูหนึ่ง พระเจ้าราชาธิราชหนึ่ง พระเจ้าธรรมราชาหนึ่ง พระยารามเกิดหนึ่ง พระยาแก่นท้าวหนึ่ง พระยาทาสราชาหนึ่ง พระยายุตราชาหนึ่ง พระยากำพร้าหนึ่ง นางพระยาท้าวหนึ่ง เชื้อวงศ์พระเจ้าฟ้ารั่วเป็นสิบห้าองค์ด้วยกันดังนี้ มาขาดลงเพียงนางพระยาท้าว ครั้งนั้นศักราชล่วงได้ ๘๓๒ ปี รวมพระเจ้าแผ่นดินตั้งแต่พระเจ้าฟ้ารั่วตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่ในรามัญประเทศมาแต่ศักราช ๖๔๓ ปี จนถึงนางพระยาท้าว ในวงศ์นี้เป็นสิบห้าองค์ด้วยกัน จนถึงศักราช ๘๓๒ ปีนั้น สืบวงศ์กษัตริย์มาเป็นสิบห้าองค์ด้วยกัน คิดเป็นปีได้ ๑๘๙ ปี สิ้นวงศ์พระเจ้าฟ้ารั่วเท่านี้

๑ ครั้นภายหลังพระธรรมเจดีย์ ได้เป็นใหญ่ในกรุงหงสาวดีในศักราช ๘๓๒ ปีนั้น สืบวงศ์กษัตริย์มาสามองค์ด้วยกัน คือพระเจ้าธรรมเจดีย์หนึ่ง พระยารามหนึ่ง พระยาพะธิโรราชาหนึ่ง เมื่อพระยาพะธิโรราชาเป็นที่สุดวงศ์สิ้นพระชนม์นั้น ศักราชล่วงได้ ๙๐๑ ปี คิดเป็นปีที่ได้เสวยราชสมบัติ ตั้งแต่พระเจ้าธรรมเจดีย์มาจนถึงพระยาพะธิโรราชา ๖๙ ปีด้วยกัน พระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นชาติรามัญ ได้เป็น

ใหญ่ในรามัญประเทศเท่านี้ เมื่อพระยาพะธิโรราชานั้นล่วงไปแล้ว กษัตริย์พม่าองค์หนึ่ง รามัญเรียกว่าฝรั่งมังส่วย ไทยเรียกว่าฝรั่งมังโสดถิ์ ยกกองทัพลงมาตีเมืองหงสาวดีได้แล้ว ให้ราชบุตรชื่อฝรั่งมังตรี ผู้เป็นพระยาอุปราชอยู่ครองสมบัติในเมืองอังวะ จึงลงมาเป็นใหญ่อยู่ในเมืองหงสาวดี ได้เสียสละพระมหามงกุฎทรงประดับเพชรมีราคามากถวายพระเกศธาตุร่างกุ้ง และได้ถวายพระอัครมเหสีเป็นทาสีพระเกศธาตุ แล้วไถ่พระอัครมเหสีด้วยทองคำสิบชั่ง เสียสละเป็นเครื่องสักการบูชาพระเกศธาตุ

๏ ลุศักราช ๙๐๕ ปี พระเจ้าฝรั่งมังโสดถิ์ ผู้เป็นใหญ่ในเมืองหงสาวดี จึงมีรับสั่งขึ้นไปถึงพระเจ้าฝรั่งมังตรีผู้เป็นพระยาอุปราชอยู่ ณ เมืองอังวะ ให้เกณฑ์พลพม่าทั้งปวงลงมาสมทบกับกองทัพรามัญ ณ เมืองหงสาวดี แล้วพระเจ้าฝรั่งมังโสดถิ์ จึงยกพลพม่ารามัญทั้งปวงเข้าไปตีกรุงศรีอยุธยา ไปโดยทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ตีล่วงหัวเมืองสุพรรณบุรีเข้าไปถึงชานกรุงศรีอยุธยา ได้ทำสงครามกันกับพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา พวกพลล้มตายเป็นอันมากทั้งสองฝ่าย ก็ยังไม่ได้กรุงศรีอยุธยา พวกกองทัพพม่าพวกกองทัพรามัญขาดเสบียงลง จึงรับสั่งให้ล่าทัพกลับมาเมืองหงสาวดี โดยทางด่านบ้านระแหงทิศเหนือกรุงศรีอยุธยา

๏ ลุศักราช ๙๑๐ ปี พระเจ้าฝรั่งมังโสดถิ์ทรงพระดำริที่จะเอากรุงศรีอยุธยาให้จงได้ จึงให้เกณฑ์กองทัพเมืองหงสาวดี เมืองอังวะ

เมืองเชียงใหม่พร้อมกันแล้ว จึงให้อินแซะพระราชบุตร ชื่อว่าฝรั่งมังตรีที่พระมหาอุปราชนั้น เป็นแม่กองทัพหน้า พระเจ้าฝรั่งมังโสดถิ์เป็นทัพหลวง จึงยกเข้าไปกรุงศรีอยุธยาโดยทางบ้านระแหง แล้วตีล่วงหัวเมืองฝ่ายเหนือลงไปจนถึงกรุงศรีอยุธยา แล้วตั้งทัพหลวงอยู่ ณ ตำบลทุ่งภูเขาทอง กองทัพพระเจ้าหงสาวดีครั้งนั้นมากนัก ตั้งแผ่กันออกรายล้อมรอบกำแพงกรุงศรีอยุธยา

๏ ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาเห็นจะต่อสู้มิได้ จึงเสด็จออกมาเจรจาความเมืองกันกับพระเจ้าหงสาวดี และพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองกลับเป็นพระราชไมตรีกัน จึงให้สัญญากันไว้ว่าจะมิได้ทำร้ายแก่กันสืบไป พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาก็จัดเงินทองของดีมีค่าต่าง ๆ และช้างเผือกและม้าดีถวายมาครั้งนั้นมาก แล้วพระเจ้าหงสาวดีจึงเลิกทัพกลับมาโดยทางด่านบ้านระแหง

๏ ลุศักราช ๙๑๒ ปี ณ วันพุธเดือน ๖ แรมค่ำหนึ่ง พระเจ้าฝรั่งมังโสดถิ์สิ้นพระชนม์ ครั้งนั้นยังมีพระราชวงศ์กษัตริย์รามัญองค์หนึ่งจึงคิดกันกับท้าวพระยารามัญทั้งปวง พร้อมใจกันจับขุนนางพม่าในเมืองหงสาวดี และในหัวเมืองรามัญทั้งปวงฆ่าเสียโดยมาก ที่หนีไปได้นั้นก็มาก จึงท้าวพระยารามัญทั้งปวงตั้งพระราชวงศ์กษัตริย์นั้นทรงพระนามพระเจ้าธอชุกคะลี ครองราชสมบัติในเมืองหงสาวดีต่อมา พระเจ้าธอชุกคะลีทรงพระราชศรัทธา จึงจัดเอาแก้ววิเศษต่าง ๆ ไปประดับฉัตรยอดพระเจดีย์ร่างกุ้ง

๏ ฝ่ายขุนนางพม่าทั้งหลายซึ่งหนีไปได้นั้น จึงขึ้นไป ณ เมืองอังวะ เอาเนื้อความซึ่งมอญกลับเป็นขบถนั้น กราบทูลพระเจ้าฝรั่งมังตรีผู้เป็นพระมหาอุปราช ๆ ได้ทรงทราบแล้ว จึงให้จัดกองทัพลงมาติดเมืองหงสาวดี ลุศักราช ๙๑๓ ปี เดือนห้า แรมสามค่ำ เป็นวันสงกรานต์ พระเจ้าฝรั่งมังตรีตีเมืองหงสาวดีได้

๏ ฝ่ายพระเจ้าธอชุกคะลีนั้น จึงพาพระมเหสีและปริสัชของตนหนีออกไปอยู่ในป่า ซ่อนตัวอยู่ในซอกเขาที่ชอบกลแห่งหนึ่ง ครั้นภายหลังลุศักราช ๙๑๔ ปี เดือน ๑๑ พระเจ้าฝรั่งมังตรีก็ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินในเมืองหงสาวดี จึงมีรับสั่งให้พระราชบุตรเขยกลับขึ้นไปครองราชสมบัติอยู่ ณ เมืองอังวะ

๏ ลุศักราช ๙๑๗ ปี พระเจ้าฝรั่งมังตรีจะใคร่ได้กรุงศรีอยุธยามาขึ้นแก่พระองค์ให้สิทธิ์ขาด จึงให้เกณฑ์กองทัพพม่ากองทัพรามัญทั้งปวง มีรับสั่งให้อินแซะนันกูผู้เป็นพระราชบุตรซึ่งเป็นพระมหาอุปราชนั้น เป็นแม่กองทัพหน้ายกเข้าไปตีกรุงศรีอยุธยาโดยทางด่านแม่ละเมาะบ้านระแหง แล้วเลยมาทางเมืองพิษณุโลก ครั้งนั้นเจ้าเมืองพิษณุโลกเป็นบุตรเขยพระเจ้าช้างเผือก ณ กรุงศรีอยุธยา ก็กลัวเกรงอานุภาพพระเจ้าหงสาวดี จึงยกกองทัพฝ่ายเหนือทั้งปวงมาบรรจบกับกองทัพพระเจ้าหงสาวดี แล้วตามเสด็จไปตีกรุงศรีอยุธยาด้วย พระเจ้าหงสาวดีจึงตั้งทัพหลวง ณ ทุ่งภูเขาทองฝั่งตะวันตกแห่งพระนคร จึงให้เร่งทำการประชิดติดพระนคร ลุศักราช ๙๑๘ ปี เดือน ๙ พระเจ้าหงสาวดี

ก็ได้กรุงศรีอยุธยา และพระเจ้าช้างเผือก เจ้าพระนครศรีอยุธยานั้นสวรรคตเสียก่อน เมื่อยังล้อมกรุงศรีอยุธยาอยู่นั้น แล้วพระเจ้าหงสาวดีจึงอภิเษกเจ้าเมืองพิษณุโลก อันเป็นพระราชบุตรเขยพระเจ้าช้างเผือกนั้น เป็นเจ้าพระนครศรีอยุธยา ให้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นเมืองขึ้นแก่กรุงหงสาวดี ถึงปีแล้วให้ส่งเครื่องราชบรรณาการไปถวายตามธรรมเนียม แล้วพระเจ้าหงสาวดีก็ยกทัพกลับมาโดยทางด่านบ้านระแหง

๏ ลุศักราช ๙๑๙ ปี เดือนอ้าย พระเจ้าธอชุกคะลีและพระมเหสีซ่อนอยู่ในป่านั้น ก็ถึงแก่พิราลัยในราวป่าพะตอย

๏ ฝ่ายพระเจ้าฝรั่งมังตรีนั้นมีอานุภาพมาก มีช้างเผือก มีบ่อแก้ว มีบ่อทอง มีบ่อเงิน เกิดขึ้นในแว่นแคว้น และชนะพระเจ้าแผ่นดินทั้งปวงในประเทศต่าง ๆ ได้เป็นใหญ่ในประเทศทั้งสี่ คือ รามัญประเทศ พุกามประเทศ สยามประเทศ มลาวประเทศ เหตุดังนั้นรามัญทั้งหลายเรียกพระเจ้าฝรั่งมังตรีนั้นว่าตะละพะเนียเธอเจาะ แปลว่าพระเจ้าชนะสิบทิศ ได้เป็นพระเจ้าช้างเผือก มีพระกลดแก้ว อนึ่งครั้งเมื่อลุศักราช ๙๑๔ ปี พระเจ้าชนะสิบทิศแรกได้ราชสมบัตินั้น พระเจ้าลังกาชื่อพระยาวิมะละธรรมสุริยะ เป็นใหญ่อยู่ในเมืองศิริวัฒนะในเกาะลังกา ปรารถนาจะหาพระสงฆ์ที่มีศีลบริสุทธิ์ไปบวชกุลบุตรสืบสมณวงศ์ในลังกา จึงแต่งพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการ

มา ณ เมืองยะไข่ ครั้งนั้นเมืองยะไข่อยู่ในอำนาจพระเจ้าชนะสิบทิศ เจ้าเมืองยะไข่จึงมีหนังสือบอกขึ้นไปให้กราบทูล พระเจ้าหงสาวดีจึงมีรับสั่งให้เจ้าเมืองยะไข่ จัดพระสงฆ์และพระไตรปิฎกกับเครื่องราชบรรณาการตอบพอสมควรแล้วให้ส่งออกไป เจ้าเมืองยะไข่ก็ทำตามรับสั่ง ครั้งนั้นทูตลังกาได้พระสงฆ์ออกไปสามสิบสามรูป ครั้นพระเจ้าลังกาได้พระสงฆ์แล้ว ก็ขอบคุณพระเจ้าหงสาวดีนัก ปรารถนาเป็นพระราชไมตรีกันยืนยาวไปนาน ครั้นภายหลังจึงจัดพระราชธิดาองค์หนึ่ง กับเครื่องมงคลราชบรรณาการ มอบให้ขุนนางผู้ใหญ่เป็นราชทูตลงเภตราวิลันดามาเข้าปากน้ำเมืองหงสาวดี ราชทูตจึงนำพระราชธิดาและเครื่องราชบรรณาการขึ้นไปถวาย พระเจ้าหงสาวดีก็ยินดีนัก จึงตอบเครื่องราชบรรณาการไปแก่ราชทูตลังกาเป็นอันมาก ครั้นภายหลังพระเจ้าชนะสิบทิศจึงตั้งนางกษัตริย์มเหสีเดิมที่เป็นพระราชมารดาอินแซะนันกูนั้น เป็นอัครมเหสีใหญ่ ตั้งนางกษัตริย์ลังกาเป็นพระมเหสีขวา ตั้งพระราชธิดาพระเจ้าช้างเผือก ณ กรุงศรีอยุธยาซึ่งพระองค์ได้มาไว้ในกาลก่อนนั้น เป็นพระมเหสีฝ่ายซ้าย พระเจ้าฝรั่งมังตรีนั้นครองราชสมบัติมาได้ ๒๙ ปี จนถึงศักราช ๙๒๖ ปี ครั้นถึงเดือน ๙ ขึ้น ๔ ค่ำ วันพฤหัสบดีก็สวรรคต จึงอินแซะนันกูๆ นี้เรียกตามภาษาพม่า แต่รามัญเรียกว่านานกะยะ ผู้เป็นมหาอุปราชได้ครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินในเมืองหงสาวดีสืบมา

๏ ลุศักราช ๙๒๗ ปี พระราชบุตรพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ครั้นรู้ว่า พระเจ้าชนะสิบทิศสิ้นพระชนม์แล้ว ก็ยกกองทัพขึ้นมา ณ เมืองหงสาวดีโดยทางด่านแม่ละเมาะ ว่าจะขึ้นมาช่วยกันทำพระราชสงครามตีเมืองอังวะ ครั้นถึงปลายแดนเมืองหงสาวดี พระราชบุตรนั้นกลับคิดขบถ กวาดครัวหัวเมืองปลายแดนได้แล้วก็กลับคืนไปกรุงศรีอยุธยา ครั้นพระเจ้านันกูได้ทรงทราบก็ทรงพระโกรธ จึงตรัสสั่งให้พระราชบุตรผู้ใหญ่ชื่อมังษาเกียด อันเป็นที่พระมหาอุปราชยกกองทัพไปตามจับพระราชบุตรกรุงไทยให้จงได้ พระมหาอุปราชก็ยกกองทัพรีบตามมา พอพระราชบุตรกรุงไทยยกข้ามแม่น้ำจิตตองไปแล้ว พระมหาอุปราชเห็นจะตามไปไม่ทัน จึงยกกองทัพกลับมากราบทูลพระเจ้าหงสาวดี ๆ ก็ยิ่งทรงพระโกรธ ทรงดำริจะไปตีกรุงศรีอยุธยาให้จงได้

๏ ลุศักราช ๙๒๙ ปี พระเจ้าหงสาวดีจึงตรัสสั่งให้พระเจ้าเชียงใหม่ยกทัพลงไปตีกรุงศรีอยุธยาโดยทางเมืองกำแพงเพชร ตรัสสั่งให้เจ้าเมืองพสิมยกเข้าไปทางเมืองกาญจนบุรี ให้ถึงพร้อมกันแล้ว ช่วยกันระดมตีกรุงศรีอยุธยาให้จงได้ พระราชบุตรทั้งสองของพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ก็รับอาสาพระบิดามาทำสงคราม ตีกองทัพเมืองหงสาวดีทางเหนือทางใต้แตกกลับมาสิ้น

๏ ลุศักราช ๙๓๐ ปี เดือน ๗ ขึ้นค่ำหนึ่ง บังเกิดอัศจรรย์ พระอาทิตย์เป็นสุริยุปราคามืดไปสิ้นวันยังค่ำ ครั้นถึง ณ วันอังคารเดือน ๗ ขึ้น ๙ ค่ำ บังเกิดแผ่นดินไหว พระเจดีย์เมืองร่างกุ้งทลายลงมาเพียง

ชั้นกลาง พระเจ้าหงสาวดีจึงตรัสสั่งให้ขุนนางผู้ใหญ่เป็นนายการกะเกณฑ์กันทำให้ปรกติดังเก่า

๏ ลุศักราช ๙๓๑ ปี พระเจ้าหงสาวดีจึงยกกองทัพเข้าไปกรุงศรีอยุธยาโดยทางด่านเชียงทอง ยกลงไปตั้งถึงชานเมืองแล้ว ทำการตั้งค่ายประชิดกรุงศรีอยุธยาอยู่ถึง ๖ เดือนก็ยังไม่สมความปรารถนา ครั้นถึงเทศกาลฝนก็ยกทัพกลับไปเมืองหงสาวดี

๏ ลุศักราช ๙๓๒ ปี พระเจ้าหงสาวดียกทัพเข้าไปตีกรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง ครั้นไม่ได้แล้วก็กลับมา ตั้งแต่นั้นพระเจ้าหงสาวดีเข็ดขยาดฝีมือพระราชบุตรกรุงไทยทั้งสองพี่น้องนัก ออกพระโอษฐ์ว่าเด็กสองคนพี่น้องนี้ นานไปเบื้องหน้าจะข่มเหงมอญ จะจับเอาพวกมอญไปเป็นเชลยเป็นมั่นคง ตั้งแต่นั้นมาพระเจ้าหงสาวดีก็มิได้ยกไปทำสงครามสืบไป ครั้นถึงศักราช ๙๔๐ ปี พระเจ้าหงสาวดีได้ฟังข่าวว่าพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ผู้เป็นพระราชบิดาของพระราชกุมารทั้งสองนั้นสวรรคตแล้ว จึงตรัสสั่งพระมหาอุปราชให้ยกกองทัพเข้าไปตีกรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง ให้พระเจ้าเชียงใหม่เป็นทัพหน้า พระมหาอุปราชเป็นทัพหลวง ยกเข้าไปโดยทางด่านกาญจนบุรี

๏ ฝ่ายพระเจ้ากรุงไทยทั้งสองพี่น้อง ครั้นทรงทราบแล้วก็รีบยกทัพออกไป จึงพบทัพพระมหาอุปราช ณ แขวงเมืองสุพรรณบุรี ขณะนั้นรามัญกับไทยได้รบกันเป็นสามารถ พระเจ้ากรุงไทยผู้เป็นพระเชษฐาไสช้างเข้าไปชนกับช้างพระมหาอุปราช ช้างพระมหาอุปราชเสียที

เบือนไป พระเจ้ากรุงไทยพ้นด้วยพระแสงง้าว พระมหาอุปราชก็ถึงแก่กรรมในที่นั้น

๏ ฝ่ายพวกพม่ารามัญทั้งปวง ก็แตกกลับมา ณ เมืองหงสาวดี แล้วกราบทูลเหตุนั้นให้ทราบ พระเจ้าหงสาวดีได้ทรงฟังตกพระทัยนัก มีความโศกาลัยถึงพระราชบุตรเป็นกำลัง ตั้งแต่นั้นมาก็ให้ระอาฝีมือไทย มิได้คิดที่จะมาตีกรุงศรีอยุธยาสืบไป

๏ ลุศักราช ๙๔๒ ปี ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ ได้ยินข่าวว่าพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจะยกทัพออกไปตีเมืองหงสาวดี ให้เกรงกลัวพระเจ้ากรุงศรีอยุธยานัก จึงแต่งเครื่องราชบรรณาการลงไปถวาย ขอเป็นเมืองขึ้นแก่กรุงศรีอยุธยา ในศักราช ๙๔๒ ปีนั้น พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงให้เสนาบดีออกไปตีเมืองทวาย เมืองมะริด เมืองตะนาวได้ พระเจ้าหงสาวดีก็ไม่ได้ตรัสสั่งให้ยกกองทัพมาตีเอาเมืองทั้งสามคืน เมืองทั้งสามนั้นก็เป็นเขตแดนของกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่นั้นมา ครั้งนั้นสงครามมอญกับไทยงดกันไปถึง ๗ ปี รามัญทั้งปวงกลัวอานุภาพพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทั้งสองพระองค์นั้น รามัญเรียกชื่อว่า ตะละบากาวเตะ แปลว่าเจ้าสองพี่น้อง

๏ ฝ่ายพระเจ้านันทบุเรงผู้เป็นใหญ่ในเมืองหงสาวดี ภายหลังให้บังเกิดความสังเวชพระทัยนัก ด้วยคิดถึงพระองค์ที่ทรงพระชรา จึงตรัสสั่งให้พระยาทะละเป็นแม่กอง เอาทองคำหนัก ๕ ชั่ง เงินหนัก ๕ ชั่งไปแผ่ปิดยอดพระเจดีย์ร่างกุ้ง แล้วให้รัดด้วยลวดเงิน ได้หล่อระฆัง

ทองคำหนัก ๔ ชั่ง แขวนบูชาไว้แล้ว ทรงพระอุตสาหบำเพ็ญกุศลเป็นอันมาก ครั้นอยู่มาหัวเมืองรามัญทั้งปวง เห็นพระเจ้านันกูหย่อนกำลังลงแล้ว ก็ชวนกันกระด้างกระเดื่องไม่ปรกติเหมือนแต่ก่อน

๏ ลุศักราช ๙๕๐ ปี พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาได้ทรงทราบว่าหัวเมืองมอญทั้งปวงไม่เป็นปรกติ จึงตรัสสั่งให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่กองทัพหน้า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทั้งสองพระองค์เป็นทัพหลวง ยกออกไปโดยทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ตีออกมาได้จนถึงเมืองเมาะตะมะ ขณะนั้นพระเจ้าหงสาวดีประชวรอยู่ จึงมีรับสั่งให้หาเจ้าเมืองตองอูลงมาช่วยป้องกันเมืองหงสาวดี เจ้าเมืองตองอูเห็นว่าจะรับกองทัพไทยในเมืองหงสาวดีนั้นไม่หยุด จึงเชิญพระเจ้าหงสาวดีกวาดครัวชาวเมืองออกจากเมือง เผาเมืองหงสาวดีเสีย พาพระเจ้านันกูไปรักษาไว้ ณ เมืองตองอู

๏ ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา เมื่อได้เมืองเมาะตะมะแล้ว ก็ยกขึ้นไป ณ เมืองหงสาวดี ณ เดือน ๓ ครั้นเห็นเมืองร้างอยู่ จึงรู้ว่าเจ้าเมืองตองอูพาพระเจ้าหงสาวดีไป

๏ ลุศักราช ๙๕๓ ปี เดือนอ้ายขึ้น ๑๑ ค่ำ ก็รีบเสด็จไปล้อมเมืองตองอู ขณะนั้นกองทัพไทยขาดเสบียงอาหาร เห็นจะทำการไปไม่ตลอด ก็ให้ล่าทัพกลับมาจากเมืองตองอู แล้วให้กวาดครัวรามัญเข้าไปกรุงศรีอยุธยาครั้งนั้นก็มากนัก พระเจ้านันกูครองราชสมบัติอยู่ในเมืองหงสาวดี ๑๐ ปี ลุศักราช ๙๕๔ ปี สิ้นพระชนม์ในเมืองตองอู ครั้งนั้น

หัวเมืองมอญทั้งปวงไม่ไปขึ้นแก่เมืองตองอู เข้าไปขึ้นแก่กรุงศรีอยุธยาโดยมาก ในศักราช ๙๕๔ ปีนั้น พระยาตองอูจึงแต่งเครื่องราชบรรณาการเข้าไปถวายพระเจ้ากรุงไทย ขอเป็นเมืองขึ้นสืบไป ครั้งนั้นรามัญประเทศทั้งปวงไปขึ้นแก่กรุงศรีอยุธยาทั้งสิ้น

๏ ฝ่ายพระเจ้าอังวะ ก็มิได้ลงมาเบียดเบียนหัวเมืองรามัญทั้งปวงด้วยเกรงอานุภาพพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา แต่ประเทศรามัญมาขึ้นอยู่กับกรุงศรีอยุธยาประมาณ ๗ ปี ครั้นภายหลังกรุงศรีอยุธยาเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ พระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นใหญ่ในภายหลังนั้นเพิกเฉยเสีย มิได้ทรงระวังรามัญประเทศ หัวเมืองมอญทั้งปวงก็ตั้งแข็งเมืองเป็นแพนกๆ อยู่ตามลำพัง ไม่มีเมืองใดเป็นใหญ่กว่ากัน

๏ ลุศักราช ๙๖๒ ปี ยังมีฝรั่งนายกำปั่นคนหนึ่งชื่อกัปตันหันซราเป็นคนมีทรัพย์มาก ก่อตึกค้าขายอยู่ ณ เมืองเสรี่ยง และฝรั่งนั้นมีสติปัญญามาก รู้จักเอาใจขุนนางและราษฎรทั้งปวง ขณะนั้นเจ้าเมืองเสรี่ยงร้ายกาจนัก เบียดเบียนขุนนาง เบียดเบียนราษฎรทั้งปวงได้ความลำบาก กัปตันหันซราจึงคิดกันกับชาวเมืองทั้งปวง พร้อมใจกันเนรเทศขับไล่เจ้าเมืองเสรี่ยงเสีย แล้วขุนนางและราษฎรทั้งปวง ยกกัปตันหันซรานั้นขึ้นเป็นใหญ่ในเมืองเสรี่ยง และพระยาฝรั่งนั้นมิได้นับถือพระพุทธศาสนา เป็นแต่ผู้ช่วยดูแลรักษาพระเจดีย์ใหญ่และอารามทั้งปวง ตามธรรมเนียมเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ครั้งนั้นมีพระมหาเถรสององค์ และเจ้าอธิการองค์พุทธ และเจ้าอธิการเตอละเจได้ชักชวน

ชาวบ้านชาวเมืองทั้งปวงบำรุงพระพุทธศาสนา ซ่อมแปลงอาวาสและพระมหาธาตุเจดีย์ซึ่งปรักหักพัง และชักชวนคนทั้งปวงบำเพ็ญทานรักษาศีลตามสติปัญญา พระพุทธศาสนาในประเทศนั้นจึงยังบริบูรณ์อยู่ และพระเจ้าแผ่นดินสามองค์ คือ พระเจ้าฝรั่งมังโสดถิหนึ่ง พระเจ้าฝรั่งมังตรีหนึ่ง พระเจ้านันกูหนึ่ง ได้เป็นใหญ่ในเมืองหงสาวดี ตั้งแต่ศักราช ๙๐๑ ปี มาจนศักราช ๙๕๔ ปี แต่พระเจ้าธอชุกคะลี เป็นพระเจ้าแผ่นดินวงศ์รามัญแทรกเข้ามาปีหนึ่ง จึงเป็น ๕๔ ปีด้วยกัน ตั้งแต่นั้นมารามัญประเทศทั้งปวงจึงไปขึ้นแก่กรุงไทยได้ ๗ ปี ครั้งเมื่อเมืองมอญทั้งปวงต่างเมืองต่างอยู่ตามลำพัง ส่วนเมืองทวายก็ตั้งแข็งเมืองอยู่บ้าง มิได้มาขึ้นแก่กรุงศรีอยุธยา พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาก็ทรงเพิกเฉยเสีย มิได้ยกมาปราบปรามให้อยู่ในอำนาจเหมือนแต่ก่อน ยังขึ้นอยู่แก่กรุงศรีอยุธยาแต่เมืองมะริด เมืองตะนาว สองเมืองเท่านั้น เมื่อพระยากัปตันหันชราเป็นเจ้าเมืองเสรี่ยงได้ ๑๒ ปี

๏ ลุศักราช ๙๖๕ ปี ครั้งนั้นพระเจ้าอังวะองค์หนึ่ง รามัญทั้งหลายเรียกว่า ตะละนันธอกะเดิงมณิก คำไทยว่าพระเจ้าปราสาททองกลดแก้ว เป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าฝรั่งมังตรี ครั้นรู้ว่าหัวเมืองมอญทั้งปวงไม่เป็นปรกติพร้อมเพรียงกัน จึงยกกองทัพลงมาปราบปรามได้เมืองมอญทั้งปวงตลอดมาจนเมืองทวาย แล้วจึงยกไปตีเมืองมะริด ตีเมืองตะนาว เจ้าเมืองมะริด เจ้าเมืองตะนาว ไม่เห็นกองทัพกรุงศรีอยุธยาออกมาช่วย ก็ยอมขึ้นแก่พระเจ้าอังวะ แล้วพระเจ้าอังวะ

จึงตรัสสั่งขุนนางพม่า ขุนนางรามัญ ให้เกณฑ์กันสร้างเมืองหงสาวดีขึ้นให้คงดังเก่า แล้วพระเจ้าอังวะก็ยกทัพกลับขึ้นไปเมืองอังวะ และขณะเมื่อพระเจ้าอังวะยกทัพมาตีเมืองเสรี่ยงนั้น พระยากัปตันหันชราเห็นว่าจะสู้พม่าไม่ได้ ก็พาพวกพ้องลงกำปั่นหนีไป ณ เมืองฝรั่ง ขณะเมื่อเจ้าปราสาททองกลดแก้ว ลงมาปราบปรามประเทศรามัญทั้งปวงนั้น

๏ ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ได้ทราบข่าว จึงตรัสปรึกษาด้วยแสนท้าวพระยาลาวทั้งปวงว่า บัดนี้พระเจ้าอังวะลงไปย่ำยีหัวเมืองรามัญทั้งปวงให้อยู่ในอำนาจสิ้น จนแต่เมืองมะริดเมืองตะนาว ซึ่งขึ้นอยู่แก่พระเจ้ากรุงศรีอยุธยานั้น พระเจ้าอังวะก็ตีได้ พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาก็เพิกเฉยเสีย ไม่ยกกองทัพไปช่วยป้องกันเมืองขึ้นของพระองค์ ถ้าแม้นเราจะยังคงไปขึ้นแก่กรุงศรีอยุธยาอยู่ แม้นพระเจ้าอังวะยกมาตี พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจะไม่ยกมาช่วย พวกเราก็จะได้ความลำบากเป็นมั่นคง จำเราจะแต่งทูตนำเครื่องราชบรรณาการขึ้นไปถวายพระเจ้าอังวะ ขอเป็นเมืองขึ้นจึงจะพ้นอันตราย ท่านทั้งปวงจะเห็นประการใด แสนท้าวพระยาลาวทั้งปวงก็เห็นชอบด้วย ครั้นถึงศักราช ๙๖๖ ปี พระเจ้าเชียงใหม่จึงจัดเครื่องราชบรรณาการ มอบให้ราชทูตคุมขึ้นไปเฝ้าพระเจ้าอังวะ ๆ ก็มีพระทัยยินดีนัก แล้วพระราชทานรางวัลแก่ทูตเป็นอันมาก ตั้งแต่นั้นมาเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เมืองนครลำปาง ก็ไปขึ้นแก่เมืองอังวะ

๏ ลุศักราช ๙๗๓ ปี เป็นปลายปี พระเจ้าปราสาททองกลดแก้ว

จึงจัดให้พระราชวงศ์องค์หนึ่งอยู่รักษาเมืองอังวะ แล้วจึงพาพวกพ้องยกลงมาตั้งอยู่ ณ เมืองหงสาวดี จึงตั้งราชบุตรชื่อมังรายตูปะเป็นพระมหาอุปราชเมืองหงสาวดี

๏ ลุศักราช ๙๗๔ ปี ณ วันพุธเดือน ๕ ขึ้น ๘ ค่ำ พระเจ้าปราสาททองกลดแก้วจึงจัดรามัญ ๔๒ ครัว ถวายเป็นข้าพระเกศธาตุ ณ เมืองร่างกุ้ง พระเจ้าปราสาททองกลดแก้วนั้นไม่ได้กลับขึ้นมาเมืองอังวะอีก เสด็จอยู่ครองราชสมบัติ ณ เมืองหงสาวดี ไม่เสด็จอยู่ในเมือง ออกไปตั้งพระราชวังอยู่ ณ ตำบลเกลาะสะเกิบ แปลว่าสวน เหตุดังนั้นชาวเมืองจึงเรียกว่าพระเจ้าเกลาะสะเกิบ คำไทยว่าพระเจ้าสวน ได้ปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงบูชาพระเจดีย์ร่างกุ้งไว้มาก ได้ครองราชสมบัติในเมืองอังวะ ๖ ปี ในเมืองหงสาวดี ๖ ปี

๏ ลุศักราช ๙๙๐ ปี ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ พระเจ้าเกลาะสะเกิบก็สิ้นพระชนม์ จึงพระโอรสพระเจ้าเกลาะสะเกิบชื่อมังรายตูปะ ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ในวันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๔ ค่ำ จึงเสด็จเข้าไปอยู่ที่พระราชวังเก่าในเมืองหงสาวดี ครองราชสมบัติอยู่ปีหนึ่ง ลุศักราช ๙๙๑ ปี ก็สิ้นพระชนม์ ภายหลังเจ้าเมืองสะเทิม เป็นเชื้อวงศ์เจ้าแผ่นดินพม่า ได้เป็นเจ้าแผ่นดินในเมืองหงสาวดี และในศักราช ๙๙๑ ปี วันเสาร์ เดือน ๓ แรม ๖ ค่ำ เพลาค่ำแล้วนาฬิกาหนึ่ง เกิดอัศจรรย์แผ่นดินไหว ฉัตรยอดพระเจดีย์ร่างกุ้ง หักตกลงในทิศอาคเนย์ ภายหลังพระเจ้าแผ่นดินนั้นได้ยกขึ้นได้เป็นปรกติดังเก่า

ลุศักราช ๙๙๖ ปี ณ วันอังคาร เดือนอ้าย พระเจ้าสะเทิมธรรมราชา กลับขึ้นไปครองราชสมบัติ ณ เมืองอังวะได้ ๔ ปี

๏ ลุศักราช ๑๐๐๐ ปี ณ วันอาทิตย์เดือน ๕ ขึ้น ๘ ค่ำ ฉัตรยอดพระเจดีย์ร่างกุ้งหักตกลงมาอีก ครั้นพระเจ้าอังวะได้ทรงทราบก็ทรงพระวิตกว่า คำบุราณว่าไว้ว่า ถ้าศักราชครบ ๑๐๐๐ ปีแล้วบ้านเมืองจะไม่เป็นสุข จะเกิดกลียุคไปทุกประเทศ และบัดนี้ก็เกิดเหตุใหญ่ฉัตรยอดพระมหาเจดีย์หักลงมา จำเราจะทำกุศลให้ระงับเหตุร้ายนั้นเสีย ครั้นถึงเดือน ๖ ขึ้น ๔ ค่ำจึงให้บวชนาค ๑๐๐๐ รูปสำเร็จ ให้เท่ากันกับศักราช ครั้นถึง ณ วันจันทร์เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำบวชนาคได้ครบ ๑๐๐๐ รูปสำเร็จแล้ว จึงแผ่พระราชกุศลไปให้ทั่วสัตว์ทั้งปวง

๏ ลุศักราช ๑๐๐๒ ปี ได้ยกฉัตรยอดพระเจดีย์ขึ้นไว้ดังเก่า พระยาสะเทิมธรรมราชานั้นเมื่อแรกได้ราชสมบัติในเมืองพะโค คือเมืองหงสาวดีนั้น ลุศักราช ๙๙๖ ปี จึงกลับขึ้นไปเมืองอังวะอยู่ได้ ๔ ปี ลุศักราช ๑๐๑๑ ปี พระเจ้าสะเทิมธรรมราชาสิ้นพระชนม์ในเมืองอังวะ บุตรพระยาสะเทิมชื่อนันตะยะ บางทีเรียกว่านันทชยะ ได้ราชสมบัติต่อมา ในศักราช ๑๐๑๑ ปีนั้น ฉัตรยอดพระเจดีย์ร่างกุ้งนั้นเอนไป จึงมีรับสั่งให้ถอนฉัตรนั้นขึ้นไปเมืองอังวะ ครั้นซ่อมแซมดีแล้วจึงให้เอาลงไปปักไว้ดังเก่า

๏ ลุศักราช ๑๐๑๘ ปี พวกกองทัพเมืองฮ่อยกลงมาติดเมืองอังวะ

๏ ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่กลัวว่า กองทัพฮ่อได้เมืองอังวะแล้วจะยก

ลงมาตีเมืองเชียงใหม่ จึงใช้ราชทูตลงไปขอกองทัพพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ๆ ก็ให้จัดกองทัพขึ้นไปรักษาเมืองเชียงใหม่

๏ ฝ่ายพระเจ้าอังวะ เมื่อกองทัพฮ่อมาติดเมืองอยู่ครั้งนั้น จึงมีรับสั่งลงมาถึงพม่าซึ่งเป็นใหญ่ในเมืองรามัญทั้งปวง ให้เกณฑ์พวกรามัญขึ้นไปช่วยป้องกันเมืองอังวะ ครั้งนั้นพระราชวงศ์พระเจ้าอังวะองค์หนึ่ง ชื่อมังนันทมิตร ได้มาเป็นเจ้าเมืองเมาะตะมะ จึงเกณฑ์พวกรามัญจะขึ้นไปช่วยเมืองอังวะ และรามัญทั้งปวงหลีกหนีเสียมาก มังนันทมิตรจึงให้ตามจับมาได้บ้าง จึงให้เอาพวกรามัญที่หนีตาทัพทั้งหลายนั้นเข้าคอกคลอกเสียด้วยเพลิง ขุนนางรามัญทั้งปวงจึงชักชวนกันเป็นขบถ นัดพร้อมกันแล้วก็จุดเพลิงเผาเมืองเมาะตะมะขึ้น แล้วชวนกันจับมังนันทมิตรเจ้าเมืองคุมตัวไว้มั่นคงแล้ว ก็พากันอพยพเข้าไป ณ กรุงศรีอยุธยา และเอาตัวมังนันทมิตรนั้นเข้าไปด้วย

๏ ฝ่ายกองทัพฮ่อซึ่งมาติดเมืองอังวะอยู่นั้น พอขาดเสบียงอาหารก็เลิกทัพกลับไป

๏ ภายหลังพระเจ้านันตะยะผู้เป็นพระเจ้าอังวะ ได้ทรงทราบว่ามอญเมืองเมาะตะมะเป็นขบถ ก็ทรงพระพิโรธนัก จึงตรัสสั่งให้พระราชวงศ์องค์หนึ่งนามว่ามังสุราชา ให้เป็นแม่ทัพยกตามไปจับมอญให้จงได้ มังสุราชาก็ยกกองทัพลงมาเมืองเมาะตะมะ แล้วรีบติดตามครัวมอญเข้าไปตั้งอยู่ที่ปลายแดนเมืองกาญจนบุรี แล้วมีหนังสือเข้าไปถึงเจ้าเมืองกาญจนบุรี ให้เอาความไปแจ้งแก่เสนาบดีในกรุงศรีอยุธยา

ว่าจะขอเอาครัวมอญคืนออกไป ครั้นพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาได้ทรงทราบ ก็ไม่ยอมส่งครัวมอญออกไป พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงเกณฑ์กองทัพ ให้เจ้าพระยาโกษาเสนาบดีเป็นแม่ทัพออกไปรบกับพวกพม่า ณ ตำบลปลายด่านเมืองกาญจนบุรี กองทัพพม่าต่อสู้ไม่ได้แตกไปหลายครั้ง มังสุราชาแม่ทัพจึงปรึกษากันกับติงจาโบกับเมียนวุ่นทั้งสองซึ่งเป็นทัพหน้า ก็ล่าทัพกลับเมืองเมาะตะมะ จัดการที่เมืองเมาะตะมะให้ราบคาบแล้ว ก็ยกขึ้นไปเมืองอังวะกราบทูลเหตุนั้นแก่พระเจ้าอังวะทุกประการ พระเจ้าอังวะได้ทรงทราบก็ครั่นคร้ามกองทัพไทย มิได้คิดที่จะให้ยกลงไปตีกรุงศรีอยุธยาต่อไปอีก

๏ ลุศักราช ๑๐๒๐ ปี วันพุธ เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ เกิดลมพายุใหญ่ ต้นไม้ใหญ่ในป่าหักโค่นไปเป็นอันมาก และยอดฉัตรพระเจดีย์ร่างกุ้งเอนไปอีก

๏ ลุศักราช ๑๐๒๓ ปี วันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๗ ค่ำ พระเจ้านันตะยะสิ้นพระชนม์ จึงพระราชบุตรพระเจ้าสะเทิมอีกองค์หนึ่ง เป็นน้องพระเจ้านันตะยะ ชื่อมังรายกะยอของ ได้ครองราชสมบัติในเมืองอังวะ ในศักราช ๑๐๒๓ ปี ณ วันจันทร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เพลาบ่าย ๔ โมงเกิดแผ่นดินไหว ฉัตรยอดพระเจดีย์ร่างกุ้งตกลงมาข้างทิศตะวันตกเฉียงใต้ พระเจ้ามังรายกะยอของได้ทราบเหตุนั้น จึงตรัสถามโหรทั้งปวง ๆ ทูลทำนายว่า ปีหน้าจะเกิดศึกในประเทศพม่ารามัญ และซึ่งฉัตรยอดพระมหาเจดีย์ตกลงในทิศตะวันตกเฉียงใต้นั้น เพราะ

ลมร้ายพัดมาแต่ทิศตะวันออกเฉียงใต้ เห็นว่าข้าศึกจะมาแต่ทิศตะวันออกเฉียงใต้ พระเจ้าอังวะได้ทรงฟังดังนั้นก็ไม่สบายพระทัย จึงตรัสสั่งให้เอาฉัตรยอดพระเจดีย์ขึ้นไปซ่อมแซมที่เมืองอังวะ

๏ ลุศักราช ๑๐๒๔ ปี พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาได้ทรงทราบข่าวอันขุนนางรามัญทั้งหลายในเมืองเมาะตะมะ เมืองจิตตอง บอกเข้าไปว่า บัดนี้พระเจ้าอังวะองค์ก่อนนั้นสิ้นพระชนม์แล้ว พระอนุชาพึ่งได้ราชสมบัติใหม่ หัวเมืองมอญทั้งปวงจะชวนกันแข็งเมืองขึ้น ขอให้กองทัพกรุงศรีอยุธยายกออกมาเถิด พวกรามัญทั้งปวงจะช่วยเป็นกำลัง พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงจัดกองทัพเป็นสองฝ่าย ให้เจ้าพระยาโกษาเสนาบดีเป็นแม่ทัพยกไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ไปยั้งอยู่เมืองเมาะตะมะทัพหนึ่ง ให้พระยากำแพงเพชรเป็นแม่ทัพยกไปทางด่านบ้านระแหง ไปบรรจบกันที่เมืองเมาะตะมะเป็นทัพหนึ่ง ให้พระยาสีหราชเดโชขึ้นไป ณ เมืองเชียงใหม่ เกณฑ์พวกลาวเชียงใหม่ เมืองลำพูน เมืองนคร เข้ากองทัพ ยกออกไปข้างด่านเชียงใหม่ให้ถึงเมืองจิตตอง แล้วให้เกณฑ์รามัญเมืองจิตตองเข้ากองทัพ แล้วยกลงไปสมทบทัพหลวง ณ เมืองเมาะตะมะ ครั้นนายทัพนายกองทั้งปวงยกออกมาถึงเมืองเมาะตะมะ พวกรามัญทั้งปวงชวนกันมาเข้ากองทัพไทยเป็นอันมาก แม่ทัพใหญ่จึงให้ยกไปตีเมืองหงสาวดี เมืองเสี่ยงเมืองร่างกุ้ง ก็ได้โดยง่าย พม่าซึ่งเป็นเจ้าเมืองทั้งปวง เมื่อเห็นรามัญทั้งปวงเป็นใจด้วยไทยแล้ว ก็พากันหนีกลับขึ้นไปเมืองอังวะ เจ้าพระยา

โกษาเสนาบดีจึงจัดพลไทยพลรามัญเป็นทัพเรือทัพบก ขึ้นไปจากเมือง ร่างกุ้ง ให้รีบยกขึ้นไปตีหัวเมืองรามัญเมืองพม่าทั้งปวงแตกสิ้น จนถึงเมืองปะกันคือเมืองพุกาม อันเป็นเมืองหลวงเก่า จึงให้ตั้งค่ายประชิดเมืองพุกาม และเมืองพุกามนั้นพระเจ้าอังวะมีรับสั่งให้พระราชบุตรชื่อมังจาเลผู้เป็นเจ้าเมืองจาเล ให้ทิ้งเมืองจาเลเสียถอยขึ้นมาตั้งรับอยู่ที่เมืองพุกาม ด้วยเมืองนั้นกำแพงมั่นคงนัก เจ้าเมืองมังจาเลก็มารักษาอยู่ที่เมืองพุกาม บิดประตูเมืองขึ้นรักษาหน้าที่เชิงเทินไว้มั่นคง กองทัพไทยจะหักเข้าไปมิได้

๏ ขณะนั้นในแว่นแคว้นเมืองอังวะข้าวแพงนัก เกิดอันตรายเจ็บไข้ตายก็มาก พวกกองทัพก็ขัดเสบียงลงจึงช่วยกันล่าทัพกลับไป ครั้งนั้นพวกรามัญทั้งหลายครั้นเห็นพวกไทยไม่ได้เมืองอังวะ ก็ชวนกันอพยพครอบครัวตามกองทัพไทยเข้าไป ด้วยกลัวพม่าจะฆ่าเสียเมื่อภายหลัง ครั้นกองทัพไทยกลับไปแล้ว พระเจ้าอังวะจึงให้ขุนนางผู้ใหญ่หลายคนยกกองทัพลงมา ณ รามัญประเทศ ให้เที่ยวเกลี้ยกล่อมรามัญทั้งปวงให้เข้าอยู่ตามภูมิลำเนาเหมือนแต่ก่อน และห้ามปรามกันสิทธิ์ขาด ไม่ให้ขุนนางพม่าข่มเหงพวกมอญทั้งปวงสืบไป ครั้งนั้นรามัญทั้งปวงค่อยได้ความสุข จึงไม่กำเริบวุ่นวายเหมือนครั้งก่อน และขุนนางพม่าทั้งปวงก็จัดพลพม่าแบ่งปันกัน แยกย้ายกันไปรักษาหัวเมืองรามัญทั้งปวงไว้ หัวเมืองรามัญทั้งปวงก็กลับไปขึ้นแก่พระเจ้าอังวะเหมือนแต่ก่อน

๏ ลุศักราช ๑๐๒๕ ปี วันอังคารเดือน ๑๐ ขึ้น ๓ ค่ำ ได้ยกฉัตรยอดพระเจดีย์ร่างกุ้ง ได้อังคาสเลี้ยงพระสงฆ์สามเมือง คือเมืองเสี่ยงเมืองพะโค เมืองร่างกุ้ง ได้บูชาพระเจดีย์ด้วยเครื่องสักการบูชาเป็นอันมาก พระเจ้ามังรายกะยอของปรารถนาจะลงมาเยี่ยมเยียนหัวเมืองรามัญทั้งปวง ครั้น ณ เดือน ๑๒ จึงเสด็จลงมาจนถึงเมืองร่างกุ้งแล้วสั่งให้ราชบุรุษทั้งปวงไปเที่ยวสอดแนมสืบถามปากราษฎรทั้งปวงว่าในหัวเมืองมอญจนถึงเมืองทวาย เจ้าเมืองและขุนนางผู้ใดทำข่มเหงย่ำยีให้ราษฎรได้ความเดือดร้อนบ้าง ถ้าได้ทรงฟังว่าเจ้าเมืองและขุนนางผู้ใดสงเคราะห์ราษฎรโดยสุจริตและราษฎรสรรเสริญผู้นั้นมากก็รับสั่งให้หามาพระราชทานรางวัลและยศศักดิ์เพิ่มเติมขึ้นไป ถ้าเจ้าเมืองถ้าขุนนางผู้ใด ทำให้ราษฎรได้ความเดือดร้อน ก็ให้ลงโทษตามโทษานุโทษ ถ้าทำผิดมากนักก็ให้ประหารชีวิตเสียทีเดียว ครั้งนั้นรามัญทั้งปวง ชวนกันยกมือไหว้สรรเสริญพระเดชพระคุณพระเจ้าอังวะเป็นอันมาก พระเจ้าอังวะจึงให้ยกฉัตรยอดพระเจดีย์ร่างกุ้งซึ่งหักลงมาในครั้งก่อนนั้นให้เป็นปรกติดังเก่า แล้วจึงเสด็จกลับขึ้นไปณเมืองอังวะ ตั้งแต่นั้นมาหัวเมืองรามัญทั้งปวงก็ราบคาบอยู่เป็นอันดี แต่เมืองมะริด เมืองตะนาวสองเมืองนี้ พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาให้ขุนนางมารักษาอยู่ และเมืองลาวพุงดำ คือเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนเมืองนคร พระเจ้ากรุงไทยก็ให้ขุนนางไทยไปกำกับอยู่ พระเจ้าอังวะก็มิได้ให้กองทัพไปตีหัวเมืองปากใต้ฝ่ายเหนือทั้งห้าตำบลนี้ต่อไป ด้วย

กลัวจะเกิดวิวาททำสงครามกันไปในภายหน้า ราษฎรทั้งปวงจะได้ความเดือดร้อน ไทยกับพม่าก็งดสงครามกันมาตั้งแต่นั้น

๏ ลุศักราช ๑๐๒๖ ปี เดือนอ้าย ขึ้น ๑๔ ค่ำ วันจันทร์ แผ่นดินไหวอีกครั้งหนึ่ง ยอดพระเจดีย์ร่างกุ้งตกลงมาหลายชั้น อินทจักหักห้าศอกสองกระเบียด ตกลงข้างทิศตะวันตก องค์พระเจดีย์ชำรุดไปมาก

๏ ลุศักราช ๑๐๒๗ ปี วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๙ ค่ำ พระเจ้ามังรายกะยอของ ตรัสสั่งให้จัดผั่งอินทจักร ในศักราช ๑๐๒๗ ปี วันศุกร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ให้ยกยอดพระเจดีย์ร่างกุ้งอีกครั้งหนึ่ง มีการมหรสพสมโภชต่างๆ เมื่อพระเจ้ามังรายกะยอของแรกได้ราชสมบัตินั้น พระชนมายุ ๓๙ ปี อยู่ในราชสมบัติ ๓๔ ปี

๏ ลุศักราช ๑๐๖๘ ปี วันอาทิตย์ เดือน ๕ แรม ๑๑ ค่ำ พระเจ้ามังรายกะยอของ พระชนมายุ ๗๓ ปี สิ้นพระชนม์ จึงอินแซะแมงราชบุตรได้ราชาภิเษก วันอังคาร เดือน ๑๐ ขึ้น ๖ ค่ำ ชาวเมืองทั้งหลายเรียกเจ้าแผ่นดินนั้นว่าเนมะโยแมง แปลว่าเจ้าอาทิตย์ อยู่ในราชสมบัติ ๒๗ ปี ลุศักราช ๑๐๙๕ ปี เนมะโยแมงสิ้นพระชนม์ พระราชบุตรพระเจ้าเนมะโยแมงชื่อมังลาวะมิน ได้เสวยราชสมบัติในเมืองอังวะต่อมา

๏ ลุศักราช ๑๐๙๗ ปี พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามพระเจ้าธรรมิกราช ปรารถนาจะเป็นพระราชไมตรีกับพระเจ้า

อังวะ จึงแต่งให้ราชทูตนำเครื่องราชบรรณาการขึ้นไปเมืองอังวะ เสนาบดีนำขึ้นเฝ้า ราชทูตไทยจึงถวายพระราชสาส์นเครื่องราชบรรณาการ พระเจ้าอังวะได้ทรงฟังพระราชสาส์นซึ่งมาสืบทางพระราชไมตรีนั้น ก็ยินดีในพระทัยนัก จึงตรัสปราศรัยด้วยราชทูตตามธรรมเนียมแล้ว จึงให้แต่งพระราชสาส์นและเครื่องบรรณาการ ตอบลงไป ณ กรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่นั้นมากรุงศรีอยุธยากับกรุงอังวะก็เป็นทางพระราชไมตรีกัน เมื่อพระเจ้าอังวะครองราชสมบัติได้ ๗ ปี

๏ ลุศักราช ๑๑๐๑ ปี เมื่อจะเกิดเหตุใหญ่ในรามัญประเทศนั้น เทพยดาสำแดงนิมิตให้เห็นประจักษ์ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำ เพลาเช้าเกิดแผ่นดินไหวสะเทือนอยู่นาน ฉัตรยอดพระเจดีย์มุตาว ณ เมืองหงสาวดีนั้นหักลงมา

๏ ลุศักราช ๑๑๐๒ ปี มะยุ่วุ่นขุนนางพม่า คือ มองซวยตองกะยอ ซึ่งมาครองเมืองหงสาวดีแต่ศักราช ๑๐๙๙ ปีนั้น รามัญทั้งหลายเรียกว่ามังสาอ่อง ๆ เป็นเจ้าเมืองได้ ๓ ปี

๏ ลุศักราช ๑๑๐๒ ปีนั้น มังสาอ่องจึงคิดขบถต่อพระเจ้าอังวะ จะตั้งตัวเป็นเจ้าแผ่นดินในเมืองหงสาวดี จึงคิดกันกับขุนนางพม่าขุนนางรามัญหลายคน จึงก่อเหตุทำการมงคลเจาะหูบุตร ให้ประชุมพวกกรรมการพร้อมกัน ให้มีงานมหรสพต่าง ๆ ๗ วัน ให้คนทั้งปวงถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาบาล และขุนนางรามัญว่ากล่าวขัดแข็งนั้นสี่คน คือ สมุหบาญชีหนึ่ง นายกองหนึ่ง พระปลัดหนึ่ง นายบ้านหนึ่ง มังสา

อ่องจึงให้ฆ่าคนทั้งสี่นั้นเสีย จึงขุนนางรามัญคนหนึ่งชื่อธอระแซงมู เป็นนายกองช้าง พระเจ้าอังวะตั้งไว้ให้ช่วยราชการเมืองหงสาวดี กับรองปลัด ยกกระบัตร เป็นสามคนด้วยกัน ครั้นเห็นมังสาอ่องทำวุ่นวายดังนั้น จึงปรึกษากันมีหนังสือลับ ลอบให้คนสนิทถือรีบขึ้นไปเมืองอังวะ ให้กราบทูลเหตุนั้นแก่พระเจ้าอังวะ ครั้นพระเจ้าอังวะได้ทรงทราบ จึงตรัสสั่งมังมหาราชา แต่รามัญเรียกว่ามังรายกะยอของ อันเป็นเชื้อพระวงศ์ผู้ใหญ่ กับพระอนุชาต่างพระมารดาชื่อมังรายองค์เนินรามัญเรียกว่ามองซวยเยนะระทา ให้เกณฑ์ไพร่พลหมื่นหนึ่ง ยกกองทัพมาจับมังสาอ่อง ๆ หนีไปอาศัยอยู่ในหัวเมืองทะละ เจ้าเมืองทะละจับมังสาอ่องได้ แล้วส่งให้มังมหาราชา ๆ ก็เอาตัวมังสาอ่องไปฆ่าเสียที่เมืองหงสาวดี มังมหาราชาจึงตั้งให้มองซวยเยนะระทาครองเมืองหงสาวดีต่อไป มังมหาราชาก็กลับขึ้นไปเมืองอังวะดังเก่า ครั้นอยู่มามองซวยเยนะระทานั้นเป็นคนโลภมาก เบียดเบียนเอาทรัพย์พัสดุเงินทองของราษฎรทำให้ผิดธรรมเนียม และพวกพ้องของมองซวยเยนะระทานั้นก็เที่ยวข่มเหงราษฎร ฉุดลากบุตรสาวหลานสาวชาวเมืองมาเป็นภรรยา ราษฎรได้ความเดือดร้อนนัก

๏ เมื่อจุลศักราช ๑๑๐๒ ปี เดือนยี่นั้น ยังมีชายผู้หนึ่งเป็นชาติเชมกวย บวชเป็นภิกษุช้านานอยู่ในอารามแห่งหนึ่ง ข้างทิศอุดรแห่งเมืองหงสาวดี ใกล้บ้านอเวิ้ง บ้านนั้นพวกเงี้ยวอยู่ประมาณสามร้อยเศษและพระกวยที่บวชเป็นภิกษุนั้น ได้เรียนไตรเพทและคัมภีร์พยากรณ์

ทั้งปวงจนเป็นนักปราชญ์ พิจารณาดูรู้ว่าตัวจะมีโชคชัยได้ครองราช-สมบัติในเมืองหงสาวดีเป็นราชธานีใหญ่ แล้วสึกออกจากภิกษุ เจ้าเมืองหงสาวดีเก่าตั้งให้เป็นพระยา ชื่อว่าสมิงธอกวย และพวกชาติเซมกวยนั้น พูดภาษาไม่เหมือนภาษารามัญ เป็นชาวป่าอยู่นอกเมืองหงสาวดี สมิงธอกวยนั้นเป็นคนมีวิชาเวทมนตร์มากเป็นเสน่ห์แก่คนทั้งปวง พวกรามัญชาวเมืองก็รักใคร่มาก สมิงธอกวยนั้นได้คุมพวกเซมกวยประมาณสามพันเศษ อยู่ในประเทศชื่อเนระอุปะสะระกะเพียง ครั้นเห็นมองซวยเยนะระทานั้นข่มเหงราษฎรนัก จึงชวนน้องชายสองคนยกพวกเซมกวยทั้งปวง มาตั้งค่ายอยู่ณตำบลเภานักที่นอกเมืองหงสาวดี ส่วนธอระแซงมูรู้เหตุนั้น จึงมีหนังสือลับออกไปนัดหมายกับสมิงธอกวย จะกำจัดมองซวยเยนะระทาเสีย ครั้นมองซวยเยนะระทารู้ว่าสมิงธอกวยคิดขบถมาตั้งค่ายอยู่ดังนั้น จึงสั่งให้ธอระแซงมูจัดกองทัพยกออกไปจับสมิงธอกวย ธอระแซงมูจึงจัดกองทัพพร้อมด้วยเครื่องศัสตราวุธเสร็จแล้ว จึงกลับยกเข้าไปจับตัวมองซวยเยนะระทาฆ่าเสีย ครั้นสมิงธอกวยรู้เหตุนั้นก็ยกพลเข้าไปในเมือง ธอระแซงมูกลัวสมิงธอกวย ด้วยสมิงธอกวยมีพวกพ้องคนนับถือมาก จึงยอมให้สมิงธอกวยเป็นเจ้าเมืองหงสาวดี แล้วจึงยกบุตรสาวของตัว ชื่อว่ามียายเส่ม ให้เป็นภรรยาสมิงธอกวย ครั้นภายหลังรามัญทั้งปวง จึงยินยอมพร้อมใจกันตั้งสมิงธอกวยเป็นเจ้าแผ่นดิน ครองราชสมบัติในเมืองหงสาวดีมีพระนามว่าพระยาพธิโรราชา บางทีรามัญเรียกว่า พระเจ้าธอพุทธ-

เกษี ๆ จึงตั้งธอระแซงมูผู้เป็นพ่อตาเป็นที่พระยาสัสดีแม่กองเลก ให้ควบคุมบรรดาเลกสมพรรคกำลังทั้งปวงในเมืองหงสาวดี ครั้นภายหลังตั้งให้เป็นตะละมหาเสนาบดี คำไทยแปลว่าเจ้ามหาเสนาบดี เป็นผู้สำเร็จราชการสิทธิ์ขาดในรามัญประเทศทั้งปวง จึงตั้งรามัญคนหนึ่งชื่อธอจุให้เป็น พระยานันทสุริยะ ตั้งพระอนุชาทั้งสองเป็นพระยาชื่อท้าวทองสุกหนึ่ง ชื่อท้าวทองอยู่หนึ่ง แล้วตั้งสหายคนหนึ่ง ให้เป็นพระยาชื่อท้าวธุก พระเจ้าหงสาวดีนั้นได้ตั้งข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยอีก ๗๑ คน มีเมืองขึ้น ๓๒ หัวเมือง ขณะเมื่อสมิงธอกวยได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินนั้น จุลศักราชล่วงได้ ๑๑๐๓ ปี ภายหลังพระเจ้าอังวะได้ทราบว่า ธอระแซงมูกับสมิงธอกวยคิดอ่านกัน ฆ่ามองซวยเยนะระทาอันเป็นพระอนุชาเสีย พระเจ้าอังวะจึงปรึกษาขุนนางทั้งปวง ว่าจะให้ยกกองทัพไปจับสมิงธอกวยกับธอระแซงมูฆ่าเสีย

๏ ขณะนั้นพวกโหรจึงทำฎีกาถวายว่า ใน ๑๒ ปีนี้เป็นคราวชะตาเมืองอังวะตก พวกรามัญทั้งหลายนั้นเป็นคราวชะตาขึ้น ถ้าจะยกกองทัพลงไปทำสงครามกับรามัญเห็นจะไม่มีชัย ขอรับพระราชทานให้งดการสงครามเมืองหงสาวดีไว้ก่อน พระเจ้าอังวะได้ทรงฟัง จึงรับสั่งให้มังมหาราชา ยกกองทัพลงไปตั้งอยู่เมืองแปร เป็นภาษาพม่า แต่รามัญเรียกว่าเมืองปรอน อันเป็นพรมแดนรามัญกับพม่าต่อกัน ให้ตั้งขัดทัพอยู่ เกลือกรามัญจะยกขึ้นมา ครั้งนั้นเจ้าเมืองเมาะตะมะชื่อมังนราจอสูเป็นชาติพม่า ครั้นรู้ว่าเมืองหงสาวดีวุ่นวายด้วยมอญขบถ

ก็คิดกลัวพวกมอญเมาะตะมะจะฆ่าเสีย ครั้นจะหนีขึ้นไปเมืองอังวะก็ไปไม่ได้ด้วยเมืองหงสาวดีกั้นหนทางอยู่ จึงพาบุตรภรรยาพวกพ้องของตัวอพยพหนีลงไปอยู่กับมังลักแว เจ้าเมืองทวายอันเป็นชาติพม่าเหมือนกัน ครั้นอยู่มาพระเจ้าหงสาวดีทราบเหตุนั้น จึงให้มีหนังสือลงไปถึงกรมการเมืองทวายทั้งปวง ให้ส่งมังนราจอสู มังลักแว ทั้งสองขึ้นมา ณ เมืองหงสาวดี ถ้ากรมการไม่ส่งจะให้กองทัพลงไปตีเมืองทวายฆ่าพวกกรมการเสียให้สิ้น

๏ ฝ่ายกรมการเมืองทวายทั้งปวง ครั้นรู้หนังสือนั้นแล้วก็ตกใจ จึงปรึกษากันจะจับมังนราจอสู มังลักแว ทั้งสองส่งขึ้นไปตามหนังสือ มังนราจอสูกับมังลักแว ครั้นรู้เหตุนั้น จึงชวนกันอพยพครอบครัวหนีลงไป ณ เมืองตะนาวศรี อันเป็นเขตแดนพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา เจ้าเมืองตะนาวศรี จึงบอกหนังสือเข้าไป ณ กรุงศรีอยุธยา จึงมีรับสั่งให้เจ้าเมืองตะนาวศรีส่งมังนราจอสู มังลักแว ทั้งสอง รับพวกพ้องทั้งปวงเข้าไป ณ กรุงศรีอยุธยา แล้วจึงให้ปลัดเมืองทวายกับเจ้าเมืองตะนาวศรีกำกับกันยกกองทัพออกมารักษาเมืองทวายไว้ ส่วนพระเจ้าหงสาวดีกับตะละมหาเสนาบดีรู้เหตุนั้นจึงปรึกษากันว่า ถ้าเราจะยกกองทัพไปตีเมืองทวายบัดนี้ ก็จะเป็นข้าศึกขึ้นกับพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา แม้นพม่าลงมาตีหัวเมืองฝ่ายเหนือ ไทยยกมาตีหัวเมืองด้านตะวันออกด้านใต้ เราต้องสู้เป็นสองฝ่าย ภายหลังจะแก้ตัวยาก จำเราจะเป็นไมตรีกันกับกรุงไทยเสียดีกว่า จะคิดสู้พม่าแต่ด้านเดียวเสียก่อน

ภายหลังจึงค่อยคิดการต่อไป แล้วพระเจ้าหงสาวดีจึงจัดเครื่องราชบรรณาการมอบให้เจ้าเมืองเรนำลงมาถึงเจ้าเมืองตะนาวศรี อันตั้งอยู่ ณ เมืองทวายนั้น ให้นำเจ้าเมืองเรเข้าไปถวายเครื่องราชบรรณาการพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ขอเป็นทางไมตรีกันไปภายหน้า ครั้นแล้วพระเจ้าหงสาวดีจึงให้ตะละมหาเสนาบดี คือเจ้ามหาเสนาบดี เป็นแม่ทัพบก พระเจ้าหงสาวดีนั้นเป็นแม่ทัพเรือ ยกขึ้นไป ณ เมืองปรอน เพื่อจะตีกองทัพมังมหาราชา แล้วจะเลยขึ้นไปติดเมืองอังวะทีเดียว

๏ ฝ่ายพระเจ้าอังวะครั้นรู้ข่าวว่า มังนราจอสู เจ้าเมืองเมาะตะมะ มังลักแวเจ้าเมืองทวาย หนีไปพึ่งพระบารมีพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาอยู่ พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาก็ทรงเลี้ยงไว้ให้เป็นสุข พระเจ้าอังวะจึงให้แต่งพระราสาส์นขอบพระคุณพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา กับเครื่องราชบรรณาการ มอบให้ราชทูตลงไป ณ กรุงศรีอยุธยา

๏ ฝ่ายราชทูตก็ลงไปณ กรุงศรีอยุธยา ได้เข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการแล้ว ก็ยังอยู่ในกรุงศรีอยุธยาประมาณเดือนหนึ่ง เมื่อราชทูตพม่ากราบถวายบังคมลาจะกลับขึ้นมานั้น พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงทรงจัดราชทูตไทยสามนาย ให้นำพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการตอบขึ้นไปกับราชทูตพม่า ราชทูตทั้งหลายนั้นพากันออกมาโดยทางด่านเมืองเชียงใหม่ เดินพาดไปทางปลายแดนเมืองตองอู

๏ ขณะนั้นพระเจ้าหงสาวดีขึ้นไปตั้งค่ายประชิดเมืองปรอนอยู่ ทำสงครามกันกับมังมหาราชายังไม่แพ้ไม่ชนะกัน พอขาดเสบียงลง จึงให้พวกรามัญแบ่งกันออกจากค่าย เที่ยวแยกย้ายหาเสบียง กองรามัญพวกหนึ่งเที่ยวหาเสบียงมาจนถึงแดนเมืองตองอู ครั้นราชทูตพม่ารู้ความดังนั้น ก็พาราชทูตไทยออกจากทางใหญ่เดินลัดเข้าไปในป่า

๏ ขณะนั้นพวกรามัญรู้ว่าราชทูตพม่าพากันมาตามทางนั้น ก็พากันรีบตามไปหวังจะจับเอาตัวนายให้ได้ รามัญทั้งหลายตามไปไม่ทันพวกราชทูต จับได้แต่ไพร่พม่าสองคนซึ่งเลื่อยล้าอยู่ในหนทาง จึงจับเอาตัวมาให้พระเจ้าพุทธเกษี ๆ จึงให้ไปไต่ถาม ไพร่พม่าสองคนให้การว่า พระเจ้าอังวะให้ราชทูตลงไปขอกองทัพไทยขึ้นมาช่วยป้องกันเมืองอังวะ พระเจ้าหงสาวดีได้ทรงฟังดังนั้นก็ตกพระทัย พอกองทัพรามัญขาดเสบียงลงด้วย จึงให้เลิกทัพกลับลงไป ณ เมืองหงสาวดี

๏ ฝ่ายราชทูตพม่า ก็พาราชทูตไทยขึ้นไปถึงเมืองอังวะ ราชทูตไทยได้เข้าเฝ้าพระเจ้าอังวะ ๆ จึงพระราชทานรางวัลและเครื่องราชบรรณาการตอบแทนเสร็จแล้ว ก็ส่งราชทูตกลับลงไปโดยทางเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าหงสาวดีนั้นครั้นกลับลงมาถึงเมืองหงสาวดีแล้ว จึงปรึกษากันกับตะละมหาเสนาบดีว่า บัดนี้พระเจ้ากรุงไทย พระเจ้ากรุงอังวะเป็นไมตรีกัน กองทัพไทยจะยกขึ้นไปช่วยป้องกันเมืองอังวะ จำเราจะทำไมตรีกันกับพระเจ้ากรุงไทย ขอพระราชธิดาออกมาตั้งเป็นพระอัครมเหสี ไมตรีไทยกับรามัญจึงจะสนิทติดพันกันไป พระเจ้ากรุงไทย

กับพระเจ้าอังวะจึงจะขาดทางพระราชไมตรีกัน ตะละมหาเสนาบดีก็เห็นด้วย พระเจ้าหงสาวดีจึงให้แต่งพระราชสาส์นและจัดเครื่องราช-บรรณาการ มอบให้ราชทูตรามัญเข้าไปกรุงศรีอยุธยาโดยทางด่านกาญจนบุรี ถึงกรุงศรีอยุธยา ครั้นเสนาบดีนำราชทูตรามัญเข้าเฝ้าทูลถวายพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการครั้งนั้น พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาได้ทรงทราบก็ขัดเคืองพระทัย ตรัสว่าสมิงธอกวยไม่รู้จักประมาณตัว กำเริบอิสริยยศ ตัวเป็นแต่ชาติกวยชาวป่า ครั้นวาสนาส่งให้ได้เป็นเจ้าแผ่นดิน ทำใจสูงเย่อหยิ่งเอื้อมอาจหาญมาขอลูกสาวเราอันเป็นกษัตริย์ เป็นเจ้าในกรุงไทยมาได้หลายชั่วกษัตริย์แล้ว พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาก็มิได้ตรัสปราศรัยด้วยราชทูตมอญตามธรรมเนียม แต่รับสั่งให้เสนาบดีเลี้ยงดูให้รางวัลแก่ราชทูตตามธรรมเนียมแล้ว จึงให้มีหนังสือเสนาบดีตอบออกมา ในหนังสือนั้นว่ากล่าวเปรียบปรายสมิงธอกวยด้วยชาติด้วยตระกูลเป็นเนื้อความหลายข้อ แล้วจึงให้ส่งราชทูตรามัญกลับออกมา ครั้นพระเจ้าหงสาวดีทราบในหนังสือเสนาบดีว่ากล่าวหยาบช้ามานั้นก็โกรธ จึงปรึกษากับตะละมหาเสนาบดีว่าเราจะยกกองทัพเข้าไปตีกรุงศรีอยุธยา ตะละมหาเสนาบดีจึงทัดทานไว้ว่าสงครามพม่ากับเรายังติดพันกันอยู่ ซึ่งจะเป็นศัตรูกันกับกรุงไทยนั้นยังไม่ได้ก่อน พระเจ้าหงสาวดีจึงได้งดอยู่

๏ ในศักราช ๑๑๐๓ ปีนั้น เมืองมาตะราเป็นเมืองขึ้นแก่เมืองอังวะตั้งอยู่เหนือเมืองอังวะขึ้นไป เมืองนั้นพวกรามัญอยู่ประมาณหมื่นเศษ

มีรามัญคนหนึ่ง ชื่อนายอินท์ อยู่ในเมืองมาตะรานั้น ได้บวชเป็นภิกษุเรียนพระไตรปิฎกและไตรเพทจบ สึกออกจากภิกษุแล้วนุ่งผ้าขาว รามัญเรียกว่าลมาตอินท์ ได้บอกหนังสือพระภิกษุและสามเณรเป็นอันมากเป็นที่นับถือของชาวเมืองมาตะราทั้งปวง ครั้งนั้นสมิงโดด สมิงแปะกะยอ สองคนพี่น้อง คิดปรึกษากันว่าไม่เป็นข้าเจ้าอังวะต่อไปแล้ว ครั้นถึงวันเพ็ญเดือน ๕ จึงแกล้งทำอุบายให้มีงานมหรสพ ประชุมคนในเมืองมาตะรา สมิงแปะกะยอ สมิงโดด สมิงท้าวของ สมิงท้าวสุริยกับสมิงพวกอื่นเป็นอันมาก ให้ความสัตย์สาบานแก่กัน แล้วจึงกวาดต้อนคนทั้งหลายที่อยู่นอกเมือง ให้เข้ามาอยู่ในเมืองทั้งสิ้น แล้วให้ขุดคูกว้างสามวาลึกเจ็ดศอก จัดป้อมค่ายคูประตูหอรบหน้าที่เชิงเทินให้มั่นคงเสร็จแล้ว สมิงโดด สมิงแปะกะยอ ปรึกษากับขุนนางทั้งปวงว่า เมืองเรานี้ยังไม่มีเจ้าเมือง ควรเราจะไปเชิญลมาตอินท์มาครองเมืองเป็นเจ้าของเรา ปรึกษาเห็นพร้อมกันแล้ว จึงสร้างทำเนียบที่อยู่เสร็จแล้ว จึงไปเชิญลมาตอินท์มาให้ครองสมบัติเป็นเจ้าเมืองมาตะรา ลมาตอินท์จึงใช้ให้สมิงโดด สมิงแปะกะยอไปตีเมืองยะไข่ อันตั้งอยู่เหนือเมืองมาตะราขึ้นไป จับได้พวกจีนฮ่อประมาณสามสิบเศษ สมิงทั้งสองนำจีนฮ่อมามอบให้แก่ลมาตอินท์ ๆ เลือกได้จีนฮ่อ ๘ คน แล้วเลี้ยงดูให้อิ่มหนำสิ้น ๗ วันแล้ว จึงลงยันต์ผูกคอจีนฮ่อคนละแผ่นครบทั้ง ๘ คน ให้ขุดหลุมลงยันต์ปิดพื้นหลุมปากหลุมข้างหลุมทั้ง ๘ ทิศ ฝังไว้เพียงคอรอบเมืองมาตะรา ห่างออกไปจากเมืองเส้นหนึ่ง หลุมละทิศ

ทั้ง ๘ ทิศด้วยกัน ครั้นลมาตอินท์เอายันต์ผูกคอจีนฮ่อแล้วขุดหลุมฝั่งเป็นอาถรรพณ์ทั้ง ๘ ทิศรอบเมืองมาตะราเสร็จแล้ว

๏ ครั้นพระเจ้าอังวะได้ทรงทราบว่า พวกรามัญชาวเมืองมาตะรามีสมิงโคด สมิงแปะกะยอเป็นต้น คิดขบถ จึงรับสั่งให้มังมหาราชาเกณฑ์พลพม่าหมื่นหนึ่ง สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธ ยกไปตีเมืองมาตะรา จึงไปตั้งค่ายอยู่ ณ ปากน้ำเมืองมาตะรา พวกพม่าตั้งค่ายแล้วบ้างยังบ้าง ลมาตอินท์รู้ข่าวว่าพม่ายกกองทัพมา ก็ให้สมิงโคด สมิงแปะกะยอเกณฑ์คนห้าพัน ครั้นได้ชัยฤกษ์แล้ว ก็ยกออกไปรบกับกองทัพพม่า มังมหาราชาไม่อาจต้านทานกองทัพรามัญได้ พวกพม่าตายประมาณหกพันเศษแล้วแตกหนีกลับไป ครั้งนั้นชาวเมืองมาตะราเก็บได้เครื่องศัสตราวุธเป็นอันมาก ลมาตอินท์ใช้ให้ทหารไปตัดศีรษะพวกพม่ามาลงอักษรที่ศีรษะ ๆ ละอักษร แล้วให้ไปเสียบรอบเมืองมาตะราทั้งสองฟากแม่น้ำ อยู่มาประมาณเดือนหนึ่ง มังมหาราชาเกณฑ์ไพร่พลสามหมื่นกับม้าพันหนึ่ง สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธยกขึ้นไปล้อมเมืองมาตะราอีกครั้งหนึ่ง ในเมืองมาตะรานั้นมีสมิงรามัญ ๔ คน คือ สมิงโคดหนึ่ง สมิงแปะกะยอหนึ่ง ท้าวของหนึ่ง ท้าวสุริยหนึ่ง เกณฑ์ไพร่พลได้คนละ ๕๐๐ เป็นสองพันด้วยกัน ไพร่พลที่เหลืออยู่นั้นก็ให้ตั้งกองพิทักษ์รักษาอยู่ในเมืองมาตะรา ลมาตอินท์ให้ฤกษ์แล้ว สมิงรามัญทั้ง ๔ ก็ยกออกไปจากประตูเมืองทั้ง ๔ ทิศ รบกับกองทัพพม่าเป็นสามารถ พวกพม่าตายประมาณพันเศษแล้วแตกหนีไป พวกรามัญ

ชาวเมืองมาตะราเก็บได้เครื่องศัสตราวุธเป็นอันมาก ครั้นอยู่มาประมาณอีกเดือนหนึ่ง มังมหาราชาเกณฑ์ไพร่พลห้าหมื่นยกขึ้นไปล้อมเมืองมาตะราอีก ตั้งค่ายอยู่ไกลเมืองประมาณสิบเส้น แต่ล้อมอยู่นั้นได้สามวัน ลมาตอินท์จึงบังคับให้สมิงแปะกะยอยกพล ๒๐๐๐ ออกไปตั้งค่ายอยู่ข้างทิศอุดร ให้สมิงโดดยกพล ๒๐๐๐ ออกไปตั้งค่ายอยู่ข้างประจิมทิศ ให้สมิงท้าวของยกพล ๒๐๐๐ ออกไปตั้งค่ายอยู่ข้างทิศทักษิณ ให้สมิงท้าวสุริยยกพล ๒๐๐๐ ออกไปตั้งค่ายอยู่ข้างทิศตะวันออก ให้อยู่เมืองมาตะราแต่พระภิกษุสงฆ์และพวกผู้หญิงประมาณพันหนึ่ง ลมาตอินท์ดูฤกษ์ยามดีแล้วทำนายว่า วันนี้กองทัพพวกเรายกไปรบพม่าจะได้ทหารเมืองหงสาวดีทั้งสองที่พม่าเอามาไว้ ลมาตอินท์ทำนายแล้วจึงให้ฤกษ์ แล้วให้เปิดประตูเมืองทั้ง ๔ ทิศให้ยิงปืนใหญ่ ให้ยกกองทัพออกไปรบกับทัพพม่า ๆ ต้านทานมิได้ ตายลงประมาณพันเศษแล้วแตกหนีกระจัดกระจายไป พวกรามัญชาวเมืองมาตะราเก็บได้ปืนใหญ่ ๒ บอก ปืนนั้นมีอักษรจารึกชื่อไว้ว่าพระอาทิตย์บอกหนึ่ง พระจันทร์บอกหนึ่ง เรียกว่าทหารหงสา ปืนนั้นยาวสามศอก ใหญ่รอบห้ากำ ลูกกระสุนห้านิ้ว ครั้นภายหลังนายทัพพม่า ๒ คน ชื่อมองรายคนหนึ่ง มองละยอคนหนึ่ง ตั้งอยู่สองฟากแม่น้ำ ไม่อาจขึ้นไปตีเมืองมาตะราได้

จะว่าด้วยเมืองหงสาวดีต่อไป

๏ ลุศักราช ๑๑๐๕ ปี เดือน ๑๒ พวกกะเหรี่ยง ๑๕๐ คน ยก

ลงมาจากปลายแม่น้ำ เข้าปล้นเมืองหงสาวดีในเพลากลางคืน พระเจ้าหงสาวดีตกพระทัยหนีออกไปอยู่นอกเมือง กะเหรี่ยงได้เมืองไว้คืนหนึ่ง ครั้นรุ่งเช้าพระเจ้าหงสาวดีทรงทราบว่าเป็นพวกกะเหรี่ยง ก็เข้าไปจับพวกกะเหรี่ยงฆ่าเสียสิ้น แล้วพระองค์ก็ได้ครองราชสมบัติดังเก่า ในปีนั้นพวกเมืองมะริด เมืองตะนาว ยกขึ้นไปตีเมืองมรแมน คือเมืองเมาะลำเลิง ไม่ได้เมือง ได้แต่ครอบครัวประมาณพันหนึ่งแล้วกลับไป

๏ ลุศักราช ๑๑๐๕ ปีนั้น พระเจ้าหงสาวดีได้ช้างกระดำผู้ช้างหนึ่ง จึงให้ชื่อพระยารัตนฉัททันต์

๏ ลุศักราช ๑๑๐๖ ปี พระเจ้าหงสาวดีรับสั่งให้สมิงท้าวทองสุก สมิงท้าวธุก เป็นแม่ทัพใหญ่ ยกไพร่พล ๓๐๐๐ ขึ้นไปตีเมืองอังวะ ให้สมิงท้าวธอระเกณฑ์คน ๕๐๐ ไปตีเมืองปรอน ให้สมิงธอรายเกณฑ์คนเจ็ดร้อยไปตีเมืองตองอู กองทัพซึ่งยกไปนั้นไม่ได้รบ พวกพม่าออกมาอ่อนน้อมถวายเครื่องราชบรรณาการยอมเป็นเมืองขึ้น สมิงท้าวทองสุก สมิงท้าวธุก ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองอังวะครั้งนั้น จึงได้รู้ว่าพวกรามัญเมืองมาตะราเป็นขบถแก่พม่า จึงให้คนถือหนังสือไปถึงลมาตอินท์ บอกความว่าในเมืองหงสาวดี สมิงธอกวยได้เสวยราชสมบัติแล้ว ลมาตอินท์ได้ฟังก็มีความยินดี จึงให้คนออกไปรับสมิงท้าวทองสุก สมิงท้าวธุก กับไพร่พลสามพันเข้าไปในเมือง แล้วเลี้ยงดูกันเป็นอันมาก

๏ ในศักราช ๑๑๐๖ ปีนั้น พระเจ้าหงสาวดีปรึกษากันกับตะละมหาเสนาบดี ว่าบัดนี้กรุงศรีอยุธยาไม่เป็นไมตรีกันกับเราแล้ว จึงให้พวกเมืองมะริดเมืองตะนาวมาตีเมืองเมาะลำเลิง เราจำจะทำไมตรีกันกับพระเจ้าหอคำเจ้าเมืองเชียงใหม่เถิด จะได้เป็นกำลังสู้รบกันกับพม่า เราจะให้ไปขอราชธิดาเจ้าเมืองเชียงใหม่มาตั้งเป็นพระมเหสี ท่านจะเห็นเป็นประการใด ตะละมหาเสนาบดีก็เห็นชอบด้วย ครั้น ณ เดือน ๖ พระเจ้าธอพุทธเกษีจึงจัดเครื่องราชบรรณาการและพระราชสาส์นมอบให้ราชทูตไป ณ เมืองเชียงใหม่ พระเจ้าหอคำเจ้าเมืองเชียงใหม่ก็เกรงอานุภาพพระเจ้าธอพุทธเกษี จึงยอมยกราชธิดามอบมาแก่ราชทูต และให้ราชทูตลาวนำราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการมาถวายพระเจ้าธอพุทธเกษี ณ เมืองหงสาวดีด้วย พระเจ้าหงสาวดีจึงตั้งราชธิดาเจ้าเชียงใหม่เป็นพระอัครมเหสี ครั้นถึง ณ วันอาทิตย์เดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ในศักราช ๑๑๐๖ ปีนั้น พระเจ้าธอพุทธเกษี ได้ยกฉัตรยอดพระเจดีย์มุตาวนั้นขึ้นไว้ให้เป็นปรกติดังเก่า ครั้นอยู่มาพระเจ้าธอพุทธเกษีก็หลงรักราชธิดาพระเจ้าเชียงใหม่นัก ไม่เอื้อเฟื้อแก่ธิดาตะละมหาเสนาบดีอันเป็นพระมเหสีเดิม ให้ธิดาตะละมหาเสนาบดีอันเป็นพระมเหสีเดิมนั้นอยู่ในอำนาจราชธิดาเมืองเชียงใหม่ ด้วยเห็นว่าราชธิดาเมืองเชียงใหม่เป็นเชื้อกษัตริย์ ตะละมหาเสนาบดีก็น้อยใจ คิดจะทำร้ายสมิงธอพุทธเกษีอยู่เป็นนิจ

๏ ลุศักราช ๑๑๐๘ ปี ตะละมหาเสนาบดีจึงคิดเป็นความลับกับพวก

กรมช้าง ให้ออกหนังสือเข้ามาว่าได้พบปะช้างเผือกผู้ตำบลป่าแขวงเมืองกะเทิง พระเจ้าธอพุทธเกษีได้ฟั่งมีความยินดีนัก จึงจัดให้พวกพลกับกรมช้าง แล้วพาราชธิดาพระเจ้าเชียงใหม่ กับธิดาตะละมหาเสนาบดีชื่อมียายเส่ม ขึ้นช้างพระที่นั่ง และตะละมหาเสนาบดีหนึ่งเจียระกีบั่นจุหนึ่ง กับเสนาบดีผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง ยกไป ณ ราวป่าแขวงเมืองกะเทิง ให้สมิงนันทสุริยอยู่เฝ้าเมือง พระเจ้าหงสาวดีเสด็จออกไปแรมอยู่ในป่าถึงสองครั้งสามครั้ง ๆ ที่สุดนั้น เสด็จไปอยู่ในป่า ช้านานถึง ๓ เดือนเศษ สมิงนันทสุริยอยู่เฝ้าเมืองหงสาวดี จึงปรึกษากับเสนาบดีผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงว่า พระเจ้าหงสาวดีไม่เอาพระทัยใส่ในราชการ เห็นแต่จะไปเที่ยวเล่นป่าแรมอยู่ช้านานนัก เราจะได้ผู้ใดเป็นพระเจ้าแผ่นดินครองราชสมบัติว่าราชการบ้านเมืองต่อไปเล่า จึงเห็นว่านายจรังคันเป็นคนมีสมบัติมาก แล้วมีอายุสูงกว่าเราทั้งสอง จึงตั้งให้นายจรังคันเป็นสมมติกษัตริย์ ครองราชสมบัติในเมืองหงสาวดีสืบไปได้ ๒ เดือนเศษ ครั้นนายจรังคันได้ครองราชสมบัติแล้ว ตัวเป็นแต่ตระกูลไพร่ไม่รู้จักธรรมเนียมพระมหากษัตริย์ ไม่เข้าใจว่าราชการจัดการบ้านเมืองให้ถูกต้องตามเยี่ยงอย่างพระเจ้าแผ่นดิน สมิงนันทสุริยผู้เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ก็จับนายจรังคันฆ่าเสีย แล้วจึงมีหนังสือลับไปถึงตะละมหาเสนาบดี ให้เข้ามาครองราชสมบัติในเมืองหงสาวดีตะละมหาเสนาบดีรู้แจ้งในหนังสือนั้นแล้ว จึงใช้ให้ท้าวธอติกและเจียระกีบั่นจุไปลักพระมเหสีสมิงธอกวย อันเป็นธิดาของตนในป่าได้

แล้ว กลับเข้ามากับพวกพลเปนอันมาก แล้วได้ครองราชสมบัติใน เมืองหงสาวดี ครั้นภายหลังตะละมหาเสนาบดี จึงเกณฑ์คนขึ้นรักษา หน้าที่เชิงเทินเมืองหงสาวดี ตะละมหาเสนาบดีก็ยกกองทัพจะตามไป จับสมิงธอกวย กับราชธิดาเมืองเชียงใหม่ฆ่าเสีย ส่วนสมิงธอกวย ครั้นรู้เหตุนั้น จะกลับมาเมืองหงสาวดีมิได้ จึงพาราชธิดาเจ้าเมือง เชียงใหม่ หนีไปหาพระเจ้าหอคำ ณ เมืองเชียงใหม่

๏ ลุศักราช ๑๑๐๙ ปี เดือน ๕ สมิงธอกวยจะกลับมาตีเมืองหงสาวดี คืน จึงมอบราชธิดาแก่พระเจ้าเชียงใหม่แล้วก็ขอกองทัพเมืองเชียงใหม่ สมทบกันกับพวกรามัญ ยกออกจากเมืองเชียงใหม่กลับเข้ามาในแดน เมืองหงสาวดีอีก ครั้นตะละมหาเสนาบดีรู้แล้วจึงยกกองทัพออกมา เมื่อจะรบกับสมิงธอกวยนั้น ตะละมหาเสนาบดีจึงดำริเห็นว่า ถ้าสมิง ธอกวยสู้ไม่ได้แล้ว ก็จะหนีกลับไปเมืองเชียงใหม่อีก จะไปขอกองทัพ พ่อตาเพิ่มเติมมาอีก การสงครามจะไม่รู้แล้ว จำเราจะให้ยกกองทัพไป สกัดหนทางเสีย อย่าให้สมิงธอกวยกลับไปเมืองเชียงใหม่ได้ แล้วตะละ มหาเสนาบดี จึงเกณฑ์กองทัพรามัญพวกหนึ่งให้ยกไปตั้งอยู่ตำบลบ้าน เจ้ากิ อันเปนปากทางจะไปเมืองเชียงใหม่ ให้คอยกั้นกองทัพสมิง ธอกวย อย่าให้ตีออกไปทางนั้นได้ และทางด่านกาญจนบุรี ซึ่งจะไป กรุงศรีอยุธยานั้น ตะละมหาเสนาบดีมิได้ให้กองทัพมาตั้งสกัดอยู่ ด้วยสำคัญว่าพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาชิงชังสมิงธอกวยอยู่ เห็นว่าสมิงธอ-กวยจะไม่อาจเข้าไปเมืองไทยได้ แล้วตะละมหาเสนาบดีจึงยกกองทัพ มาต่อสู้กับสมิงธอกวย ณ ตำบลราวป่าแขวงเมืองกะเทิง สมิงธอกวยต่อสู้

ตะละมหาเสนาบดีไม่ได้ ก็แตกหนีจะกลับไป ณ เมืองเชียงใหม่ ครั้นมาถึงกลางทางได้รู้ข่าวว่ากองทัพมาตั้งสกัดอยู่ ณ ตำบลเจ้ากิ สมิงธอกวยตกใจ ไม่รู้ที่จะไปข้างไหน จึงหนีมาอาศัยอยู่ริมตำบลแม่กลองแม่จาน อันเป็นปลายแดนเมืองกาญจนบุรี พระเจ้าหงสาวดีใหม่จึงตั้งให้สมิงธอติกเป็นเจ้าเมืองเมาะตะมะ ตั้งให้เจียระกีปั้นจุเป็นพระปลัดเมือง แล้วพระราชทานเครื่องยศต่าง ๆ เป็นอันมากตามสมควร ตะละมหาเสนาบดีพระเจ้าหงสาวดีใหม่ได้เสวยราชสมบัติแล้ว จึงมีรับสั่งให้หากองทัพสองพวก ที่พระเจ้าหงสาวดีองค์ก่อนใช้ไปรบพวกพม่านั้น ให้เลิกทัพกลับคืนมา กองทัพทั้งสองนั้นไปค้างอยู่ในเมืองมาตะราจะกลับมาไม่ทันด้วยเป็นทางไกลนัก เมื่อจุลศักราช ๑๑๐๘ ปีนั้นพระเจ้าหงสาวดีตั้งนายธอลองผู้เป็นพระอนุชาเป็นที่พระอุปราช แล้วมีรับสั่งให้เกณฑ์ไพร่พลหมื่นหนึ่งไปตีเมืองปรอนให้สมิงนันทสุริยเกณฑ์ไพร่พลหมื่นหนึ่ง ยกไปตีเมืองอู กองทัพพม่าต้านทานกองทัพรามัญไม่ได้ ล่าถอยกลับไปเมืองอังวะ พวกกองทัพรามัญตีได้หัวเมืองทั้งสอง คือ เมืองปรอน เมืองตองอูสำเร็จแล้ว

๑ ฝ่ายสมิงท้าวทองสุก สมิงท้าวธุก ผู้เป็นแม่ทัพสองคน ที่ค้างอยู่ในเมืองมาตะรานั้น มิได้รู้ว่าในเมืองหงสาวดีเปลี่ยนพระเจ้าแผ่นดินใหม่ ปรึกษากันกับลมาตอินท์ สมิงโดด สมิงแปะกะยอว่า เรามาตั้งอยู่ที่เมืองมาตะรานี้เป็นเมืองน้อย กำลังไพร่พลและเสบียงอาหารก็น้อยนัก จะป้องกันรักษาเมืองไว้ก็ยาก จำเราจะอพยพไปอยู่เมืองหงสาวดี

จึงจะมีกำลังมาก ลมาตอินท์จึงแต่งศุภอักษรเสร็จแล้ว จัดดอกไม้เงินทองให้สมิงท้าวทองสุก สมิงท้าวธุก ไปถวายพระเจ้าหงสาวดี สมิงท้าวทองสุกกับไพร่พลสองพันยกออกจากเมืองมาตะราลงมาทางเรือ สมิงท้าวธุกกับไพร่พลสองพันยกมาทางบก ข้างทิศตะวันออกหลังเมืองอังวะ จึงพบบ้านรามัญแห่งหนึ่ง เป็นพวกพนักงานจับช้างโขลงถวายพระเจ้าอังวะ บ้านรามัญนั้นตั้งอยู่ข้างทิศใต้เมืองอังวะ ทางไกลประมาณวันหนึ่ง คนในบ้านนั้นก็เต็มใจมาด้วย จึงจัดเสบียงอาหารลงบรรทุกเรือไว้ทั้งสิ้น คอยท่าสมิงท้าวทองสุกแม่ทัพใหญ่ ครั้นสมิงท้าวทองสุกมาถึงพร้อมกันแล้ว แม่ทัพทั้งสองก็ออกรบ กองทัพพม่า ๆ ต้านทานมิได้ก็แตกหนีไป กองทัพทั้งสองอพยพครอบครัวรามัญลงมา ครั้งนั้น มังมหาราชาตั้งค่ายอยู่นอกเมืองปรอน รู้ว่าสมิงท้าวทองสุกสมิงท้าวธุกกวาดเอาครอบครัวรามัญมา จึงไล่ติดตามลงมารบกับกองทัพทั้งสองพวก กองทัพรามัญเมืองหงสาวดีที่รักษาเมืองปรอนและเมืองตองอูไว้นั้น จึงตีกระหนาบขึ้นไป พวกกองทัพมังมหาราชาต้องทัพกระหนาบพวกรามัญ พม่าล้มตายเป็นอันมาก ก็แตกกระจายสมิงท้าวทองสุก สมิงท้าวธุก พบมังธอลองผู้เป็นน้องพระเจ้าหงสาวดีใหม่ในเมืองปรอนแล้ว จึงรู้ความว่าสมิงธอกวยเจ้านายของตัวหนีไปแล้ว จึงจำใจเข้าไปหาแจ้งข้อราชการให้ฟังทุกประการ มังธอลองอุปราชจึงแต่งหนังสือแจ้งข้อราชการที่สมิงท้าวทองสุก สมิงท้าวธุกได้ครัวรามัญมาเป็นอันมาก จึงใช้ให้ขุนนางถือหนังสือลงมากราบทูล

พระเจ้าหงสาวดี ๆ ทรงทราบแล้ว จึงมีรับสั่งให้หากองทัพสมิงท้าว-ทองสุก สมิงท้าวธุก กลับมาเมืองหงสาวดี ครั้นแม่ทัพทั้งสองมาถึงแล้วเข้าเฝ้ากราบถวายบังคมพระเจ้าหงสาวดี ๆ มีพระทัยยินดีนัก แล้วตรัสสั่งให้แม่ทัพทั้งสองถือน้ำพระพิพัฒน์เสร็จแล้ว จึงพระราชทานรางวัลและเครื่องยศแก่แม่ทัพทั้งสอง และนายทัพนายกองทั้งปวงเป็นอันมาก สมิงท้าวทองสุก สมิงท้าวธุกกราบทูลแจ้งข้อราชการในเมืองมาตะรา ให้พระเจ้าหงสาวดีทรงทราบทุกประการแล้ว จึงถวายศุภอักษรที่ลมาตอินท์ให้ถือมา พระเจ้าหงสาวดีได้ทรงทราบในศุภอักษรชาวเมืองมาตะรา มีลมาตอินท์เป็นอธิบดีผู้ใหญ่ จะมาถวายตัวเป็นข้าราชการแผ่นดินในเมืองหงสาวดี ก็มีพระทัยยินดีนัก

๏ ในศักราช ๑๑๐๙ ปีนั้น พระเจ้าหงสาวดีมีรับสั่งให้สมิงศิริคุณหนึ่ง สมิงตะละปั้นหนึ่ง สมิงท้าวธออินท์หนึ่ง เกณฑ์คนหมื่นหนึ่งขึ้นไปรับชาวเมืองมาตะราลงมา สมิงสามคนยกไปข้างหลังเมืองอังวะข้างทิศตะวันออกครั้งนั้นไม่ได้สู้รบกับกองทัพพม่า ไปถึงเมืองมาตะราเดือนสี่ ลมาตอินท์ สมิงโดด สมิงแปะกะยอ รู้ว่าพระเจ้าหงสาวดีมีรับสั่งให้สมิงสามคนขึ้นมารับก็มีความยินดี จึงรับสมิงสามคนกับไพร่พลพันหนึ่งเข้ามาในเมือง เลี้ยงดูกันเสร็จแล้ว ก็ทำบาญชีคนในเมืองมาตะราได้หกหมื่นเศษ ก็ตระเตรียมพร้อมเสร็จแล้วยกล่วงลงมาถึงทางใกล้เมืองอังวะ พวกพม่าเกรงฝีมือไม่อาจออกมากั้นกางไว้ได้แต่เดินทางมาสิ้นสามเดือนถึงเมืองหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีรับสั่งให้พวกรามัญเมืองมาตะราถือน้ำพระพิพัฒน์เสร็จแล้ว ตั้งลมาตอินท์

สมิงโคด สมิงแปะกะยอ ให้เป็นอำมาตย์ผู้ใหญ่ พระราชทานเครื่องยศ ตามสมควร ครั้งนั้นสมิงท้าวทองสุก สมิงท้าวธุก จึงคิดเป็นเล่ห์กล อุบายว่าจะไปนมัสการพระเจดีย์ร่างกุ้ง จึงพากันเข้าไปทูลลาพระเจ้า หงสาวดี ๆ ก็โปรดให้ไป ครั้นออกจากเมืองจึงคิดปรึกษากันว่า พระเจ้าหงสาวดีองค์นี้มิใช่เจ้าของเรา เราจะต้องไปตามเจ้าของเราจึง จะควร ปรึกษากันแล้วก็ติดตามไป จึงไปพบพระเจ้าหงสาวดีองค์ก่อน ผู้เป็นเจ้าของตน มาอาศัยอยู่ที่แม่กลองแม่จาน ในปีนั้นสมิงธอกวย ผู้เป็นพระเจ้าหงสาวดีองค์ก่อน เกลี้ยกล่อมพวกละว้าได้สองพันเศษ ยกมาตีหัวเมืองขึ้นแก่เมืองหงสาวดีได้หลายเมือง คือเมืองกลิดหนึ่ง เมืองตองเบาะหนึ่ง เมืองขะเติงหนึ่ง เมืองทาครามหนึ่ง เมือง ลังพลอยหนึ่ง เมืองปองหนึ่ง แล้วตีล่วงเข้าไปถึงเมืองเกริน ครั้ง นั้นสมิงท้าวธอติกเป็นเจ้าเมืองเมาะตะมะ ให้เจียระกีปั้นจุผู้เป็นปลัด เมืองเกณฑ์ไพร่พล ๒๐๐๐ ออกไปรบทัพสมิงธอกวย ผู้เป็นพระเจ้า หงสาวดีองค์ก่อน เจ้าเมืองเมาะตะมะจึงแต่งหนังสือแจ้งข้อราชการศึก ว่าพระเจ้าหงสาวดีองค์ก่อนยกกองทัพมาตีเมืองเมาะตะมะ ให้ขุนนาง กรมการถือขึ้นไปถวายพระเจ้าหงสาวดี ๆ ทรงทราบแล้ว จึงรับสั่งให้ มะกำสะ เกณฑ์คนห้าร้อยไปช่วยรบ ครั้งนั้นเจียระกีปั้นจุยกกองทัพ ไปรบกับทัพสมิงธอกวยผู้เป็นพระเจ้าหงสาวดีองค์ก่อนที่เมืองเกริน ตั้งค่ายประชิดอยู่ที่เมืองเกริน รบกันเป็นสามารถถึง ๑๐ วัน กองทัพ สมิงธอกวยผู้เป็นพระเจ้าหงสาวดีองค์ก่อน แตกพ่ายกระจัดกระจาย

จึงจำใจเข้าไป ณ กรุงศรีอยุธยาโดยทางพระเจดีย์สามองค์ แล้วตั้งอยู่ปลายด่าน จึงมีหนังสือเข้าไปถึงพระยากาญจนบุรี ว่าจะเข้าไปพึ่งพระบารมีพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา พระยากาญจนบุรีจึงมีหนังสือเข้าไปถึงเสนาบดี ๆ จึงเอาหนังสือนั้นขึ้นกราบทูลพระเจ้ากรุงไทย ๆ จึงตรัสสั่งให้เจ้าเมืองกาญจนบุรีส่งตัวสมิงธอกวยนั้นเข้าไป และเมื่อสมิงธอกวยเข้าไปถึงกรุงศรีอยุธยานั้นในเดือน ๗

๏ ฝ่ายนายกำสะ ที่พระเจ้าหงสาวดีรับสั่งให้เกณฑ์คนห้าร้อยไปช่วยรบข้าศึกครั้งนั้น ครั้นออกมาจากเมืองหงสาวดีหน่อยหนึ่งก็ถึงเมืองวานหยุดกองทัพอยู่ที่เมืองนั้นสองวัน เกณฑ์คนในหัวเมืองนั้นได้อีกพันเศษ จึงคิดขบถแก่พระเจ้าหงสาวดี จับคนในหัวเมืองนั้นมาฆ่าเสียเป็นอันมาก สมิงท้าวธอติกเจ้าเมืองเมาะตะมะยกกองทัพออกไปรบจับได้มะกำสะกับไพร่พลสามสิบเศษซึ่งเป็นคู่ร่วมคิดกันฆ่าเสีย เจ้าเมืองเมาะตะมะจึงบอกหนังสือแจ้งข้อราชการ ที่ได้รบกับสมิงธอกวยผู้เป็นพระเจ้าหงสาวดีองค์ก่อน ทัพสมิงธอกวยแตกหนีเข้าไปกรุงศรีอยุธยาทั้งสิ้น กับเรื่องราวมะกำสะคิดขบถ ได้ชำระฆ่าเสียเสร็จแล้ว ให้เจียระกีปั้นจุผู้น้องถือขึ้นไปถวายพระเจ้าหงสาวดี ๆ ได้ทรงทราบในหนังสือนั้นแล้วก็มีพระหฤทัยยินดี จึงพระราชทานเครื่องยศต่าง ๆ ให้เจียระกีปั้นจุเป็นอันมาก เจียระกีปั้นจุก็ถวายบังคมลากลับไปเมืองเมาะตะมะ

๏ ในศักราช ๑๑๐๙ ปีนั้น พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา พระราชทานภูมิฐานบ้านเรือนให้สมิงธอกวยอาศัยอยู่เป็นสุข ครั้นภายหลังเจ้าและขุนนางไทยไปมาหาสมิงธอกวยมากขึ้น ด้วยสมิงธอกวยนั้นมีความรู้วิชาการและเจรจาเป็นที่ชอบใจคนทั้งปวง ครั้นนานมาพระเจ้ากรุงไทยทรงทราบไม่ไว้พระหฤทัยสมิงธอกวย จึงตรัสสั่งให้เจ้าพระยายมราชเอาตัวสมิงธอกวยไปจำไว้ ณ คุก และเมื่อสมิงธอกวยได้เป็นเจ้าแผ่นดินในเมืองหงสาวดีนั้น ตั้งแต่ศักราช ๑๑๐๓ ปี จนถึงศักราช ๑๑๐๘ ปีจึงได้พลัดไปจากเมือง ได้เป็นเจ้าแผ่นดินอยู่ ๖ ปีเท่านั้น

๏ เมื่อศักราช ๑๑๐๙ ปีนั้น พระยารามัญสามคน คือ พระยารามหนึ่ง พระยากลางเมืองหนึ่ง พระยาน้อยวันดีหนึ่ง ที่สมิงธอกวยตั้งไว้ให้ขัดทัพอยู่เมืองเจกอง ใต้เมืองปรอนลงมาประมาณสองวัน ให้คอยป้องกันกองทัพพม่าซึ่งจะยกมาตีรามัญประเทศ และพระยารามัญทั้งสามนั้น ครั้นรู้ว่าสมิงธอกวยวิวาทกันกับตะละมหาเสนาบดี แล้วหนีเข้าไป ณ กรุงศรีอยุธยาดังนั้น พระยารามัญทั้งสามจึงปรึกษากันว่า ครั้งนี้สมิงธอกวยผู้เป็นเจ้านายของเราก็หนีเข้าไปเมืองไทยเสียแล้ว และเราทั้งสามนี้ สมิงธอกวยตั้งแต่งไว้ให้มียศศักดิ์ เห็นว่าตะละมหาเสนาบดีจะไม่เลี้ยงเราเป็นปกติ คงจะคิดทำร้ายเราเป็นมั่นคง เราจะคิดอุบายหนีไป ณ กรุงไทย ไปตามสมิงธอกวยเจ้านายของเราเถิด ครั้นพระยาทั้งสามคิดกันดังนั้นแล้ว จึงบอกความแก่คนสนิทที่ไว้ใจได้ต่างคนก็มีหนังสือลงมาถึงบุตรภรรยา ณ เมืองหงสาวดีว่า เราทั้งหลาย

มาตั้งขัดทัพอยู่นานแล้ว ได้ความลำบากอดหยากด้วยอาหาร จะใคร่เห็นหน้าบุตรภรรยาบ้าง ให้บุตรภรรยาจัดหาเสบียงอาหาร แล้วชวนกันขึ้นมาส่ง พอให้เราทั้งหลายเห็นหน้าบ้าง ส่วนบุตรภรรยานายทัพนายกองทั้งหลายนั้น ครั้นได้รู้ในหนังสือนั้นแล้ว ก็ชวนกันจัดหาเสบียงอาหารของกินต่าง ๆ แล้วพากันขึ้นไป ณ เมืองเจกอง พระยารามัญทั้งสามกับนายทัพนายกองทั้งปวง จึงบอกความลับนั้นแก่บุตรภรรยา ครั้นถึงเดือน ๓ พระยารามัญทั้งสามกับนายทัพนายกองซึ่งรู้กันนั้น ก็ชวนกันอพยพครอบครัวรีบเดินตัดมาทางตะวันออก มาทางปลายแดนเมืองตองอู ครัวรามัญมาคราวนั้นประมาณสี่ร้อยเศษ

๏ ฝ่ายไพร่รามัญทั้งปวง ซึ่งเหลืออยู่ในเมืองเจกองนั้น ครั้นเห็นพวกตัวนายทั้งปวงยกครัวหนีไปดังนั้น ไม่รู้เหตุผลเป็นประการใด ก็ชวนกันตกใจ ต่างคนต่างก็รีบไปถิ่นฐานบ้านเมืองของตน ลางคนจึงเอาความนั้นมาแจ้งแก่ขุนนางในเมืองหงสาวดี

๏ ฝ่ายพระยารามัญทั้งสามก็เข้าไปในเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่จึงแจกเสบียงให้แล้ว ให้ส่งครัวรามัญทั้งปวงลงไปเมืองตาก เจ้าเมืองตากจึงบอกหนังสือลงไปให้กราบบังคมทูลพระกรุณา จึงมีรับสั่งให้ส่งครัวมอญทั้งนั้นลงไปกรุงศรีอยุธยา จึงตรัสสั่งให้เสนาบดีซักถาม ครั้นทราบความแล้ว จึงตรัสสั่งให้พระยารามัญทั้งสามและครอบครัวทั้งปวง ไปอยู่ตำบลโพธิ์สามต้น

๏ ลุศักราช ๑๑๑๐ ปี เดือน ๕ พระเจ้าหงสาวดี จึงให้แต่งราช-สาส์นเป็นใจความว่า สมิงธอกวยหนีเข้าไปพึ่งพระบารมีอยู่นั้นเป็นคนอกตัญญู อย่าให้พระเจ้ากรุงไทยเลี้ยงดูไว้ ตัวข้าพเจ้าได้ทำคุณแก่สมิงธอกวยมาก เมื่อสมิงธอกวยจะได้ราชสมบัตินั้นก็เพราะข้าพเจ้าคิดอ่านให้ แล้วข้าพเจ้าก็ยกบุตรสาวให้เป็นภรรยา ครั้นได้เป็นใหญ่แล้วกลับข่มเหงบุตรสาวข้าพเจ้า แล้วกลับต่อสู้จะฆ่าข้าพเจ้าเสีย หากว่ารามัญทั้งหลายช่วยข้าพเจ้ามาก สมิงธอกวยจึงกลับปราชัยไป ให้พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาเห็นแก่ไมตรีเถิด จงจับตัวสมิงธอกวย กับพระยาพระราม พระยากลางเมือง พระยาน้อยวันดี ทั้งสามนั้น จำคุมส่งให้แก่ราชทูตออกมา ณ เมืองหงสาวดี แล้วจึงมอบราชสาส์น และเครื่องราชบรรณาการให้ราชทูตเข้าไปกรุงศรีอยุธยา จึงถวายราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการ พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงพระนามพระเจ้าทรงธรรม จึงตรัสสั่งให้เสนาบดีมีหนังสือตอบมาว่า ซึ่งสมิงธอกวยหนีเข้ามาพึ่งพระบารมีนั้น ครั้นพระเจ้าอยู่หัวให้ซักถาม ได้เนื้อความว่า สมิงธอกอยกลับทำร้ายพระเจ้าหงสาวดี จึงเห็นแก่ไมตรีซึ่งเคยมีกันมาแต่ก่อนนั้น จึงให้จำสมิงธอกวยไว้ในคุกจนทุกวันนี้ และเจ้าหงสาวดีจะให้ส่งตัวสมิงธอกวยออกไปนั้น ทรงเห็นว่าไม่ต้องด้วยเยี่ยงอย่างธรรมเนียมกษัตริย์ผู้ดำรงราชสมบัติโดยทศพิธราชธรรม ด้วยสมิงธอกวยหนีความตายมาได้แล้ว ครั้นจะส่งให้กลับออกไปตายเล่าก็จะเป็นบาปเป็นกรรม เห็นไม่ควรนัก แต่ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็

รักษาทางพระราชไมตรีไว้ จะให้เนรเทศสมิงธอกวยเสียจากกรุงศรีอยุธยา จะให้โดยสารสำเภาจีนออกไปแล้ว ให้นายสำเภาปล่อยเสียในเกาะแดนเมืองจีนโน้น และพระยารามัญทั้งสามนั้นทรงเห็นว่าไม่มีโทษผิด เพราะไม่ได้คิดร้ายต่อพระเจ้าหงสาวดี เป็นแต่ไม่สบายแล้วก็อพยพครอบครัวเข้ามาพึ่งพระบารมี ก็เป็นธรรมเนียมพระเจ้าแผ่นดินจะสงเคราะห์ไว้ อย่าให้พระเจ้าหงสาวดีน้อยพระทัยเลย ครั้นพระเจ้ากรุงไทยให้เสนาบดีทำหนังสือตอบฉะนี้แล้ว จึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยายมราช นำเอาตัวสมิงธอกวยมาทั้งเครื่องจำ ให้ผู้คุมสี่คนกำกับไปด้วยให้ลงสำเภาจีนต่อหน้าราชทูตรามัญ และมอบให้นายสำเภาว่าถ้าถึงปากน้ำเจ้าพระยาแล้ว ให้ส่งผู้คุมทั้งสี่ขึ้น ณ เมืองสมุทรปราการ แล้วให้นายสำเภาเอาสมิงธอกวยไปปล่อยเสีย ณ เกาะแดนเมืองจีน

๏ ฝ่ายราชทูตรามัญทั้งปวง ครั้งถึงเดือน ๗ ก็เข้าไปถวายบังคมลารับพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการตอบแทน แล้วก็พากันออกมายังกรุงหงสาวดี จึงเข้าไปเฝ้าถวายพระราชสาส์นและเครื่องราช-บรรณาการนั้น พระเจ้าหงสาวดีครั้นได้ทราบพระราชสาส์นแล้ว ไม่ชอบพระทัย แต่ไม่รู้ที่จะทำประการใด ด้วยกลัวเมืองไทยกับเมืองมอญจะขาดทางพระราชไมตรีกันไป จะเสียทีแก่พม่า

๏ ลุศักราช ๑๑๑๑ ปี จึงพระเจ้าหงสาวดีตั้งนายธอลองน้องชายใหญ่เป็นพระมหาอุปราชา ตั้งน้องชายรองเป็นพระยาทะละมหา

เสนาบดีฝ่ายขวา ตั้งหลานชายผู้หนึ่งเป็นพระยาตะละบั้นกองทหารมหาเสนาบดีฝ่ายซ้าย

๏ ในศักราช ๑๑๑๑ ปีนั้น ถึงเดือนสี่ สมิงธอกวยจึงขึ้นไปได้ถึงเมืองเชียงใหม่อีก

(และข้อความซึ่งสมิงธอกวย กลับขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่ได้ด้วยอุบายประการใดนั้น ในเรื่องราชพงศาวดารฉบับรามัญไม่มีความจดหมายไว้ ยกขึ้นว่าแต่เนื้อความไปถึงเมืองเชียงใหม่ทีเดียว)

๏ ขณะนั้นสมิงธอกวยจึงเข้าไปเฝ้าพระเจ้าเชียงใหม่ ทูลเล่าความทุกข์แต่หนหลังให้ฟังทุกประการ พระเจ้าเชียงใหม่ก็มีความกรุณา จึงให้สมิงธอกวยไปอยู่กับราชธิดาเหมือนแต่ก่อน

๏ ลุศักราช ๑๑๑๒ ปีเดือน ๓ สมิงธอกวยจึงให้ราชธิดาเจ้าเชียงใหม่เข้าไปกราบทูลพระบิดา จะขอกองทัพให้สามีกลับไปตีเมืองมอญ พระเจ้าเชียงใหม่ก็ไม่จัดให้ตามพระราชธิดาขอ จึงตรัสว่าสมิงธอกวยก็พากองทัพเมืองเชียงใหม่ไปล้มตายพลัดพรายเสียเป็นอันมากครั้งหนึ่งแล้ว บัดนี้ถ้าเราจะให้ไปก็จะพาคนไปตายเสียอีก ครั้นสมิงธอกวยไม่ได้กองทัพแล้วก็ต้องจำใจอยู่ในเมืองเชียงใหม่

๏ ในศักราช ๑๑๑๒ ปีนั้น พระเจ้าหงสาวดีจึงเกณฑ์กองทัพให้พระมหาอุปราชาคุมไพร่พล ๒๐๐๐๐ เป็นทัพเรือ ให้พระยาทะละคุมไพร่พล ๒๐๐๐๐ กับสมิงตะละบั้นคุมไพร่พล ๗๐๐๐ เป็นทัพหน้ายกไปทางบก พวกรามัญทั้งทัพบกทัพเรือยกไปตีมังมหาราชา อันตั้งอยู่ ณ

เมืองปรอนนั้น มังมหาราชาก็ต่อสู้เป็นสามารถ ครั้งนั้นเป็นคราวชะตารามัญขึ้น พวกรามัญทั้งปวงจึงมีฝีมือเข้มแข็งนัก มังมหาราชาเห็นเหลือกำลังก็ทิ้งเมืองปรอนเสีย ถอยขึ้นไปตั้งรับอยู่ ณ เมืองปะกันจึงให้เจ้าเมืองปะกันกับเมียนวุ่นคุมพลไปตั้งค่ายอยู่ฟากตะวันตกตรงเมืองปะกันข้าม ตัวมังมหาราชากับปลัดเมืองปะกันนั้น เข้าตั้งมั่นรักษาเมืองปะกันฟากตะวันออกอยู่ แล้วจึงมีหนังสือบอกข้อราชการขึ้นไปเมืองอังวะ

๏ ฝ่ายกองทัพรามัญ ครั้นได้เมืองปรอนแล้ว ก็แยกกันทั้งทัพบกทัพเรือตีหัวเมืองพม่าฟากตะวันออกแม่น้ำเอราวดีขึ้นมา และกองทัพเรือนั้นพระมหาอุปราชาเมืองหงสาวดีเป็นแม่ทัพ คอยกันหัวเมืองฟากตะวันตกไว้ไม่ให้ข้ามมาช่วยเมืองฟากตะวันออกได้ ขณะนั้นพวกรามัญตีหัวเมืองฟากตะวันออกขึ้นไปได้สิบหัวเมือง คือ เมืองเมยแกะหนึ่ง เมืองตองดวนหนึ่ง เมืองปะตะนะคูหนึ่ง เมืองมีนกูนหนึ่ง เมืองมะกวยหนึ่ง เมืองแวกมะจะสอหนึ่ง เมืองเวนันฉ่องหนึ่ง เมืองเปมะหนึ่ง เมืองปกันแงหนึ่ง เมืองจาเลหนึ่ง เป็นสิบหัวเมืองด้วยกัน และกองทัพเรือนั้น ก็คอยป้องกันทัพเรือพม่าฟากตะวันตกไม่ให้ตามมาช่วยกันได้ จึงถึงเมืองจาเลฟากตะวันออก แล้วทัพบก ทัพเรือ พวกรามัญก็ตั้งพรรคพวกพลอยู่ ณ เมืองจาเล ทางแต่เมืองจาเลถึงเมืองปะกันซึ่งมังมหาราชาถอยขึ้นไปตั้งอยู่ประมาณสามวันถึงกัน

๏ ฝ่ายพระมหาอุปราชา จึงสั่งพระยาทะละ พระยาตะละบั้น ทั้งสองให้อยู่รักษาเมืองจาเลไว้ แล้วก็ยกทัพเรือข้ามไปตีค่ายฟากตะวันตกตรง

เมืองปะกันข้าม ซึ่งเจ้าเมืองปะกันข้ามไปรักษาอยู่นั้น เจ้าเมืองปะกันต้านทานไม่อยู่ เห็นเหลือกำลังก็พากันแตกข้ามมาเมืองปะกันสิ้นพระมหาอุปราชาจึงจัดให้สมิงพระรามอยู่รักษากองทัพเรือ แล้วก็ยกขึ้นไปตั้งอยู่ในค่ายบกฟากตะวันตกนั้นแล้ว มีหนังสือลงไปถึงพระยาทะละพระยาตะละบั้นทั้งสอง ให้เร่งทัพบกยกขึ้นไปตีเมืองปะกันฟากตะวันออกให้ได้

๏ ขณะนั้นพระเจ้ามังลาวะมิน ครั้นได้ทรงทราบในหนังสือบอกว่าเมืองรายทางฟากตะวันออกเสียแก่รามัญทั้งสิบตำบลดังนั้น ก็สลดพระทัยลง จึงตรัสปรึกษาการสงครามกับขุนนางทั้งปวง ขุนนางทั้งหลายพร้อมกันกราบทูลว่า กองทัพรามัญยังกล้าแข็งอยู่ทั้งนี้ เพราะได้ส่งเสบียงกันโดยทางเรือได้ถนัด จำจะคิดตัดกองทัพเรือเสบียงเสียพวกรามัญจึงจะถอยกำลังลง พระเจ้าอังวะเห็นชอบด้วย จึงตรัสสั่งอะตองวุ่นมหาเสนาบดีอันเป็นพนักงานว่าข้างทิศใต้ ให้เกณฑ์คนหมื่นหนึ่งยกข้ามไป ณ เมืองจะเกิง และเดินทัพทางฟากตะวันตกยกลงไปให้ถึงเมืองจะเบิ่น ตรงหน้าเมืองปะกันแงข้าม แล้วให้ตระเตรียมเรือรบเรือไล่ให้พร้อม คอยตีสกัดตัดลำเลียงกองเสบียงรามัญพวกเรืออันจะขึ้นมาทางนั้น อะตองวุ่นจึงถวายบังคมลามาจัดกองทัพพร้อมแล้ว ก็ยกข้ามไปเดินทางฝั่งฟากตะวันตก ส่วนพระมหาอุปราชาเมืองหงสาวดีซึ่งตั้งอยู่ค่ายฟากตะวันตกนั้น ให้คนขึ้นไปสอดแนมดูข้างบน ครั้นรู้ว่ามีกองทัพบกยกลงมาทางฟากตะวันตกนั้น ก็จัดกองทัพรามัญให้ยกออก

จากค่าย ขึ้นไปซุ่มอยู่ในราวป่าสองข้างทางซึ่งพม่าจะยกลงมานั้น ส่วนกองทัพพม่าเมื่อยกลงมานั้นไม่ทันพิจารณา ก็ยกล่วงเลยกองทัพรามัญลงมาประมาณได้กึ่งหนึ่ง พวกรามัญซึ่งซุ่มอยู่ ได้ท่วงทีก็ยิงปืนขึ้นเป็นสำคัญ ชวนกันออกตัดกลางกองทัพพวกพม่า แล้วพระมหาอุปราชาก็ยกตีต้านหน้าสวนทางขึ้นไป พวกอะตองวุ่นตกใจไม่ทันได้สู้รบก็แตกกระจัดกระจายไปสิ้น ขณะนั้นพระยาทะละ พระยาตะละปั้นทั้งสองก็ยกทัพขึ้นไปตีเมืองปะกัน มังมหาราชาก็ต่อสู้เป็นสามารถ พวกรามัญยังหักเอาเมืองไม่ได้

๏ ฝ่ายพระมหาอุปราชา ครั้นตีทัพอะตองวุ่นแตกไปแล้วจึงกลับมาค่าย ได้ยินเสียงปืนพวกข้างเมืองปะกันอื้ออึงอยู่ ก็ยกกองทัพเรือข้ามมารบกระหนาบเข้าข้างด้านริมน้ำ แล้วขึ้นบกยกหนุนเข้าไปใกล้เชิงกำแพงเมือง

๏ ฝ่ายข้างพวกรามัญนั้น พระมหาอุปราชาทรงพระแสงดาบไล่ต้อนพลให้เร่งเอาบันไดพาดกำแพงเมืองขึ้นไป พวกรามัญถึงจะตายสักเท่าใดก็ไม่ถอย ด้วยพระมหาอุปราชามีอาชญาสิทธิ์เข้มแข็งนัก มังมหาราชาเห็นเหลือกำลังที่จะรักษาเมืองไว้ ก็ชวนเจ้าเมืองปะกันเปิดประตูเมืองด้านเหนือ ตีฝ่ากองทัพรามัญออกไป แล้วรีบหนีขึ้นไปเมืองอังวะ ครั้นพระเจ้าอังวะได้ทรงทราบว่า มังมหาราชาและอะตองวุ่นเสียทัพขึ้นไปดังนั้นก็ตกพระทัยนัก จึงตรัสสั่งให้ปิดประตูเมืองอังวะแล้วเกณฑ์คนขึ้นรักษาหน้าที่เชิงเทินทั้งกลางวันกลางคืน เป็นอันกวด

ขันนัก ส่วนกองทัพรามัญครั้นได้เมืองปะกันแล้ว ก็พร้อมกันยกขึ้นมาตีเมืองตะลุมะยุ ครั้นได้เมืองนั้นแล้วก็ยกขึ้นมาตั้งล้อมเมืองอังวะไว้ ขณะนั้นมอญกับพม่าฆ่าฟันกันตายลงเปนอันมาก จนศพเกลื่อนไปทั้งนอกเมือง มีกลิ่นอันเหม็นเปนปฏิกูลหนักหนา เมืองอังวะครั้งนั้นเหมือนป่าช้าผีดิบ ควรจะพึงสังเวชนัก และคนทั้งหลายตายด้วยรบกันบ้าง ด้วยเจ็บไข้บ้าง ด้วยอดตายบ้าง ในเมืองอังวะนั้นข้าวแพงนัก คิดเปนราคาเงินไทยทะนานละบาทมีเศษ คนในเมืองอังวะได้ความลำบากนัก แต่กองทัพรามัญตั้งอยู่นอกเมือง ก็จ่ายกันออกเที่ยวหาเสบียงอาหารทั่วทั้งแขวงจังหวัดเมืองอังวะ ก็พอได้มาเลี้ยงกันบ้าง แต่ว่าไม่พออิ่มเปนปรกติ แต่พวกรามัญมาล้อมเมืองอังวะอยู่ได้สามเดือนเศษแล้ว ก็ยังหักเอาเมืองอังวะไม่ได้ แต่พวกรามัญยกขึ้นมาตีเมืองอังวะนั้น ตั้งแต่ศักราช ๑๑๑๒ ปีมาจนถึงศักราช ๑๑๑๕ ปีได้สามปีแล้วก็ยังไม่ได้เมืองอังวะ ถึงฉะนั้นพระมหาอุปราชาก็สั่งให้ถอยกองทัพ มุ่งหมายจะเอาเมืองอังวะให้ได้ มีรับสั่งให้พวกกองทัพเที่ยวขุดมันขุดกลอยในป่า และฆ่าโคกระบือเลี้ยงชีวิตกว่าจะได้เมืองอังวะ

๏ ขณะนั้นพระเจ้าอังวะให้เศร้าโศกในพระทัยนัก จึงตรัสสั่งให้ประชุมขุนนางพร้อมแล้ว จึงตรัสว่าแผ่นดินพุกามประเทศนี้ คิดตั้งแต่พระเจ้าอะนอระทามังฉออันเปนใหญ่ในเมืองตะกอง ซึ่งเปนเมืองหลวงแต่ก่อนนั้น ไม่เคยเสียแก่กษัตริย์องค์ใด ขณะนั้นพุกามประเทศผู้คนก็ยังน้อย บ้านเมืองก็ยังไม่มั่นคงนัก พวกเงี้ยวพวกไทยใหญ่อันอยู่

ฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือยกมาเบียดเบียนอยู่เนือง ๆ ถึงฉะนั้นพระเจ้าอะนอระทามังฉอ ก็ยังทรงพระอุตสาหะยกกองทัพไปปราบปรามข้าศึกไม่ให้ย่ำยีตีเอาแผ่นดินอันเป็นพุกามประเทศไปได้ แล้วสืบพระวงศ์มาหลายชั่วกษัตริย์ ถ้าจะคิดรวมปีก็ได้ร้อยปีเศษ กษัตริย์ในวงศ์นั้นก็ได้ปราบปรามพวกเงี้ยวพวกไทยใหญ่ต่อ ๆ กันมา จนพวกเงี้ยวพวกไทยใหญ่ราบคาบอยู่ในอำนาจพม่าทั้งสิ้น ครั้นอยู่มาถึงศักราช ๖๒๕ ปี พระเจ้าอลังคจอสูผู้เป็นใหญ่ในเมืองปะกัน อันเป็นเมืองหลวงครั้งนั้นก็ยกทัพลงไปปราบปรามรามัญประเทศทั้งปวง ให้อยู่ในอำนาจพระองค์สิ้น ครั้งนั้นพุกามประเทศก็ไพศาลกว้างขวางข้างทิศใต้ตลอดจนทะเล ข้างทิศเหนือกระทั่งแดนจีนเป็นกำหนด ครั้นพระเจ้าอลังคจอสูสวรรคตล่วงไปแล้ว ลุศักราช ๖๔๙ ปี มะกะโทคิดขบถตั้งตัวเป็นกษัตริย์ในรามัญประเทศเข้าสืบวงศ์ มาถึงพระยาสีหราชาธิราชอันเป็นกษัตริย์ในรามัญประเทศเข้มแข็งนัก ก็ได้ยกกองทัพขึ้นมาทำสงครามในพุกามประเทศ ขณะนั้นพระเจ้ามณเฑียร-ทองอันเป็นใหญ่ในเมืองอังวะนี้ ก็ได้ทำสงครามป้องกันแผ่นดินไว้ไม่ให้รามัญชิงไปได้ ครั้งนั้นรามัญประเทศไม่อยู่ในอำนาจพม่า ได้เป็นประเทศใหญ่มาจนถึงศักราช ๙๐๑ ปี จึงมีพระมหากษัตริย์ ผู้เป็นพระอัยกาทวดของเรา ทรงพระนามชื่อว่าพระเจ้าฝรั่งมังโสดถี่ จึงยกกองทัพลงไปปราบปรามรามัญประเทศได้ทั้งสิ้น ครั้นถึงพระเจ้าฝรั่งมังตรีผู้เป็นพระโอรส ก็ยิ่งมีบุญมากกว่าพระบิดา เที่ยวปราบปราม

กษัตริย์ทั้งปวงอยู่ในอำนาจทั้งสิ้นแล้ว ก็เป็นใหญ่ในพุกามประเทศ ในรามัญประเทศ ในสยามประเทศ ในมลาวประเทศ ได้มาเป็นเขตแดนเมืองอังวะทั้งสิ้น ขณะนั้นพุกามประเทศมีอำนาจมากนัก ครั้นถึงพระเจ้านานกะยอผู้เป็นพระโอรส ทำสงครามกันกับพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา ก็เสียรามัญประเทศกลับเป็นเขตแดนของพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา ถึงฉะนั้นพระราชบุตรเขยของพระเจ้าฝรั่งมังตรีก็ยังรักษาพุกามประเทศไว้ ไม่ให้ตกไปเป็นเขตแดนกรุงศรีอยุธยาได้ ครั้นถึงศักราช ๙๖๕ ปี จึงพระอัยกาของเราพระองค์หนึ่งทรงพระนามพระเจ้าปราสาททองกลดแก้ว อันเป็นใหญ่ในเมืองอังวะนี้ จึงยกกองทัพลงไปปราบปรามรามัญประเทศทั้งปวงได้แล้ว เสด็จลงไปเสวยราชสมบัติอยู่ในเมืองหงสาวดี สืบวงศ์มาได้สามพระองค์ จึงถึงพระเจ้ามังรายกะยอของ ได้ครองราชสมบัติในเมืองอังวะนี้ ครั้นอยู่มาจนถึงศักราช ๑๐๒๔ ปี พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา ให้เสนาบดียกกองทัพมาตีรามัญประเทศได้แล้วล่วงขึ้นมาในพุกามประเทศนี้ ตีได้หัวเมืองขึ้นมาจนถึงเมืองปะกัน พระเจ้ามังรายกะยอของก็ให้พระราชบุตรลงไปรักษาเมืองปะกันไว้ กองทัพไทยจะหักเอาไม่ได้ ก็ล่าทัพกลับไป ครั้นภายหลังพระเจ้ามังรายกะยอของผู้เป็นพระอัยกาของเราก็กลับคิดอ่านเอารามัญประเทศมาไว้ในอำนาจได้เหมือนแต่ก่อน ครั้นสืบวงศ์มาถึงพระบิดาของเรา ก็ยังรักษาพุกามประเทศและยังรักษารามัญประเทศทั้งสองนี้ไว้เป็นปรกติได้ ครั้นต่อมาถึงเราบัดนี้เป็น

คราวชะตาพุกามประเทศตก รามัญทั้งปวงกลับมีอำนาจขึ้นตั้งแต่ศักราช ๑๑๐๔ ปี มาจนถึงศักราช ๑๑๑๔ ปีนี้ คิดรวมด้วยกันก็เป็น ๑๒ ปี ต้องดังคำโหรทั้งหลายทำนายไว้แต่ในกาลก่อน และบัดนี้มาบังเกิดฆ่าฟันกันตาย ความฉิบหายต่างๆ เมื่อขณะเราได้ครองราชสมบัติครั้งนี้ ก็เห็นว่าเราเป็นพระเจ้าแผ่นดินบุญน้อยกว่าพระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายแต่ก่อน บัดนี้เราพิเคราะห์ดูก็เห็นว่าวาสนาเราสิ้นแล้ว ทหารพม่าจึงมีฝีมืออ่อนกว่าพวกรามัญนัก ดูผิดประหลาดกว่าแต่ก่อนหนักหนา ถ้าเราทั้งหลายจะปิดประตูเมืองนิ่งขึงอยู่ฉะนี้ ไพร่บ้านพลเมืองก็จะพากันฉิบหายตายเสียสิ้น ถึงมาตรว่าเราจะตายผู้เดียวก็ตามเถิด แต่ให้คนทั้งปวงรอดชีวิตอยู่ ความนินทาจึงจะไม่มีต่อไปในภายหน้า เราคิดจะเปิดประตูเมืองปล่อยให้ข้าศึกเข้ามาเสียโดยดี แต่เราจะขอสัญญาอย่าให้เบียดเบียนราษฎรทั้งปวงเลย ท่านทั้งหลายจะเห็นประการใด

๑ ขณะนั้นแต่บรรดาราชวงศานุวงศ์ มีมังมหาราชาอันเป็นที่แมงยีอินตอ แปลว่าเจ้าวังใหญ่เป็นต้น และพวกขุนนางมีมหาเสนาบดีทั้ง ๔ เป็นต้น และมหาเสนาบดีทั้ง ๔ นั้น คือ อะแซวุ่นเสนาบดีว่ากล่าวข้างทิศตะวันออกหนึ่ง อะตองวุ่นเสนาบดีว่ากล่าวข้างทิศใต้หนึ่ง มยอกวุ่นเสนาบดีว่ากล่าวข้างทิศเหนือหนึ่ง อะน้อวุ่นเสนาบดีว่ากล่าวข้างทิศตะวันตกหนึ่ง ครั้นได้ฟังพระเจ้าอังวะตรัสดังนั้นก็กลั้นน้ำตาไว้

ไม่ได้ ชวนกันร้องไห้แล้วกราบทูลว่า ซึ่งทรงพระกรุณาตรัสดังนี้สมควรแล้ว ถ้านิ่งไว้ชาวเมืองทั้งปวงจะฉิบหายเสียสิ้น

๏ ลุศักราช ๑๑๑๔ ปี ณ วันเสาร์ เดือนหก แรมสามค่ำ พระเจ้ามังลาวะมินผู้เป็นพระเจ้ากรุงอังวะ จึงตรัสสั่งให้มังมหาราชาจัดม้าพระที่นั่งทรงประดับด้วยเครื่องประดับสำหรับม้าเสร็จ และพระกลดขาวอันเป็นเครื่องสูงสำหรับกษัตริย์ และพวกกรมวังและพวกชาวมาลาภูษาเปิดประตูเมืองออกมารับพระมหาอุปราชาเมืองหงสาวดี มังมหาราชาจึงออกมา ณ ค่ายประชิด จึงเข้าไปหาพระมหาอุปราชา ๆ ก็ต้อนรับแล้วเชิญให้มังมหาราชานั่งในที่อันสมควรแล้ว จึงถามว่าท่านออกมาหาเราด้วยกิจการอันใด มังมหาราชาจึงตอบว่า บัดนี้พระเจ้าอังวะก็รู้พระองค์ว่าวาสนาของพระองค์สิ้นเสียแล้ว เห็นว่าชะตาเมืองอังวะสูญเป็นแท้แล้ว ถ้านิ่งปิดประตูเมืองต่อสู้อยู่ ไพร่พลเมืองจะพากันฉิบหายเสียสิ้น จึงมีรับสั่งแก่เราให้ออกมาเชิญท่านเข้าไปโดยดี แต่ว่าจะขอความสัตย์อย่าให้ท่านทำอันตรายแก่พระเจ้าอังวะ และชาวเมืองทั้งปวงให้ได้ความลำบากเลย

๏ พระมหาอุปราชาได้ฟังดังนั้นก็มีความยินดี จึงให้หาพระยาทะละและตะละปั้นขุนนางรามัญทั้งปวงมาพร้อมแล้ว จึงบอกเหตุนั้นให้ฟังทุกประการ ครั้นขุนนางทั้งหลายเห็นชอบด้วยพร้อมกันแล้ว พระมหาอุปราชาจึงให้สัตย์ปฏิญาณแก่มังมหาราชา เพื่อจะไม่ทำร้ายแก่พระเจ้าอังวะและชาวเมืองทั้งปวง มังมหาราชาจึงเชิญพระมหาอุปราชาจะให้

ขึ้นขี่ม้าพระที่นั่งพระเจ้าอังวะ และให้ชาวมาลาภูษากางพระกลดขาวยกขึ้น จะคอยรับเสด็จพระมหาอุปราชา ๆ ไม่ขึ้นม้าที่นั่ง และไม่กั้นพระกลดร่วมพระเจ้าอังวะ ตรัสสั่งให้ลดพระกลดลงเสีย แล้วมอบเครื่องยศสำหรับกษัตริย์ทั้งปวงคืนให้มังมหาราชา และขณะเมื่อพระมหาอุปราชาจะเข้าไปนั้น จึงตรัสสั่งให้พระยาตะละบั้น กับไพร่พลประมาณ ๓๐๐ พร้อมด้วยเครื่องศัสตราวุธยกเข้าไปก่อน ขณะนั้นพระเจ้าอังวะเสด็จออกจากพระราชวัง เสด็จมานั่งอยู่ ณ ศาลาลูกขุนพร้อมด้วยขุนนางทั้งปวง พระยาตะละบั้นจึงเข้าไปถึงศาลาลูกขุน แล้วให้พวกรามัญรายล้อมวงอยู่รอบศาลาลูกขุน ครั้นภายหลังพระมหาอุปราชาจึงจัดทหารประมาณ ๕๐๐ พร้อมด้วยเครื่องศัสตราวุธแล้ว จึงทรงม้าพระที่นั่งของพระองค์ มังมหาราชาทรงม้านำเสด็จเข้าไปในเมืองอังวะ ครั้นใกล้ถึงศาลาลูกขุนซึ่งพระเจ้าอังวะเสด็จออกมาทรงนั่งอยู่นั้น พระมหาอุปราชาก็ลงจากม้าพระที่นั่งแต่ไกล เสด็จดำเนินเข้าไปด้วยพระบาทเปล่า ครั้นใกล้ถึงจึงส่งพระแสงหอกสำหรับพระหัตถ์ให้แก่มหาดเล็ก แล้วเสด็จขึ้นไปเฝ้าพระเจ้าอังวะบนศาลาลูกขุนถวายบังคมแล้วจึงกราบทูลว่า ข้าพเจ้ามาทำการทั้งนี้ด้วยถือรับสั่งพระเจ้าหงสาวดี ธรรมเนียมอย่างนี้ก็เคยมีมาแต่ก่อน ถ้าพระมหากษัตริย์พระองค์ใดถึงคราวเมื่อบุญจะสิ้นไปแล้ว ก็ให้บังเกิดความวิบัติต่าง ๆ เมืองอื่นมาทำร้ายบ้าง ขุนนางในเมืองทำร้ายบ้าง กษัตริย์นั้นก็เสียพระนครและราชสมบัติ วงศ์กษัตริย์ก็สิ้นสูญไป ย่อมเป็น

ความฉะนี้มีมาแต่บุราณแล้ว พระองค์อย่าน้อยพระทัยเลย พระเจ้าอังวะจึงตรัสว่าธรรมดาเกิดมาเป็นมนุษย์ก็ย่อมมีความสองประการ คือสมบัติ คือ วิบัติ เหมือนกันทั่วทุกตัวสัตว์ ก็บัดนี้วิบัติมาถึงเราแล้ว แต่ตัวเรานั้นท่านจะเอาไปทำเป็นประการใดก็ตามอัชฌาสัย ขอแต่ราษฎรทั้งปวงนั้นอย่าให้ได้ความลำบากเลย พระมหาอุปราชาจึงถวายสัตย์แก่พระเจ้าอังวะ เพื่อจะมิได้ทำร้ายแก่พระองค์และราษฎรทั้งปวง แล้วจึงทูลว่า พระเจ้าหงสาวดีมีรับสั่งขึ้นมาว่า ถ้าได้เมืองอังวะแล้ว ให้เชิญเสด็จพระองค์ และพระญาติวงศ์ และขุนนางผู้ใหญ่ทั้งปวงลงไป ณ เมืองหงสาวดี ความประการนี้ข้าพเจ้าจะต้องทำตามรับสั่งพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าอังวะจึงตรัสว่า ท่านว่านี้ควรแล้ว ท่านจงทำตามรับสั่งเถิด แล้วพระเจ้าอังวะจึงตรัสเรียกขุนนางพนักงานบาญชีพระราชทรัพย์ในท้องพระคลัง และบาญชีไพร่พลในเมืองอังวะ มอบให้แก่พระมหาอุปราชาแล้ว จึงเสด็จเข้าพระราชวัง ครั้นภายหลังพระมหาอุปราชาจึงเกณฑ์ให้พระยาทะละเป็นแม่กอง ไปตั้งล้อมพระราชวังอยู่ในทิศใต้กองหนึ่ง ให้พระยาตะละบั้นไปตั้งล้อมอยู่ในทิศเหนือกองหนึ่ง ให้สมิงพระรามไปตั้งล้อมอยู่ในทิศตะวันตกกองหนึ่ง ตัวพระมหาอุปราชานั้นตั้งอยู่ในศาลาลูกขุนข้างทิศตะวันออกแห่งพระราชวังกองหนึ่ง แล้วให้เจ้าเมืองเสี่ยงเที่ยวตรวจตราแต่บรรดาศัสตราวุธหอกดาบปืน อันเป็นเครื่องสำหรับเมืองนั้น มอบให้ขุนนางรามัญรักษาไว้ให้เป็นหมวดเป็นกอง แล้วตั้งพวกรามัญกำกับประตูพระราช-

วังอยู่ทุก ๆ ประตู คอยห้ามไม่ให้พระราชวงศ์ คอยห้ามไม่ให้เสนาบดีผู้ใหญ่ทั้งปวงเข้าไปเฝ้าพระเจ้าอังวะ ปล่อยให้แต่มหาดเล็กและคนใช้สอยเข้าออกพอสมควร และในภายในพระราชสถานข้างหน้าสถานข้างใน ก็ห้ามมิให้พวกรามัญเข้าไปละเล้าละลุมวุ่นวาย แล้วตั้งกฎหมายประกาศพวกกองทัพไม่ให้เบียดเบียนช่วงชิงสิ่งของ ๆ ราษฎรทั้งปวง แต่พระมหาอุปราชาจัดบ้านจัดเมืองประมาณกึ่งเดือน ครั้นราบคาบเป็นปกติดีแล้ว จึงสั่งให้พระยาทะละ และพระยาตะละปั้นทั้งสองคุมพลอยู่รักษาเมืองอังวะ แล้วจึงให้เก็บเงินทองสิ่งของพระราชทรัพย์ในท้องพระคลังต่าง ๆ ลงบรรทุกเรือ แล้วสั่งให้พระราชวงศ์ และเสนาบดีผู้ใหญ่ทั้งปวง อพยพครอบครัวของตนลงเรือให้เสร็จ แต่ขุนนางผู้น้อยจะตามเสด็จลงไป หรือจะช่วยราชการเมืองอังวะก็ตามอัชฌาสัย ขณะนั้นพระสังฆราชาฐานานุกรมอันดับทั้งปวง ซึ่งจะติดตามเสด็จพระเจ้าอังวะและติดตามญาติโยมครอบครัวของตนลงไปนั้นประมาณสามร้อยเศษ พระมหาอุปราชาก็จัดพระสงฆ์ และครอบครัวคฤหัสถ์ทั้งปวงลงบรรทุกเรือทั้งสิ้น แล้วจัดเรือพระที่นั่งกระเชียง มีพระมหามณฑปตั้งกลาง สำหรับเป็นพระที่นั่งทรงของพระเจ้าอังวะ พร้อมด้วยเศวตฉัตร พัดโบก จามร ธงชัย ธงฉานเสร็จ จึงเชิญเสด็จพระเจ้าอังวะและพระมเหสี พระราชบุตรบุตรีภาคิไนยนาถราชประยูรวงศ์ทั้งปวง ลงเรือพร้อมกันแล้ว จึงให้บันลือเสียงแตรสังข์พิณพาทย์ราชดนตรีเสียงอึกทึกกึกก้องโกลาหล พระมหาอุปราชาจึงให้กองทัพ

เรือสมิงพระรามเป็นกองหน้า ถัดนั้นลงไปจึงถึงเรือพระที่นั่งพระมหาอุปราชา พร้อมด้วยเรือท้าวพระยาโยธาทหารทั้งปวงป้องกันตามเสด็จพระเจ้าอังวะ ถัดลงไปถึงเรือครอบครัวพระราชวงศานุวงศ์ และขุนนางผู้ใหญ่ของพระเจ้าอังวะ และเรือบรรทุกพระสงฆ์ ถ้าจะประมาณพวกครอบครัวพม่ารวมด้วยกันสักหมื่นเศษ กองทัพเรือข้างหลังนั้นเจ้าเมืองเสรี่ยงเป็นแม่กอง จึงเชิญเสด็จประทับรอนแรมล่วงลงมาตามระยะทางประมาณ ๑๐ วัน จึงถึงเมืองหงสาวดี พระมหาอุปราชาจึงเชิญเสด็จพระเจ้าอังวะและพระมเหสีพระราชวงศ์ทั้งปวง ให้อาศัยอยู่ในวังหน้าก่อน แล้วจึงเข้าไปเฝ้าพระเจ้าหงสาวดี กราบทูลความซึ่งมีชัยได้พระเจ้าอังวะลงมาทุกประการ

๏ พระเจ้าหงสาวดีได้ทรงฟังก็มีพระทัยยินดีนัก ตรัสสรรเสริญสติปัญญาพระอนุชาเป็นอันมาก แล้วพระราชทานรางวัลแก่พระมหาอุปราชาและขุนนางแม่ทัพนายกองทั้งปวง โดยสมควรแก่ความชอบแล้ว พระเจ้าหงสาวดีจึงให้พระเจ้าอังวะ และราชวงศานุวงศ์ กับท้าวพระยานายทัพนายกองพม่าทั้งปวง ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาทั้งสิ้น แล้วจึงตรัสสั่งให้พระมหาอุปราชาจัดทำนุบำรุงพระเจ้าอังวะ และพระญาติวงศ์ทั้งปวงไว้ให้อยู่เป็นสุข และครอบครัวพม่าทั้งปวงซึ่งได้มานั้นก็มอบให้พระมหาอุปราชาว่ากล่าวทั้งสิ้น พระมหาอุปราชาจึงจัดพระราชวังถวายพระเจ้าอังวะ ให้เสด็จอยู่ในที่ใกล้วังหน้า ทำนุบำรุง

พระเจ้าอังวะไว้เปนอันดี ถ้าว่างราชการแล้วก็อุตสาหะเสด็จไปเยี่ยมเยียนพระเจ้าอังวะเนือง ๆ พระเจ้าอังวะก็พระราชทานโอวาทฉบับธรรมเนียมพระมหากษัตริย์แก่พระมหาอุปราชานั้นทุกครั้ง พระมหาอุปราชาก็มีพระทัยรักใคร่ในพระเจ้าอังวะดุจเปนพระบิดาของพระองค์

๏ ในศักราช ๑๑๑๓ ปีนั้น พระเจ้าหงสาวดีให้สร้างราชมนเทียรทั้งปราสาท ๙๙ ยอด มีสีหบัญชรสลักเปนรูปราชสีห์ บานพระแกลนั้นใส่ลูกล้อ พระแกลแห่งหนึ่งเมื่อเปิดและปิดเสียงดังเหมือนเสียงราชสีห์ พระแกลแห่งหนึ่งเสียงดังเหมือนเสียงนกการเวก พระแกลแห่งหนึ่งเสียงดังเหมือนเสียงนกกระเรียน พระแกลแห่งหนึ่งเสียงดังเหมือนช้างร้อง แล้วสร้างพระราชบัลลังก์ทั้งสอง คือราชบัลลังก์ชื่อเสลี่ยงแร่ง แปลว่าราชบัลลังก์สูงสุดหนึ่ง และราชบัลลังก์ชื่อขะเต่อละวี แปลว่าราชบัลลังก์กระดานไม้มะเดื่อหนึ่ง ราชบัลลังก์ทั้งสองนี้ตั้งไว้กลางพระมหาปราสาท เมื่อจุลศักราช ๑๑๔๔ ปี พระเจ้าหงสาวดีได้ราชาภิเษก ทรงพระนามพระเจ้าอะเนตโตราชามหากษัตราธิราชในเมืองหงสาวดี ครั้นกาลล่วงมาได้เดือนหนึ่ง เทพยดาผู้รักษาคำภูฉัตรในเมืองหงสาวดี นฤมิตเพศเปนนกตะกรุมกลืนกินวิฬาร์ตายตัวหนึ่ง แล้วบินมาจากทิศตะวันออก เข้ามาสำรอกไว้ตรงพระพักตร์พระเจ้าหงสาวดี ๆ ทอดพระเนตรเห็นแล้ว จึงรับสั่งให้หาปโรหิตทั้งหลายมาประชุมพร้อมกัน ให้ทำนายซึ่งนิมิตเหตุอันนั้นว่าร้ายและดีประการใด ปโรหิตทั้งปวงจึงปรึกษากันว่า นกตะกรุมนั้น

เป็นธาตุพระเสาร์ วิฬารนั้นเป็นธาตุพระจันทร์ พระเสาร์กลืนพระจันทร์ นิมิตเหตุอันนี้คงจะมีมงคลลาภอันใหญ่แก่พระมหากษัตริย์เป็นเที่ยงแท้ ปโรหิตพิจารณาตามคัมภีร์โหราศาสตร์ราชนิมิตคิดปรึกษาเห็นพร้อมกันแล้ว จึงกราบทูลทำนายว่า ตั้งแต่วันนี้ไปเบื้องหน้าไม่ช้านาน พระยาประเทศราชเมืองอื่น จะให้นำนางกษัตรีย์นารีมีรูปสิริอันงาม กับเครื่องมงคลราชบรรณาการมาถวายแต่ข้างทิศตะวันออก พระเจ้าหงสาวดีได้ทรงฟังมีพระทัยยินดีนัก จึงพระราชทานรางวัลแก่ปโรหิตเป็นอันมาก ครั้งนั้นไม่ช้านานเจ้าเมืองลำพูนให้แสนท้าวพระยาลาว นำเอาดอกไม้เงินทองกับธิดาไปถวายแก่พระเจ้าหงสาวดีๆ ทรงทราบแล้ว จึงรับสั่งให้สมิงท้าวทองอยู่ลงไปรับเพียงเขตแดนเมืองวาน ครั้นมาถึงเมืองหงสาวดีแล้ว พระเจ้าหงสาวดีก็พระราชทานที่อยู่และยศศักดิ์ทรัพย์สมบัติแก่นางกษัตริย์โดยสมควร

๏ เมื่อจุลศักราช ๑๑๑๕ ปี นิมิตปรากฏขึ้นในเมืองหงสาวดีอีก แม่ค้าเอาปลาร้าปลาดุกมาเชือดศีรษะแล้วใส่ในอ่างวางขายไว้ที่ร้านกลางตลาด ปลาร้าปลาดุกนั้นกลับเป็นขึ้นดิ้นอยู่ในอ่าง สมิงนันทสุริยจึงนำเอาเหตุนั้นเข้าไปกราบทูลแก่พระเจ้าหงสาวดี ๆ จึงรับสั่งให้หาปโรหิตเข้ามาทำนาย ปโรหิตกราบทูลว่า พระองค์เอาพระเจ้าอังวะมารักษาไว้นี้ เปรียบเหมือนหางปลาดุกดิ้นอยู่ในอ่างนั้น นานไปเบื้องหน้าพวกพม่าในเมืองอังวะจะเกิดเป็นขบถขึ้น พระเจ้าหงสาวดีได้ทรงฟังไม่สบายพระทัย จึงนิมนต์พระสงฆ์ให้มาสวดพระพุทธมนต์ แล้วถวายไทยธรรม กระทำบูชาทุกวัน หวังจะให้อันตรายเสื่อมหายไป

๏ เมื่อจุลศักราช ๑๑๑๕ ปีนั้น พระเจ้าหงสาวดีให้สร้างประสาทเสาต้นเดียวทำสำเร็จในปีนั้น จึงรับสั่งให้พราหมณ์ทั้งหลายมารดน้ำสังข์จะให้เป็นมงคลแก่ธิดาของพระองค์ชื่อว่าพระนางมียายเส่มเสร็จ ให้พระธิดาขึ้นไปอยู่ในปราสาทเสาต้นเดียว ขณะนั้นบังเกิดลมพายุใหญ่พัดเอาผ้าสไบกรองทองที่พระธิดาห่มอยู่นั้น ไปพันติดอยู่บนยอดปราสาทที่พระธิดาอยู่ พระเจ้าหงสาวดีทราบเหตุดังนั้นแล้ว จึงรับสั่งให้หาปโรหิตมาทำนาย ปโรหิตกราบทูลว่าพระธิดาของพระองค์จะได้พระสามีในประเทศที่ไกล ตั้งแต่นั้นมาพระธิดาของพระเจ้าหงสาวดีชื่อว่าพระนางมียายเส่ม อยู่ในปราสาทเสาเดียวได้ความสุขเป็นอันมาก

๏ ในเพลาวันหนึ่ง พระเจ้าอังวะจึงตรัสแก่พระมหาอุปราชาว่าจงเอาเนื้อความไปกราบทูลพระเจ้าหงสาวดี ด้วยเมืองอังวะนั้นยังไม่ราบคาบ ขณะเมื่อเรายังรักษาเมืองอังวะ และยังทำศึกอยู่กับพวกรามัญนั้น ให้เสนาบดีมีหนังสือขึ้นไปเกณฑ์กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือนั้น บรรดาหัวเมืองที่เกรงกลัวอยู่ก็ลงมาตามรับสั่ง แต่องไชยะมังลอง ซึ่งเป็นนายบ้านมุกโชโบนั้นดูท่วงทีจะเป็นขบถอยู่ ไม่เกณฑ์คนลงมาตามรับสั่ง กลับชักชวนนายบ้านลูกบ้านประมาณสิบสี่บ้านสิบห้าบ้าน เอาต้นตาลทำเป็นค่าย รวบรวมคนไว้ประมาณห้าพันเศษ ตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่แข็งอยู่ตำบลหนึ่ง ครั้นเราได้รู้แล้วจะให้ยกกองทัพขึ้นไปปราบปรามก็จนใจ ด้วยกองทัพรามัญติดพันกันอยู่ ถ้าละไว้นานไปองไชยะมีกำลังกล้าขึ้นแล้ว เห็นจะยกมาชิงเอาเมืองอังวะเป็น

มั่นคง พระมหาอุปราชาได้ทรงฟังดังนั้น จึงถวายบังคมลามาเฝ้าพระเจ้าหงสาวดีแล้วกราบทูลเหตุนั้นทุกประการ ครั้นพระเจ้าหงสาวดีได้ทรงทราบก็สะดุ้งตกพระทัย จึงมีหนังสือรับสั่งขึ้นไปถึงเมืองอังวะแจ้งข้อรับสั่งแก่พระยาทะละสมิงตะละบั้นทั้งสอง ให้เร่งจัดกองทัพขึ้นไปปราบปรามองไชยะมังลองเสีย อย่าให้ตั้งตัวในค่ายมุกโชโบได้

๏ พระยาทะละสมิงตะละบั้นแจ้งข้อรับสั่งแล้วจึงเกณฑ์คนสองหมื่นสมิงตะละบั้นเป็นแม่ทัพ ตระเตรียมไว้คอยดูท่วงทีก่อน ครั้งนั้นพวกพม่าแต่บรรดาอยู่ในเขตแดนเมืองอังวะทั้งสิ้น ต้องนำเอาเครื่องบรรณาการต่าง ๆ เข้ามาคำนับพระยาทะละสมิงตะละบั้นผู้รักษาเมืองอังวะ แต่องไชยะมังลองผู้เป็นนายบ้านมุกโชโบมีคนอยู่ห้าพันเศษ มิได้นำเครื่องบรรณาการเข้ามาคำนับแก่พระยาทะละสมิงตะละบั้น ๆ จึงให้ขุนนางคนหนึ่ง กับไพร่ ๕๐ คน ให้ไปหาตัวองไชยะมังลองผู้เป็นนายบ้านมุกโชโบ ๆ อ้อนวอนว่ากล่าวว่า ข้าพเจ้าจะขอผัดแต่พอได้จัดเครื่องบรรณาการสักสิบวันก่อน เมื่อจัดเครื่องบรรณาการเสร็จแล้ว จะได้ไปคำนับแก่พระยาทะละสมิงตะละบั้น ขุนนางกับไพร่ ๕๐ นั้นก็กลับไปแจ้งความแก่พระยาทะละสมิงตะละบั้น ครั้นถึงกำหนด ๑๐ วันไม่เห็นองไชยะมังลองเอาเครื่องบรรณาการมาส่ง แต่ผัดอยู่ดังนี้ถึงสองครั้ง ครั้นภายหลังพระยาทะละสมิงตะละบั้น ใช้ขุนนางคนหนึ่งกับทหารห้าร้อยไปหาตัวองไชยะมังลอง ๆ ก็ว่าข้าพเจ้าจะไป แล้วจึงเชิญขุนนางกับทหารห้าร้อยเข้าไปในบ้าน เลี้ยงดูให้กินสุราและอาหาร

องไชยะมังลองจึงให้สัญญาไว้แก่ชาวบ้านว่า เมื่อขุนนางและพวกทหาร ๕๐๐ นั้นเมาสุราสิ้นสติประมาทลงแล้ว จึงช่วยกันฆ่าฟันเสียอย่าให้เหลือแต่สักคนหนึ่ง ครั้นขุนนางและทหาร ๕๐๐ เมาสุราเหลือกำลังตั้งสติไว้มิได้ องไชยะมังลองก็ให้ฆ่าฟันขุนนางและทหารตายสองร้อย หนีกลับไปเมืองอังวะได้นั้นสามร้อยคน พระยาทะละกับสมิงตะละบั้นรู้ว่าองไชยะมังลองคิดขบถเป็นเที่ยงแท้แล้ว พระยาทะละกับสมิงตะละบั้นจึงใช้ให้นายกองคุมไพร่ ๑๕๐ คน ไปสืบข่าวทัพพบคนองไชยะมังลองนั่งทางอยู่ที่บ้านบวกสอก ไกลกันกับบ้านมุกโซโบทาง ๘๐๐ เส้น ได้รบกันเป็นสามารถ พากันแตกกลับไปเมืองอังวะ พระยาทะละอยู่รักษาเมืองอังวะเกณฑ์ให้สมิงตะละบั้นเป็นแม่ทัพ กับกะตุกวุ่นด่อถ่อกะละโปเป็นแม่ทัพหน้า ประมาณคนรามัญ ๕๐๐๐ คน พม่า ๑๕๐๐๐ เป็น ๒๐๐๐๐ ยกทัพขึ้นไปล้อมค่ายมุกโซโบไว้สิบห้าวัน ได้รบพุ่งกันตายลงด้วยกันทั้งสองฝ่ายเป็นอันมาก แต่กองทัพรามัญนั้นขาดเสบียงลง ฆ่าโคกระบือกิน อดอยากเป็นอันมาก องไชยะมังลองจึงยกกองทัพออกตีกองทัพรามัญ สมิงตะละบั้นก็แตกหนีถอยลงไปเมืองอังวะ องไชยะมังลองจึงเกณฑ์กองทัพให้ติดตามไปแต่เช้าจนเที่ยงได้เครื่องศัสตราวุธเป็นอันมาก ครั้นสมิงตะละบั้นแตกถอยลงมาถึงเมืองอังวะแล้ว จึงเข้าไปแจ้งความแก่พระยาทะละทุกประการ พระยาทะละได้ฟังข่าวฝีมือและสติปัญญาทำสงครามแห่งองไชยะมังลองดังนั้นก็ครั่นคร้ามใจ วิตกไปว่าครอบครัวพม่า และ

ขุนนางทั้งปวงยังตกอยู่ในเมืองอังวะนี้มากนัก ถ้าหากว่าองไชยะมังลองยกทัพมาติดเมืองอังวะเข้า พม่าในเมืองก็จะพร้อมใจกันกำเริบขึ้นทำร้ายพวกรามัญทั้งปวง เราจำจะคิดอ่านผ่อนครัวพม่า และเก็บเครื่องศัสตราวุธปืนใหญ่ปืนน้อยขุนนางผ่อนลงไปเมืองหงสาวดีเสียอีก จึงจะทำสงครามกับองไชยะมังลองได้ถนัด จะได้ไม่ต้องระวังข้างในเมือง พระยาทะละคิดการดังนี้แล้ว จึงปรึกษากันกับตะละปั้นตามซึ่งได้คิดไว้นั้น สมิงตะละปั้นก็เห็นด้วย พระยาทะละจึงเกณฑ์ไพร่หมื่นหนึ่ง มอบให้สมิงตะละปั้นอยู่รักษาเมืองอังวะ แล้วสั่งว่าท่านจงอยู่รักษาเมืองไว้ให้จงดี เราจะรีบคุมครอบครัวลงไปถึงเมืองหงสาวดีแล้วจะรีบกลับขึ้นมาช่วยรักษาเมืองอังวะ แล้วพระยาทะละก็ต้อนครัวรามัญทั้งปวงลงบรรทุกเรือ เกณฑ์กองทัพรามัญป้องกันมาทางบกทั้งสองฟากน้ำนั้นเป็นอันมาก แล้วพระยาทะละก็เกณฑ์กองทัพเรือรามัญป้องกันพวกครัวรามัญ ล่องลงมาเมืองหงสาวดี

๏ ฝ่ายองไชยะมังลอง เมื่อกองทัพรามัญแตกถอยไปแล้ว ก็เร่งเกณฑ์กองทัพให้มองระผู้บุตรเป็นทัพหน้า องไชยะมังลองผู้บิดาเป็นทัพหลวง กองทัพพม่าทั้งทัพหน้าทัพหลวงรวมด้วยกันเป็นคน ๓๐๐๐๐ ยกลงมาล้อมเมืองอังวะ สมิงตะละปั้นก็เกณฑ์กองทัพรามัญต่อสู้อยู่กับองไชยะมังลองได้ห้าวัน สมิงตะละปั้นแตกหนีออกจากเมืองอังวะถอยลงไปตั้งมั่นอยู่ ณ เมืองปรอนใต้เมืองอังวะลงมาทางเจ็ดคืน องไชยะมังลองจึงให้มองระผู้บุตรอยู่รักษาเมืองอังวะ แล้วองไชยะมังลองก็ยก

กลับขึ้นไป ณ ค่ายมุกโชโบ ส่วนสมิงตะละบั้น ครั้นลงมาตั้งอยู่เมือง ปรอน จึงมีหนังสือบอกลงมาให้กราบทูลพระเจ้าหงสาวดี ๆ ได้ทรงทราบ รับสั่งให้พระมหาอุปราชาเป็นแม่ทัพบก สมิงตะละบั้นเป็นทัพเรือ ให้รีบยกกลับขึ้นไปล้อมเมืองอังวะ

๏ เมื่อศักราช ๑๑๑๕ ปี เดือนห้านั้น กองทัพรามัญทั้งปวงยกขึ้นมาติดเมืองอังวะอยู่ มองระจึงให้หนังสือไปถึงบิดา องไชยะมังลอง จึงยกลงมาทั้งทัพบกทัพเรือ ได้รบกันกับพวกรามัญเป็นสามารถ ลุศักราช ๑๑๑๖ ปี ณ วันเดือนหก ขึ้นห้าค่ำ กองทัพรามัญซึ่งล้อมเมืองอังวะอยู่นั้นแตกถอยลงไปตั้งอยู่เมืองปรอน ครั้นถึง ณ วันเดือน ๗ ขึ้น ๓ ค่ำ องไชยะมังลองจึงให้มองระเป็นทัพหน้า ตัวองไชยะมังลองเป็นทัพหลวง ยกลงมาทั้งทัพบกทัพเรือ ได้รบกับพวกรามัญที่เมืองปรอน ครั้นถึง ณ วันเดือน ๗ แรม ๑๒ ค่ำ กองทัพรามัญแตกถอยลงไปตั้งอยู่ ณ เมืองร่างกุ้ง องไชยะมังลองจึงให้มองระเป็นทัพหน้ายกลงมาตีเมืองร่างกุ้ง แต่ตัวองไชยะมังลองนั้นตั้งมั่นอยู่เมืองปรอน

๏ ขณะนั้นสมิงธอกวยซึ่งอาศัยอยู่ ณ เมืองเชียงใหม่ ครั้นรู้ว่าองไชยะมังลอง ยกกองทัพลงมาตีเมืองหงสาวดี บัดนี้อยู่เมืองปรอน สมิงธอกวยจึงปรึกษากันกับพระธิดาพระเจ้าเชียงใหม่ซึ่งเป็นภรรยานั้นว่า เราบัดนี้เหมือนคนยากจนทนทุกข์อยู่ในเมืองเชียงใหม่หลายปีแล้ว จำจะคิดออกตั้งตัวเป็นใหญ่เสียบ้าง เราทั้งสองจะชักชวนพวกพ้อง

ของเรา หนีพระเจ้าเชียงใหม่ไป จะเข้าหาองไชยะมังลอง ณ เมือง ปรอน ขออาสาเป็นทัพหน้ายกลงไปตีเมืองหงสาวดี ครั้นได้แล้วจะ ขอแต่เปลือกเมืองอยู่ ตั้งตัวเป็นใหญ่ในรามัญประเทศสืบไปอีก ส่วน ภรรยาได้ฟังก็เห็นชอบด้วยสามี แล้วสมิงธอกวยจึงเข้าไปทูลพระเจ้า เชียงใหม่ว่า ข้าพเจ้าเคยชำนาญในวิชาคล้องช้างมาแต่ก่อน ครั้นตก มาอยู่เมืองนี้ช้านานแล้ว ไม่ได้เที่ยวไปโพนช้างเลย วิชานั้นจะเสื่อม ถอยไป ข้าพเจ้าจะบังคมลาพาภรรยาเที่ยวโพนช้าง จะเลือกช้างดี ๆ มาถวายพระองค์บ้าง พระเจ้าเชียงใหม่ไม่รู้เท่ากลสมิงธอกวยจึงยอม ให้พาธิดาไปเที่ยวโพนช้าง สมิงธอกวยจึงพาภรรยากับพวกพ้องรามัญ พวกพ้องลาวประมาณร้อยเศษ พร้อมด้วยศัสตราวุธเสบียงอาหารเสร็จ จึงพาภรรยาขึ้นช้างคนละช้าง ยกออกจากเมืองเชียงใหม่ในศักราช ๑๑๑๖ ปี เดือน ๔ นั้น ตัดทางไปข้างด้านตะวันตก ยกข้ามแม่น้ำกั้น แดนเมืองเชียงใหม่ ข้างพม่าเรียกว่าแม่น้ำสลอน ข้างลาวเรียกว่าแม่น้ำ ค่ง จึงเข้าไปในแดนเมืองตองอู

๑ ขณะนั้นพม่าพวกกองทัพองไชยะมังลอง มาเที่ยวตระเวนตรวจ ด่าน จึงพบสมิงธอกวยกับภรรยา จึงชวนกันเข้าล้อมจับ สมิงธอกวย และพวกพ้องทั้งปวงไม่ต่อสู้ กองทัพพม่าจึงจับได้ทั้งสิ้น แล้วส่งมา ณ เมืองปรอน ขุนนางพม่าจึงให้คุมตัวสมิงธอกวยกับพวกพ้องไปไว้ แล้ว เข้าไปแจ้งความแก่องไชยะมังลอง ๆ จึงว่าสมิงธอกวยคนนี้ เป็นคนดีมีชื่อเสียงปรากฏมานานแล้ว ให้เอาตัวเข้ามา เราจะขอดู

สักหน่อย ขุนนางพม่าจึงนำตัวสมิงธอกวยกับภรรยาเข้าไปคำนับ องไชยะมังลอง แล้วหมอบก้มหน้าอยู่ องไชยะมังลองจึงตรัสว่า สมิงธอกวยนี้รูปร่างลักษณะคมสันงดงามนัก สมควรจะเป็นนายทหารได้ แล้วจึงให้ขุนนางพม่า ขุนนางรามัญกำกับกันซักถามสมิงธอกวยดู สมิงธอกวยก็ให้การตั้งแต่ต้น คิดอ่านตั้งตัวเป็นเจ้าแผ่นดินในเมืองหงสาวดีแล้วพลัดออกไปถึงกรุงศรีอยุธยา ต้องเนรเทศลงสำเภาจีน แล้วคิดอุบายกลับขึ้นมา ณ เมืองเชียงใหม่ได้ จนคิดอ่านพาธิดาเจ้าเมืองเชียงใหม่หนีมา ให้แจ้งแก่ขุนนางพม่าทุกประการ ขุนนางพม่าจึงเอาคำให้การนั้นอ่านถวายองไชยะมังลองจนจบ องไชยะมังลองได้ฟังแล้วจึงตรัสว่า สมิงธอกวยคนนี้เป็นคนมีสติปัญญาวิชาดีถึงที่ตายหลายหนแล้วก็ยังไม่ตาย เราจะเลี้ยงไว้ให้เป็นทหาร สมิงธอกวยจึงกราบทูลว่า ข้าพเจ้าจะขออาสาเป็นทัพหน้า ลงไปตีเมืองหงสาวดีถวายด้วยรามัญในเมืองหงสาวดีนั้นที่เป็นพวกพ้องรักใคร่กันกับข้าพเจ้ามีอยู่มาก เห็นจะได้เมืองหงสาวดีโดยง่าย องไชยะมังลองได้ฟังดังนั้นไม่ไว้ใจสมิงธอกวย ด้วยเห็นว่าสมิงธอกวยเป็นคนดีมีอุบายมาก จึงแกล้งสั่งว่า ท่านพึ่งจะมาถึงยังเหน็ดเหนื่อยอยู่ จงหยุดยั้งเสียก่อนเถิด ถ้าสงครามรามัญยังติดพันกันนานไป ภายหลังจึงจะให้ท่านออกอาสา แล้วจึงสั่งขุนนางพม่า ให้พาสมิงธอกวยกับภรรยาและพวกพ้องทั้งสองลงเรือแล้ว ให้คุมขึ้นไปส่ง ณ ค่ายมุกโชโบ มอบไว้แก่มังลอกบุตรใหญ่ของเราให้เลี้ยงสมิงธอกวยกับพวกพ้องไว้จงดี ขุนนางพม่าก็พา

สมิงธอกวยกับพวกพ้องลงเรือคุมไปส่งถึงค่ายมุกโชโบ แล้วมอบให้แก่มังลอก แจ้งความตามอองไชยะมังลองสั่งมาทุกประการ มังลอกก็รับเลี้ยงดูทำนุบำรุงสมิงธอกวยกับพวกพ้องไว้ให้เป็นสุข สมิงธอกวยก็ได้อยู่ในเมืองมุกโชโบนั้นจนถึงกำหนดสิ้นชีวิต

๏ ฝ่ายมองระบุตรอองไชยะมังลองเป็นกองทัพหน้านั้น ลงมารบกับรามัญอยู่เมืองร่างกุ้ง แต่เดือน ๑๑ ข้างแรมในปีนั้น ลุศักราช ๑๑๑๗ ปี เดือน ๖ แรม ๕ ค่ำก็ได้เมืองร่างกุ้ง พวกรามัญถอยลงไปอยู่เมืองเสรี่ยง มองระจึงยกลงไปติดเมืองเสรี่ยงไว้แต่เดือน ๗ ข้างแรม ตั้งรบกันอยู่ถึง ๑๑ เดือนก็ได้เมืองเสรี่ยง มังลองก็ยกกองทัพติดพันลงมาจนถึงชานเมืองหงสาวดี ให้ตั้งค่ายประชิดรบพุ่งหักเอาเมืองหงสาวดีให้จงได้ พระเจ้าหงสาวดีเห็นเหลือกำลัง จึงให้ขุนนางรามัญออกมาเจรจาความเมืองกับมังลองว่า จะขอเป็นไมตรีกัน จะถวายธิดาแล้วยอมเป็นเมืองขึ้นแก่มังลอง ๆ จึงให้งดการสงครามไว้ ในศักราช ๑๑๑๗ ปี เดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ พระเจ้าหงสาวดีจึงให้ขุนนางรามัญนำพระบุตรีและเครื่องบรรณาการออกมาถวายมังลอง ส่วนพระมหาอุปราชา พระยาทะละ สมิงตะละบั้น สามคนนี้ไม่เต็มใจขึ้นแก่อองไชยะมังลอง ครั้นเวลากลางคืนก็ลอบยกออกมาตีค่ายมังลองแตกประมาณสามส่วนสี่ส่วน มังลองโกรธนักว่าเจ้าเมืองหงสาวดีเสียสัตย์แล้ว ให้เร่งยกเข้าหักเอาเมืองให้จงได้ กองทัพพม่าก็เร่งประชิดติดพันเมืองหงสาวดีกวดขันยิ่งกว่าเก่า

๑ ในขณะนั้นพระเจ้าอังวะซึ่งตกมาอยู่ในเมืองหงสาวดีนั้น ครั้นเห็นศึกมังลองมาติดพันรบกันกับพวกเมืองหงสาวดีครั้งนั้น ก็ทรงทราบด้วยพระปัญญาว่ารามัญจะสู้พม่ามังลองไม่ได้แล้ว ทรงดำริว่าเราเกิดมาครั้งนี้เป็นกษัตริย์วาสนาน้อยอาภัพนัก ตกมาเป็นเชลยรามัญอันเป็นบ่าวของตัวครั้งหนึ่งแล้ว ยังจะกลับไปเป็นเชลยมังลองพม่าข้าแผ่นดินของตัวอีกเป็นคำรบสองเล่า เขาได้ไปจะเลี้ยงไว้หรือจะไม่เลี้ยงก็ยังไม่รู้ จะดูหน้าคนไปกระไรได้ พระเจ้าอังวะทุกข์ตรอมไปก็ประชวรลง พระเจ้าหงสาวดีจึงให้แพทย์พม่าแพทย์รามัญมาพยาบาล พระโรคนั้นก็ไม่คลาย อยู่ได้ ๑๐ วันพระเจ้าอังวะนั้นก็สิ้นพระชนม์ในวันพุธ เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ เพลา ๒ ยาม ศักราช ๑๑๑๘ ปี และพระเจ้ามังลาวะมินเจ้าอังวะนี้ เมื่อแรกได้ราชสมบัตินั้นศักราช ๑๐๙๕ ปี ครองราชสมบัติได้ ๑๙ ปี ครั้นถึงศักราช ๑๑๑๔ ปี จึงเสียเมืองอังวะแก่พวกรามัญแล้วเสด็จมาอยู่ ณ เมืองหงสาวดีได้ ๓ ปีเศษก็สิ้นพระชนม์ พระเจ้าหงสาวดีและมหาอุปราชาก็รีบจัดแจงพระเมรุทำเป็นแต่สังเขป พร้อมด้วยเครื่องสักการศพพอสมควร แล้วก็เร่งถวายพระเพลิงเสีย ด้วยข้าศึกยังประชิดติดพันรบกันอยู่วุ่นวายนัก แต่พม่าล้อมเมืองหงสาวดีประมาณได้ปีกึ่ง ไพร่พลเมืองได้ความอดหยากลำบากนัก จึงนัดหมายเป็นใจด้วยพม่า บ้างก็ลอบจุดไฟขึ้นในเมือง บ้างก็หย่อนเชือกใหญ่ลงมารับกองทัพพม่าเข้าไปในเมือง

๏ ลุศักราช ๑๑๑๙ ปี ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๕ ค่ำ เพลาสองยามเศษ เมืองหงสาวดีแตกแก่องไชยะมังลอง ครั้นพวกกองทัพองไชยะ-มังลองเข้าเมืองได้แล้ว ก็เที่ยวริบราชบาตรชาวบ้านชาวเมือง ฆ่าฟันเก็บเอาพัสดุเงินทองสิ่งของต่าง ๆ มารวบรวมไว้เป็นอันมาก ขณะนั้นทหารองไชยะมังลอง จึงจับพระยาหงสาวดี พระยาอุปราชา พระยาทะละทั้งสามคนนี้ เข้าไปถวายแก่องไชยะมังลอง แต่ตะละปั้นหนีไปได้ องไชยะมังลองจึงไต่ถามถึงพระเจ้าอังวะ ก็ได้ความว่าสิ้นพระชนม์เสียแล้ว องไชยะมังลองจึงแกล้งตรัสว่า เราอุตส่าห์ลงมาทำการสงครามครั้งนี้ ก็เพื่อจะเอาสมบัติคืนถวายพระเจ้าอังวะ และบัดนี้ก็ไม่สมความปรารถนา พระเจ้าหงสาวดีจับเอาพระเจ้าอังวะลงมาไว้ทำประการใดพระองค์จึงดับสูญเสียดังนี้ แล้วองไชยะมังลองจึงให้หาแต่บรรดาขุนนางพม่า ซึ่งลงมากับพระเจ้าอังวะเมื่อครั้งก่อนนั้นลงมาไต่ถาม ขุนนางพม่าทั้งปวงก็เบิกความตามสัตย์ว่า พระเจ้าอังวะประ-ชวรลง พระเจ้าหงสาวดีได้จัดให้แพทย์มารักษาพยาบาลโดยสุจริต แต่ว่าถึงกำหนดบุญพระเจ้าอังวะสิ้นเท่านั้น พอครบสิบวันก็สิ้นพระชนม์เจ้าพนักงานเอาคำพยานขึ้นกราบทูล องไชยะมังลองก็มิได้ว่าประ-การใด แล้วตรัสสั่งให้ขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงประชุมกัน ให้ปรึกษาโทษพระเจ้าหงสาวดี พระยาอุปราชา พระยาทะละ ว่าคนทั้งสามนี้เป็นขบถ ประทุษร้ายต่อพระเจ้าอังวะผู้มีพระคุณ ชวนกันไปชิงราช-สมบัติของพระองค์ จนกรุงรัตนอังวะเป็นราชธานีใหญ่พินาศฉิบหาย

เสียฉะนี้ โทษคนทั้งสามจะเป็นประการใด ขุนนางทั้งปวงปรึกษากันพร้อมแล้วกราบทูลว่า โทษคนทั้งสามนี้เป็นมหันตโทษใหญ่หลวงนัก ควรจะตัดศีรษะเสียบประจานไว้ ณ ประตูเมืองหงสาวดี อย่าให้ผู้ใดดูเยี่ยงอย่างได้ อองไชยะมังลองจึงตรัสว่า โทษคนทั้งสามนี้ก็ถึงที่ตายอยู่แล้ว ก็แต่ว่าคนทั้งสามนี้เป็นแต่ปลายเหตุ เดิมนั้นมะยุวุ่นมังสาอ่องเป็นขบถ แซงมูคือเจ้าเมืองหงสาวดีคนนี้ ได้ให้หนังสือลับขึ้นไปกราบทูลพระเจ้าอังวะ ๆ จึงแต่งแม่ทัพลงมาจับมังสาอ่องฆ่าเสีย แล้วจึงตั้งมังรายองเนินขึ้นครองราชสมบัติ มังรายองเนินก็หยาบช้าเบียดเบียนราษฎรแล้วเป็นขบถขึ้นอีก แซงมูจึงกลับฆ่ามังรายองเนินเสีย ยกสมบัติให้สมิงธอกวย ๆ ตั้งตัวเป็นพระเจ้าแผ่นดิน แล้วตั้งให้สัสดีแซงมูเป็นตะละมหาเสนาบดี ๆ ก็กำจัดสมิงธอกวยเสีย จึงตั้งตัวเป็นพระเจ้าแผ่นดินในภายหลัง จึงได้ขึ้นไปตีเมืองอังวะรับพระเจ้าอังวะลงมาเลี้ยงไว้โดยดี ไม่ทำอันตรายแก่พระองค์ เราพิเคราะห์เห็นว่าพระยาสามคนพี่น้องนี้ เป็นแต่ชิงสมบัติของผู้ขบถต่อ ๆ กันมา แต่ว่ามีความผิดที่ไม่ถวายรามัญประเทศแก่พระเจ้าอังวะ แล้วกลับขึ้นไปตีเมืองอังวะอีกเล่า ก็แต่ว่ายังมีอัชฌาสัยไว้ตนเป็นคนมีกตัญญูบ้าง ไม่ทำอันตรายชีวิตพระเจ้าอังวะ ทำนุบำรุงเลี้ยงพระเจ้าอังวะไว้โดยสุจริต ซึ่งข้อผิดนั้นเราจะขอไว้ก่อน และคนทั้งสามนี้ทำแก่พระเจ้าอังวะฉันใด เราก็จะทำให้เหมือนฉะนั้นบ้าง จะส่งคนทั้งสามนี้ขึ้นไปไว้ ณ เมือง

มุกโชโบ จึงจะควรแก่โทษ แล้วองไชยะมังลองจึงสั่งให้มองระผู้บุตร นำเอาคนทั้งสามนั้นไปคุมไว้ให้จงดี

๏ ขณะนั้นองไชยะมังลองโกรธพระสงฆ์รามัญนัก ว่าพระสงฆ์รามัญทั้งปวงทำมงคล ทำประเจียด ทำตะกรุด ลงเลขยันต์กันอาวุธให้แก่รามัญทั้งปวง จึงต่อสู้กล้าหาญในการสงคราม ฆ่าฟันกันตายเสียเปนอันมาก เพราะพระสงฆ์ทำเครื่องให้จึงเต็มใจทำศึกมาช้านานถึงเพียงนี้ พระสงฆ์เหล่านี้ไม่เปนสมณะ ขาดจากศีลขันธ์แล้วโดยแท้ องไชยะมังลองจึงให้ทหารพม่าเที่ยวฆ่าพระสงฆ์เสียประมาณพันเศษ ครั้งนั้นพระสงฆ์รามัญทั้งปวงแตกตื่นหนีไปในทิศต่าง ๆ บางพวกข้ามไปซ่อนตัวอยู่ในป่าแขวงเมืองกะเทิงบ้าง บางพวกก็หนีไปเมืองไทย เมืองเชียงใหม่ เมืองทวาย จึงได้รอดชีวิต

๏ ในศักราช ๑๑๑๙ ปี เดือน ๘ องไชยะมังลองจึงให้คุมพระเจ้าหงสาวดี อุปราชา พระยาทะละ และญาติวงศ์ทั้งปวง กับพระราชวงศ์ของพระเจ้าอังวะและขุนนางพม่าขุนนางรามัญทั้งปวง พาครอบครัวชาวเมืองทั้งปวงลงเรือนำขึ้นไปไว้ ณ เมืองมุกโชโบ ครั้นถึง ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๕ ค่ำ เกิดแผ่นดินไหว ฉัตรยอดพระเจดีย์มุตาวในเมืองหงสาวดีหักลงมา องค์พระเจดีย์นั้นทลายลงมาเพียงคอระฆัง ครั้นภายหลังพระเจ้าองไชยะมังลอง จึงจัดให้ขุนนางพม่ากับไพร่พม่าพอสมควรอยู่รักษาเมืองหงสาวดี แล้วพระเจ้าองไชยะ-มังลองจึงยกกลับขึ้นมาเสวยราชสมบัติ ณ เมืองมุกโชโบ ได้พระนาม

ว่าอลองพะราญี แปลว่าพระเจ้าหน่อพุทธางกูรใหญ่ จึงเลี้ยงพระเจ้าหงสาวดี พระยาอุปราชา พระยาทะละ และพระราชวงศ์ของพระเจ้ามังลาวะมินทั้งปวงนั้นไว้ในเมืองมุกโชโบ

๏ ลุศักราช ๑๑๒๑ ปี ณ วันเดือน ๓ แรม ๑๐ ค่ำ พระเจ้ามังลองจึงให้มองระบุตรน้อยเป็นทัพหน้า พระเจ้ามังลองเป็นทัพหลวง ให้มังลอกบุตรใหญ่อยู่รักษาเมืองมุกโชโบ แล้วยกทัพเข้าไปตีกรุงศรีอยุธยา ตีเข้าไปทางเมืองทวาย เมืองตะนาว เมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี จนถึงกรุงศรีอยุธยา แล้วตั้งอยู่ฝั่งฟากตะวันตกแห่งพระนคร ตั้งอยู่ ๖ วัน ไม่ได้กรุงศรีอยุธยา พระเจ้ามังลองเกิดวรรณโรคสำหรับบุรุษจึงให้ล่าทัพกลับไป และขณะเมื่อพระเจ้ามังลองมาตีกรุงศรีอยุธยาอยู่นั้น ให้เที่ยวเก็บริบจีวรแพร ริบบาตรเหล็ก ในพระอารามทั้งปวงไปมากนัก จีวรผ้านั้นเก็บเอาไปทำฟูกทำหมอน ทำถุงใส่เงิน ทำไถ้ใส่เสบียง และทิ้งเรี่ยรายไว้ตามทางก็มาก และเก็บริบเอาสิ่งของเงินทองของราษฎรไปก็มาก ครั้นขึ้นไปถึงบ้านระแหงแล้วออกทางด่านนั้น ครั้นถึงตำบลแม่ประ ลุศักราช ๑๑๒๒ ปี ณ วันศุกร์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๓ ค่ำ พระเจ้าอองไชยะมังลองสิ้นพระชนม์ และพระเจ้าอองไชยะมังลองได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินอยู่ ๗ ปี ภายหลังพระราชบุตรชื่ออินแซะตะแคงลอกคือมังลอก แต่รามัญเรียกว่ามังตุกกี ได้เป็นเจ้าแผ่นดินในเมืองมุกโชโบต่อมา ใจความว่ามังลองนั้นเกิดเมื่อศักราช ๑๐๗๘ ปีวอกอัฐศก วันศุกร์ ได้เป็นเจ้าแผ่นดินอยู่ ๗ ปี เมื่อสิ้นพระชนม์อายุได้ ๔๔ ปี

ภายหลังมังลอกราชบุตรใหญ่ได้ครองราชสมบัติต่อมา และมังลอกนั้น เกิดเมื่อศักราช ๑๐๙๕ ปีฉลู เบญจศก วันอังคาร ได้ราชสมบัติใน ศักราช ๑๑๒๒ ปี เดือน ๔ ปีมะโรง โทศก เมื่อได้ราชสมบัตินั้นอายุได้ ๒๗ ปี ลุศักราช ๑๑๒๕ ปี เดือน ๑๒ ขึ้น ๘ ค่ำ มังลอกเกณฑ์ให้ ติงจาแมงฆอง คุมคน ๓๐๐๐ เป็นกองหน้า ให้อาปะระกามะนี คุมคน ๗๐๐๐ เป็นกองหนุน ยกไปตีเมืองเชียงใหม่ ๔ เดือนจึงได้ จับเจ้า จันท์ผู้เป็นเจ้าเมืองได้ทั้งบุตรภรรยา กองทัพยังไม่กลับคืนไป มังลอก ถึงแก่กรรมในเดือน ๔ ก็ปลงศพตามอย่างธรรมเนียม และมังลอก นั้นได้เป็นเจ้าแผ่นดินอยู่ในเมืองมุกโซโบได้ ๓ ปี เมื่อตายนั้นอายุได้ ๓๐ ปี จึงมองระผู้เป็นพระอนุชาได้ราชสมบัติต่อมา และมองระผู้นี้ บางทีพม่าเรียกว่ามองจะวาบ้าง บางทีเรียกว่าสแคงมะเรดุบ้าง แต่ รามัญเรียกว่ามังช้างฉอยเยี่ยง มองระนั้นเกิดเมื่อศักราช ๑๐๙๖ ปีขาล ฉศก วันอาทิตย์ เมื่อได้ราชสมบัตินั้นอายุ ๒๙ ปี และอาปะระกามนี เป็นนายทัพมาตีเมืองเชียงใหม่นั้น จึงเกณฑ์ให้มังมหานอระทากับคน ๗๐๐๐ คุมเอาเจ้าจันท์กับทั้งบุตรภรรยาไปถวายมองระ แต่อาปะระ-กามนีกับคน ๓๐๐๐ อยู่รักษาเมืองเชียงใหม่ มองระจึงมีนามปรากฏว่า พระเจ้าช้างเผือก เลี้ยงเจ้าจันท์ไว้ ณ วันเดือน ๑๑ ในปีนั้น มองระ ให้โยลัดวุ่นลงมาทำเมือง สร้างปราสาทในเมืองอังวะ

๑ ฝ่ายสมิงตะละปั้นทหารพระเจ้าหงสาวดี ขณะเมื่อมังลองได้เมือง หงสาวดีนั้น พาบุตรภรรยาอพยพหนีไปอาศัยอยู่ ณ เกาะปีนแขวงเมือง

เมาะตะมะ ครั้งเมื่อมังลอกยังมีชีวิตอยู่นั้น ได้ให้คนมาเกลี้ยกล่อมสมิงตะละบั้น ๆ จึงขึ้นไปอยู่ในเมืองมุกโซโบ ครั้นสมิงตะละบั้นคิดประทุษร้าย ให้นายทุยทาสจุดไฟขึ้นในเมืองมุกโซโบ มองระจึงให้ประหารชีวิตสมิงตะละบั้นเสีย

๏ ลุศักราช ๑๑๒๖ ปี เดือน ๑๒ ให้อะแซวุ่นกี้ติงจาโบคุมไพร่หมื่นหนึ่งเป็นกองหน้า มองระคุมไพร่สองหมื่นเป็นทัพหลวง ไปตีเมืองกะแซในปีนั้น เดือนยี่ข้างขึ้นได้เมือง กวาดเอาเชื้อวงศ์และเจ้ากะแซมาถึงเมืองมุกโซโบแต่เดือน ๓

๏ ลุศักราช ๑๑๒๗ ปี เดือน ๖ มองระลงมาจากเมืองมุกโซโบเสวยราชสมบัติอยู่ในเมืองอังวะ จึงเลี้ยงเจ้ากระแซและบุตรภรรยาไว้ เดือน ๗ แรม ๕ ค่ำในวันเดียวนั้น บังเกิดพายุใหญ่ฝนตกฟ้าผ่าลงหอกลองทีหนึ่ง ลงยอดปราสาทเป็นเพลิงติดขึ้นเท่าวงกระด้ง ยอดปราสาทหักสะบั้นลงมา ดับเพลิงได้ พายุและฝนบันดาลหาย มองระจึงถามโหราพฤฒาจารย์พราหมณ์ปโรหิต ๆ จึงทำนายว่า พระราชวงศ์และอาณาประชาราษฎรในขอบขัณฑเสมาจะอยู่เย็นเป็นสุข ให้ชำระสระเกศปล่อยคนโทษและสรรพสัตว์ทั้งปวง ซึ่งต้องขังทนเวทนาอยู่นั้น

๏ ในศักราช ๑๑๒๗ ปี เดือน ๑๒ นั้น ให้ขับพกุงโบ ยานกวนจอโบ คุมไพร่ ๕๐๐๐ ยกเป็นทัพหน้า ทัพหนุนนั้นให้เมียนวุ่นเนเมียวมหาเสนาบดีคุมไพร่ ๕๐๐๐ ยกมาทางเหนือ ค้างเทศกาลฝนอยู่ ณ

เมืองเชียงใหม่ ทางเมืองทวายนั้นให้เมคะราโปคุมไพร่ ๕๐๐๐ เป็นกองหน้า ทัพหนุนนั้นให้มหานอระทาคุมไพร่ ๑๐๐๐ หนึ่งยกมายั้งทัพอยู่ ณ เมืองทวาย ออกพรรษาแล้ว จึงยกเข้าไปตีได้กรุงศรีอยุธยาแล้ว จึงยกพวกพลกลับทัพไปเมืองรัตนบุระอังวะ ในศักราช ๑๑๒๙ ปีนั้น อนึ่งในศักราช ๑๑๒๘ ปีนั้น พวกฮ่อยกกองทัพเข้ามาถึงเมืองแสนหวี ไกลกับเมืองอังวะทาง ๕๐ วัน มองระให้ติงจาโบคุมไพร่ ๕๐๐๐ เป็นกองหน้า อะแซวุ่นกี้คุมไพร่ ๑๐๐๐ หนึ่งไปตี ครั้นศักราช ๑๑๒๙ ปี พวกฮ่อยกทัพเข้ามาอีก ถึงตำบลบ้านยองใกล้เมืองอังวะทางคืนหนึ่ง จึงสั่งให้อะแซวุ่นกี้ โยลัดวุ่น เมียนหวุ่นสามนายเป็นแม่ทัพ ถือพลทหารเป็นอันมากยกไป ได้รบกับพวกฮ่อสามวัน กองทัพฮ่อแตก จับได้นายทัพฮ่อสี่นาย กับทหารนายและไพร่เป็นคนหกพัน มองระให้เลี้ยงไว้

๏ ลุศักราช ๑๑๓๑ ปี พวกฮ่อยกทัพมาอีก กวยชวยโบเป็นแม่ทัพคุมไพร่พลเป็นอันมาก ยกมาถึงเมืองกองดุงปะมอ ไกลเมืองอังวะทาง ๑๕ วัน มองระให้อะแซวุ่นกี้เป็นแม่ทัพยกไป อะแซวุ่นกี้ให้ปลูกโรงลงในท่ามกลางแล้ว แม่ทัพทั้งสองฝ่ายไปเจรจากันว่า แต่วันนี้ไปขอให้ขาดสงครามเป็นมิตรสันถวะ อาณาประชาราษฎรไพร่พลเมืองจะได้ไปมาซื้อขายถึงกัน อะแซวุ่นกี้ก็ยอมพร้อมด้วยนายทัพนายกองก็เลิกทัพกลับมาเมืองอังวะ

๏ อนึ่งเมื่อขณะกรุงศรีอยุธยาจวนจะเสียนั้น พระยาตากคุมพวกพลประมาณพันเศษ ตีฝ่ากองทัพพม่าออกไปได้ อาศัยอยู่ ณ เมืองจันทบุรี ครั้นพม่าได้ตีกรุงและกวาดครอบครัวไทยอพยพไปแล้ว ครั้นถึงเดือน ๑๒ ในศักราช๑๑๒๙ปีกุน นพศกนั้น พระยาตากจึงยกกองทัพเรือพร้อมด้วยเสบียงอาหารเข้ามา ณ กรุง ยกไปเที่ยวปราบปรามคนทั้งหลาย ที่ตั้งตัวเป็นเจ้าเป็นนายซ่องอยู่หลายตำบลให้อยู่ในอำนาจแล้ว ขุนนางและชาวเมืองทั้งปวงจึงยกพระยาตากนั้นขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินครอบครองกรุงศรีอยุธยาสืบไป และพระเจ้าตากนั้นไม่ขึ้นไปอยู่ที่กรุงเก่า ตั้งเมืองธน ณ ตำบลบางกอกเป็นเมืองหลวง จึงเที่ยวปราบปรามเมืองนครราชสีมา เมืองพิษณุโลก เมืองสวางคบุรี เมืองนครศรีธรรมราช เจ้าเมืองทั้งสี่นี้แต่ล้วนตั้งตัวเป็นเจ้าสิ้น พระเจ้าแผ่นดินก็ปราบให้อยู่ในอำนาจทั้งสี่เมือง แต่เที่ยวปราบไป ๓ ปีจึงสำเร็จ ส่วนมองระเจ้าอังวะครั้งนั้นไม่เอาพระทัยใส่ในเมืองไทย ด้วยสำคัญว่าเมืองไทยแตกยับเยินไปแล้ว ที่ไหนจะตั้งขึ้นได้ จึงไม่ระวังสอดแนมดู กองทัพฮ่อก็มาติดเมืองอังวะถึงสามครั้ง พระเจ้าตากจึงได้โอกาสเที่ยวปราบปรามหัวเมืองทั้งปวงถึง ๓ ปี ก็สำเร็จตั้งตัวได้

๏ ครั้นศักราช ๑๑๓๓ ปี เจ้าวงศ์ผู้เป็นเจ้าเมืองหลวงพระบางยกมาตีเมืองจันทบุรี เจ้าเมืองจันทบุรีบอกขึ้นไปเมืองอังวะ พระเจ้าอังวะให้เนมะโยมหาเสนาบดี คือโปสุพลา เป็นแม่ทัพหลวง ลงมาตีเมือง

หลวงพระบางได้ แล้วโปสุพลากลับขึ้นไปพร้อมทัพกัน ณ เมืองจันทบุรี ค้างเทศกาลฝนอยู่ที่นั้น

๏ ลุศักราช ๑๑๓๔ ปี โปสุพลาจึงยกกองทัพลงมาตีเมืองลับแลเมืองพิชัย รบกับกองทัพกรุงศรีอยุธยา กองทัพโปสุพลาแตกหนีถอยทัพไปตั้งอยู่ ณ เมืองเชียงใหม่ ค้างเทศกาลฝนอยู่ ลุศักราช ๑๑๓๕ ปี ออกพรรษาแล้ว ให้พระยาจ่าบาลกับแสนท้าวไพร่ลาวพันหนึ่งยกเป็นกองหน้า ให้เนมะโยกามะนีเฝ้าเมืองเชียงใหม่อยู่ โปสุพลากับไพร่เก้าพันจะลงมาตีกรุงศรีอยุธยา ยกออกจากเมืองเชียงใหม่คืนหนึ่งประมาณทางห้าร้อย โปสุพลารู้ว่าพระยาจ่าบาลคิดการประทุษร้าย เข้าด้วยกองทัพไทย กลับจะรบโปสุพลา ๆ จึงกลับทัพเข้าไปอยู่เมืองเชียงใหม่ พอกองทัพกรุงศรีอยุธยาขึ้นมาทั้งกองทัพพระยากาวิละ พระยานคร พระยาจ่าบาล บรรจบกันเข้าล้อมเมืองเชียงใหม่ โปสุพลา เนมะโยกามะนี แตกหนีไปอยู่เมืองหน่าย

๏ ฝ่ายภรรยาโปสุพลาซึ่งอยู่ ณ เมืองอังวะนั้น พระเจ้าอังวะให้จำขังไว้ ภรรยานั้นให้คนมาบอกโปสุพลาว่า อย่าให้ไปเมืองอังวะเป็นอันขาดทีเดียว โปสุพลาจึงหลบหลีกอยู่ ณ บ้านซุยเกียน ไกลกันกับเมืองตองอูทาง ๕ วัน เมื่อศักราช ๑๑๓๕ ปีนั้นมีตราลงมาแต่เมืองอังวะ ให้ปะกันวุ่นเกณฑ์พวกรามัญหมื่นหนึ่งเป็นแม่ทัพไปตีกรุงศรีอยุธยา ปะกันวุ่นจึงเกณฑ์พระยาเจ่ง ตะละเซง พระยาอู เป็นกองหน้ากับไพร่ ๓๐๐๐ ให้แพกิจจาเป็นแม่ทัพยกไปก่อน ตั้งฉางอัศมิฉาง

แม่กษัตริย์ ออกพรรษาแล้วปะกันวุ่นกับไพร่ ๗๐๐๐ จึงจะยกไปตาม ลุศักราช ๑๑๓๖ ปี จะยกกองทัพ ปะกันวุ่นผู้เปนเจ้าเมืองเมาะตะมะ เก็บเอาเงินเอาทองของภรรยานายทัพนายกองและไพร่สมิงรามัญที่ยกไปทำฉางนั้น ไพร่พลเมืองได้ความเดือนร้อน ตะละเกิงจึงมีหนังสือไปถึงพระยาเจ่งตะละเซงสมิงรามัญทั้งปวงว่า ให้เร่งคิดยกทัพมา ณ เมืองเมาะตะมะเปนการเร็ว พระยาเจ่งตะละเซงสมิงรามัญทั้งปวง ก็พร้อมกันจับแพกิจจาแม่ทัพฆ่าเสีย แล้วกลับทัพมา ณ เมืองเมาะตะมะ ปะกันวุ่น อะคุงวุ่น ลงเรือหนีไปเมืองร่างกุ้ง พระยาเจ่งตะละเซงสมิงรามัญยกติดตามขึ้นไปตีได้ค่ายตัดกะเสริมเมืองร่างกุ้ง พอกองทัพหน้าอะแซวุ่นก็ยกลงมาแต่เมืองอังวะได้รบกับพระยาเจ่งตะละเซงนายทัพนายกองสมิงรามัญๆ แตกหนีลงมาเมืองเมาะตะมะ พาครอบครัวอพยพเข้ามากรุงศรีอยุธยา กองทัพพม่ายกตามมาจับได้บุตรภรรยา ณ แขวงเมืองเมาะตะมะส่งขึ้นไปถวาย ครั้งนั้นมองระกับเสนาบดีลงมายกฉัตรอยู่ ณ เมืองร่างกุ้ง จึงได้ถามตะละเกิงว่า ตัวคิดการประทุษร้ายทั้งนี้ใครรู้เห็นเปนใจด้วย ตะละเกิงให้การว่า พระยาหงสาวดีพระยาอุปราชา มีหนังสือมาถึงข้าพเจ้ากับพระยาเจ่งให้ชักชวนกันแต่สมิงรามัญทั้งปวง ให้จับพม่านายไพร่ที่อยู่ในเมืองเมาะตะมะฆ่าเสีย แล้วให้ยกทัพไปตีเมืองร่างกุ้งขึ้นไปจนถึงเมืองอังวะ มองระจึงให้เอาพระเจ้าหงสาวดี กับพระยาอุปราชา พระยาตะละเกิง ไปประหารชีวิตเสีย

๏ ลุศักราช ๑๑๓๖ ปี อะแซวุ่นกี้ยกกองทัพเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา กองทัพหน้าก็ยกมาถึงเมืองราชบุรี กองทัพไทยล้อมไว้ อะแซวุ่นกี้จึงบอกขึ้นไปถึงมองระเจ้าอังวะ ๆ จึงให้อะคุงวุ่นมังโยกับไพร่ ๓๐๐๐ อันรับอาสาจะมาตีเอาคนสามพันในค่ายล้อมเขานางแก้วให้ได้ ให้พลพม่าล้อมค่ายเป็นอันมาก อะแซวุ่นกี้จึงบอกไปถึงเจ้าอังวะว่า ถ้าจะเอาคนสามพันให้ได้จะเสียคนกว่าสามหมื่น เพราะจวนเทศกาลฝนไพร่พลอดเสบียงอาหาร จะขอถอยทัพมาแรมค้างอยู่เมืองเมาะตะมะต่อรุ่งขึ้นปีหน้าข้าพเจ้าจึงจะยกกองทัพเข้าไปตีกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าอังวะว่าชอบด้วยราชการอยู่แล้ว

๏ ลุศักราช ๑๑๓๗ ปี มองระกลับขึ้นไปเมืองอังวะ ครั้น ณ เดือน ๑๑ ในปีนั้น อะแซวุ่นกี้ให้แมงยางู กับนายกองผู้น้อยและปันยีแยฆ่องจอ ปันยีตะจอง ๓ นาย คุมไพร่สามหมื่นยกไปทางระแหง อะแซ-วุ่นกี้กับไพร่หมื่นห้าพันเข้าล้อมเมืองพิษณุโลก อะแซวุ่นกี้จึงแยกกองทัพลงมารับทัพกรุงศรีอยุธยา ซึ่งขึ้นไปช่วยปากน้ำพิง ครั้นเมืองพิษณุโลกเสียแล้ว อะแซวุ่นกี้บอกหนังสือขึ้นไปถึงพระเจ้าอังวะ พอเจ้าอังวะสิ้นพระชนม์ จิงกุจา รามัญเรียกว่าเจนปูชา บุตรมองระ ขึ้นเป็นเจ้า ให้ข้าหลวงมาบอกให้เลิกทัพเมืองมะริด เมืองตะนาว เมืองทวาย และอะแซวุ่นกี้ก็กลับขึ้นไป จิงกุจาก็ปลงศพบิดาตามอย่างธรรมเนียม และมองระนั้นได้เป็นเจ้าแผ่นดินอังวะอยู่สิบสองปี เมื่อสิ้นพระชนม์นั้นในศักราช ๑๑๓๗ ปีมะแม สัปตศก อายุได้ ๔๑ ปี จิงกุจาบุตร

มองระนั้นเกิดเมื่อศักราช ๑๑๑๗ ปีกุน สัปตศก วันจันทร์ เมื่อได้ราช-สมบัตินั้นอายุ ๒๐ ปี ลุศักราช ๑๑๓๙ ปีระกา นพศก จิงกุจาให้อำลอก-วุ่นยกกองทัพไปตีเมืองเชียงใหม่ เจ้าเมืองเชียงใหม่อพยพครอบครัวหนีลงมา อาศัยอยู่ ณ เมืองสวรรคโลก ครั้นถึงเดือน ๔ พม่ายกกลับขึ้นไปเมืองอังวะ ครั้นถึงศักราช ๑๑๔๒ ปี จิงกุจาเจ้าอังวะให้ถอดอะแซวุ่นกี้ออกจากราชการ

๏ ลุศักราช ๑๑๔๓ ปีฉลู ตรีศก พระเจดีย์ชุยจิกุงในเมืองแปงยะใกล้เมืองอังวะทาง ๓๐๐ เส้นพังลง และพระพุทธรูปในเมืองจะเกิงอยู่ฟากแม่น้ำข้างหนึ่งตรงเมืองอังวะบันดาลให้มีน้ำพระเนตรไหลออกมา ในปีนั้นจิงกุจาพาพระอัครมเหสีพระราชบุตร ลงเรือพระที่นั่งขึ้นไปไหว้พระเจดีย์สีห์ ต่อไกลกันกับเมืองอังวะทาง ๕ คืน ภายหลังมังมองบุตรมังลอกนี้ ราษฎรเรียกว่ามังตุกกี กับพวกเพื่อนเป็นอันมากยกเข้าปล้นเอาเมืองอังวะได้ และมังมองผู้นี้ เกิดวันพฤหัสบดี ปีขาลสัมฤทธิศก ศักราช ๑๑๒๐ ปี เมื่อได้เมืองอังวะนั้นอายุได้ ๒๓ ปี ขณะเมื่อมังมองยังบวชเป็นภิกษุอยู่นั้น ฝันเห็นว่าแยกเท้าคร่อมแม่น้ำทั้งสองฟาก มีสวะลอยไปใต้เท้าคร่อม จึงไปแก้ฝันกับอาจารย์ ๆ ทำนายไว้ว่าจะได้เป็นใหญ่ข้างหน้า จึงลาอาจารย์สึกออกมาแล้ว คิดขบถได้เมืองอังวะในครั้งนี้ จึงตั้งอะแซวุ่นกี้คงที่อะแซวุ่นกี้ และพรรคพวกมังมองซึ่งตั้งเป็นเสนาบดีขึ้นใหม่ ข่มเหงฉุดคร่าบุตรหญิงเก็บริบเอาพัสดุเงินทองของอาณาประชาราษฎรซึ่งไม่มีความผิด ไพร่

พลเมืองได้ความเดือดร้อนนัก ปะดุงจึงปรึกษาด้วยญาติวงศ์และเสนาอำมาตย์คนเก่าว่า มังมองได้เป็นเจ้า ๕–๖ วัน ราษฎรได้ความเดือดร้อนดังนี้ ไม่ควรที่จะให้เสวยราชสมบัติ เสนาบดีไพร่พลเมืองก็เป็นใจด้วยปะดุงเข้าล้อมราชวัง รบกับมังมองแต่เช้าจนเที่ยง ผู้คนล้มตายเป็นอันมาก จับตัวมังมองได้ประหารชีวิตเสีย มังมองได้ราชสมบัติอยู่ ๖ วันครึ่ง และปะดุงผู้นี้เป็นบุตรมังลอง เป็นน้องมองระแต่ต่างมารดากัน ชื่อเดิมนั้นชื่อมังแวง ได้กินเมืองปะดุง จึงเรียกชื่อปะดุงสะแคง เมื่อเกิดนั้นศักราช ๑๑๐๐ ปี วันจันทร์ ได้ราชสมบัติเมื่ออายุได้ ๔๓ ปี ในศักราช ๑๑๔๔ ปีขาล จัตวาศก ครั้นปะดุงได้เป็นเจ้าแผ่นดินอังวะแล้ว จึงให้มหาศิละวะอำมาตย์ขึ้นไปเกลี้ยกล่อมจิงกุจา ครั้นได้ตัวแล้วเอาลงมาฆ่าเสีย จิงกุจานั้นได้เป็นเจ้าแผ่นดินอังวะอยู่เจ็ดปี เมื่อตายนั้นอายุได้ ๒๗ ปี

๏ เมื่อปีขาล จัตวาศกนั้น ฝ่ายข้างกรุงไทยก็เปลี่ยนแผ่นดินใหม่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติในกรุงเทพมหานครบวรราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชมหาสถาน ครั้นถึงเดือน ๑๒ ในปีขาล จัตวาศกนั้น ปะดุงให้สร้างเมืองใหม่ ที่ตำบลผ่องกา เหนือเมืองอังวะทาง ๓๐๐ เส้น ให้ชื่อเมืองอะมะระปุระ

๏ ลุศักราช ๑๑๔๕ ปีเถาะ เบญจศก เดือน ๗ ปะดุงยกไปอยู่เมืองสร้างใหม่ ครั้นถึงเดือนสิบสองในปีนั้น จึงให้ราชบุตร ๒ องค์ คือ จะกุ

คือ กามะสะแคงยกกองทัพไปตีเมืองยะไข่ได้ จับเจ้าเมืองยะไข่กับครอบครัวทั้งปวงมาไว้ในเมืองอะมะระบุระ เจ้าเมืองยะไข่มาอยู่ไม่นานก็ถึงแก่กรรม

๏ จุศักราช ๑๑๔๗ ปีมะเส็ง สัปตศก เดือน ๙ ปะดุงเจ้าพม่าคิดจะเข้ามาตีกรุงไทย จึงจัดให้แกงวุ่นเปนแม่ทัพทางเมืองมะริดทิศใต้ ลงไปตีเมืองถลาง เมืองชุมพร เมืองไชยา ทางเมืองทวายนั้นให้อนอกแพกติคะวุ่นเปนแม่ทัพยกเข้ามาตีเมืองราชบุรี ทางเมาะตะมะนั้นให้เมียวุ่นเปนแม่ทัพที่หนึ่ง เมียนวุ่นเปนแม่ทัพหน้าที่สอง กามะสแคงบุตรชายน้อยเปนแม่ทัพที่สาม จะกุสะแคงบุตรชายกลางเปนแม่ทัพหน้าที่สี่ ปะดุงคุมพลเปนทัพหลวง ให้บุตรชายใหญ่อันเปนที่อินแซะมหาอุปราชอยู่เฝ้าเมือง ทางระแหงนั้น ให้จอมองนอระทาเปนแม่ทัพทางเชียงใหม่นั้น ให้เสดาะมหาศิริอุจะนาเปนแม่ทัพ ทางเจหุมนั้นให้อาปะระกามนีเปนแม่ทัพ และกองทัพเจ้าอังวะนั้นยกเข้ามาทางพระเจดีย์สามองค์ก่อนกองทัพทั้งปวง ถึงในเดือนสิบสองข้างแรม

๏ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระเจ้าอยู่หัว ครั้นได้ทรงทราบข่าวศึก จึงมีพระราชโองการดำรัสสั่งให้สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรฯ ยกกองทัพไปตั้งรับกองทัพพม่าณตำบลลาดหญ้าเหนือปากแพรกทางสองวัน ที่เมืองราชบุรีนั้นให้เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี เจ้าพระยายมราช คุมกองทัพไปตั้งรักษาอยู่ ทางฝ่ายเหนือนั้น ให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ กรมพระราชวังหลังไปตั้งรับ

อยู่ ณ เมืองนครสวรรค์ แต่ข้างปากใต้นั้นไม่ได้เกณฑ์กองทัพออกไป ด้วยจะรักษาแดนอันใกล้พระนครไว้ก่อน ส่วนสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ เมื่อสู้รบกับพม่านั้น ก็ทรงคิดกลอุบายแต่งกองโจรให้ไปตั้งลอบสกัดตัดลำเลียงพม่า จนกองทัพหน้าพม่าขาดเสบียงลง ก็แตกถอยไปจากลาดหญ้า เจ้าปะดุงเห็นกองทัพขัดสนด้วยเสบียงอาหาร จะทำการไม่สำเร็จ ก็ล่าถอยไป ณ เมืองเมาะตะมะ สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ ก็มีพระราชบริหารให้กองทัพหน้ายกลงมาเมืองราชบุรีโดยทางบก เสด็จล่วงลงมาโดยทางชลมารคทัพบกลงมาพบค่ายพม่าอันตั้งอยู่นอกเขางู แดนเมืองราชบุรี ก็เข้าตีค่ายพม่า ๆ แตกหนีไปสิ้น แล้วเสด็จกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ จึงตรัสสั่งให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ยกกองทัพเรือทะเลออกไปช่วยหัวเมืองปากใต้แล้ว พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัวเสด็จยกพยุหโยธาทัพหนุนขึ้นไป ณ ทางฝ่ายเหนือ ครั้งนั้นหัวเมืองฝ่ายเหนือเสียแก่พม่าสิ้น ด้วยเจ้าเมืองกรมการน้อยตัวก็อพยพครอบครัวหลีกเข้าป่าเสีย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงดำรัสสั่งให้รีบขึ้นไป กองทัพพม่าฝ่ายเหนือแตกกลับไปสิ้น ครั้งนั้นเมืองเชียงใหม่ร้างอยู่แต่ครั้งพม่ามาตีเมื่อแผ่นดินพระเจ้าตาก กองทัพพม่าจึงเลยล่วงมาติดเมืองนครลำปาง พระยากาวิละเจ้าเมืองเข้มแข็งนัก ต่อรบอยู่ถึงสี่เดือน รักษาเมืองไว้ได้ พอกองทัพไทยขึ้นไปช่วยตีกระหนาบเข้า พม่าก็แตกไปสิ้น และทางข้างปากใต้นั้น พม่าตีได้เมืองชุมพร เมืองไชยา

เมืองนคร แต่เมืองถลาง เมืองพัทลุง เมืองสงขลา ยังไม่เสีย พอสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จยกออกไปถึงได้รบกันที่เมืองไชยา พม่าแตกหนีกลับไปสิ้น แล้วเสด็จลงไปตีเมืองตานีได้ แล้วเสด็จกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ ในศักราช ๑๑๔๘ ปีมะเมีย อัฐศกนั้น ครั้นถึงเดือนสิบสอง ปะดุงให้อินแซะมหาอุปราชคุมพลลงมาตั้งค่ายทำยุ้งฉางใส่เสบียงอาหาร ณ ตำบลสามสบอีกครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ยกทัพออกไปตีพม่าแตกออกไปสิ้นในเดือน ๔ ศักราช ๑๑๔๙ ปีมะแม นพศก ครั้นภายหลังสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จขึ้นไปทรงจัดเมืองเชียงใหม่ ตั้งให้พระยากาวิละเป็นเจ้าเมืองนครลำปาง ครั้นถึงเดือนยี่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกไปตีเมืองกลิอ่องได้ แล้วไปตีเมืองทวายไม่ได้ ทัพหลวงเสด็จกลับมายังกรุงเทพ ฯ

๑ ครั้นถึงศักราช ๑๑๕๓ ปีกุน ตรีศก ปะดุงให้ขุนนางลงมาผลัดเจ้าเมืองทวาย ๆ ไม่ขึ้นไปเมืองอังวะ กลับคิดจะฆ่าขุนนางซึ่งมาผลัดนั้นเสีย จึงมีหนังสือเข้ามาขอกองทัพกรุงไทยให้ออกไปช่วยรักษาเมืองทวายไว้ในเดือน ๔ ปีนั้น ตรัสสั่งให้เจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยากลาโหมยกทัพออกไปก่อน และเจ้าพระยาทั้งสองไปตั้งค่ายโอบเมืองทวายไว้

๑ ลุศักราช ๑๑๕๔ ปีชวด จัตวาศก เดือนยี่ กองทัพเมืองอังวะยกลงมากระหนาบ พวกทวายในเมืองมีหนังสือออกมาถึงแม่ทัพพม่า

สัญญากันให้ตีเข้ามา ข้างในเมืองจะตีออกไป กองทัพพม่าก็ตีเข้าไปตามสัญญา ข้างในเมืองก็ตีออกมา กองทัพไทยต้านทานไม่ได้ ก็พาพระยาทวายอพยพครอบครัวเข้ามากรุงเทพ ฯ

๏ ลุศักราช ๑๑๕๗ ปีเถาะ สัปตศก ปะดุงให้อุบากองเป็นแม่ทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จยกขึ้นไปช่วย จับอุบากองลงมาได้

๏ ลุศักราช ๑๑๖๐ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก อุบากองกลับหนีออกไปได้

๏ ลุศักราช ๑๑๖๔ ปีจอจัตวาศก มีรับสั่งให้เจ้าพระยายมราชยกทัพขึ้นไปตีเอาเมืองเชียงแสน ตีไม่ได้กลับลงมา ภายหลังเจ้าเมืองเชียงใหม่ไปตีได้

๏ ลุศักราช ๑๑๗๑ ปีมะเส็ง เอกศก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพระเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชสมบัติ ครั้นถึงเดือน ๑๒ ปะดุงเจ้าอังวะให้กองทัพลงมาตีเมืองถลาง เดือนยี่เมืองถลางเสียแก่พม่า แม่ทัพพม่าจึงกวาดครัวเมืองถลางบรรทุกเรือไป ให้จิกแกปลัดทัพอยู่รับหลัง ครั้งนั้นเกิดลมพายุใหญ่พัดมาแต่ทิศตะวันตก เรือจิกแกซัดเข้ามาฝั่งที่กองทัพไทยตั้งอยู่ กองทัพไทยจับจิกแกกับไพร่ได้เป็นอันมาก แล้วส่งเข้ามากรุงเทพ ฯ

๏ ลุศักราช ๑๑๗๓ ปีมะแม ตรีศก มีพราหมณ์เทศมาแต่ทิศตะวันตกเอาหนังสือเรื่องพงศาวดารเมืองพราหมณ์มาแปลถวายเจ้าอังวะ ว่าศาสนาพระสมณโคดมสิ้นเสียแล้ว ซึ่งกุลบุตรบวชเป็นสงฆ์ทุกวัน

อุปสมบทหาขึ้นไม่ ให้ไปไหว้บูชาถวายทานแก่พระพุทธรูปเท่านั้นจึงจะควร ปะดุงก็เชื่อถือ จึงให้สึกพระสงฆ์พม่าพระสงฆ์รามัญเสียครั้งนั้นมาก ครั้นถึงเดือนอ้ายให้กองทัพยกมาตั้งค่ายท่ายุ้งฉาง ณ ตำบลท้องชาตรี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีรับสั่งให้กรมหลวงพิทักษ์มนตรียกกองทัพออกไปตีค่ายพม่า ล้อมจับได้ตัวนายและไพร่เข้ามาได้มาก ที่เหลือนั้นก็แตกหนีไปสิ้น

๏ ลุศักราช ๑๑๗๗ ปีกุน สัปตศก เดือนห้า พวกรามัญเมืองเมาะตะมะมีพระยารัตนจักรเป็นต้นเป็นคน ๕๐๐๐ เศษ เห็นเจ้าอังวะถือวิปริตและพม่าก็ข่มเหงนัก จึงชวนกันอพยพเข้ามาพึ่งพระบารมีโพธิสมภาร ณ กรุงเทพ ฯ ส่วนอินแซะมหาอุปราชราชบุตรของปะดุงถึงแก่กรรมก่อนปะดุงผู้เป็นบิดา ปะดุงจึงตั้งบุตรของอินแซะชื่อมองนานยะอันเป็นราชนัดดานั้น เป็นที่อินแซะมหาอุปราชแทนบิดาสืบไป ด้วยเข้าใจว่าบุตรอินแซะนั้น คือจิงกุจาเจ้าอังวะเก่าที่ตนให้ฆ่าเสีย พระกุมารนั้นมีอาการกิริยาเจรจาพาทีคล้ายกันกับจิงกุจา และของวิเศษสิ่งใดที่จิงกุจาซ่อนไว้ไม่มีผู้ใดรู้ กุมารนั้นไปเอามาได้แล้วกล่าวว่าเป็นของ ๆ ตัวในก่อน เพราะเหตุดังนี้ ปะดุงจึงให้ที่อุปราชแก่บุตรอินแซะแล้วตรัสแก่ราชวงศานุวงศ์ทั้งปวงว่าอย่าน้อยใจเลย เจ้าของเขายังอาลัยในสมบัติของเขา จึงมาเกิดเป็นหลานของเรา ควรเราจะมอบสมบัติให้เขาเสีย จึงมอบที่อุปราชให้แก่มองนานยะแต่นั้นมา

๏ ฝ่ายปะตุงเจ้าอังวะครองราชสมบัติมาได้ ๓๗ ปี ลุศักราช ๑๑๘๑ ปีเถาะเอกศก อายุได้ ๘๑ ปีถึงแก่กรรม จึงมองนานยะมหาอุปราช ผู้เป็นพระราชนัดดาได้ราชสมบัติ ชื่อจักกายแมง แต่รามัญเรียกว่า จักเกยตะเคียง และจักกายแมงผู้นี้เกิดวันศุกร์ ศักราช ๑๑๔๕ ปีเถาะเบญจศก เมื่อได้ราชสมบัตินั้นอายุ ๓๒ ปี

๏ ลุศักราช ๑๑๘๖ ปีวอก ฉศก ณ วันเดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชสมบัติ

๏ ฝ่ายข้างเมืองอังวะเมื่อเดือน ๕ ในศักราช ๑๑๘๖ ปีนั้น มีรับสั่งเจ้าอังวะให้หาเจ้าเมืองยะไข่ ๆ มีความผิดอยู่ไม่มา จึงให้มหาบัณดุละเสนาบดี ยกกองทัพไปจับเจ้าเมืองยะไข่ ๆ หนีไปอยู่ในแดนเมืองเบ้งกะหล่า มหาบัณดุละเสนาบดีมีหนังสือไปให้เจ้าเมืองเบ้งกะหล่าส่งตัว อังกฤษเจ้าเมืองเบ้งกะหล่าไม่ส่ง มหาบัณดุละยกกองทัพไปตีปลายแดนเบ้งกะหล่าเข้าไป และแต่ก่อนนั้นอังกฤษก็คิดจะทำสงครามกับพม่าอยู่แล้ว ได้เตรียมเรือกลไฟเรือรบไว้ที่เมืองเกาะหมาก เมืองมะละกาพร้อมอยู่แล้ว ครั้นเกิดเหตุมหาบัณดุละตีปลายแดนเข้าไปดังนั้น เจ้าเมืองเบ้งกะหล่า จึงมีหนังสือให้เรือกลไฟรีบไปบอกทัพ ณ เมืองเกาะหมาก เมืองมะละกา ให้เรียกมาตีหัวเมืองพม่าชายทะเลโดยเร็ว เรือรบก็รีบยกมาตีได้เมืองร่างกุ้ง เมืองเมาะตะมะ เมืองทวาย เมืองมะริดได้ในเดือน ๖ ปีวอกฉศกนั้น แม่ทัพอังกฤษจึงยกทัพเรือกลไฟตีขึ้นไปตามลำแม่น้ำเมืองอังวะ จักกายแมงครั้นรู้เหตุนั้น ก็จัดกองทัพลงมา

รบอังกฤษ แล้วมีหนังสือไปถึงมหาบัณฑุละให้เลิกกองทัพกลับมาช่วยกันรบกองทัพอังกฤษ อย่าให้ขึ้นมาถึงเมืองอังวะได้ มหาบัณฑุละจึงล่าทัพกลับมาจากแดนเมืองเบ้งกะหล่า มารบกับอังกฤษที่ขึ้นมาตีเมืองอังวะ วันหนึ่งพวกกองทัพอังกฤษจับคนในกองทัพมหาบัณฑุละมาได้ แม่ทัพอังกฤษจึงพาคนนั้นขึ้นไปบนหอรบที่สูง ให้พม่าคนนั้นชี้ตัวมหาบัณฑุละให้ เพลานั้นมหาบัณฑุละนั่งกินข้าวอยู่ในค่าย แม่ทัพอังกฤษเอากล้องมาส่องดูเห็นชัดแล้ว จึงให้ทหารแม่นปืนยิงปืนมาถูกมหาบัณฑุละแม่ทัพตาย พวกพม่าก็แตกไปสิ้น อังกฤษก็เร่งเรือขึ้นไปไม่มีผู้ใดต่อต้านได้ อังกฤษตีขึ้นมาได้ถึงเมืองตะลุมะ อยู่ทางสองวันจะถึงเมืองอังวะ จักกายแมงเจ้าอังวะตกใจนัก จึงปรึกษาด้วยขุนนางทั้งปวงเห็นพร้อมกันแล้ว จึงให้ขุนนางมาเจรจากับแม่ทัพอังกฤษ จะขอเสียเงินให้ ๆ อังกฤษถอยทัพเสีย อังกฤษก็ยอม แล้วปันเขตแดนกันข้างทิศตะวันตกเฉียงเหนือเมืองอังวะนั้น อังกฤษเอาไว้สี่เมือง คือเมืองยะไข่ เมืองเวสาลี เมืองกะแซ เมืองอะลิมะ ข้างทิศตะวันออกเฉียงใต้นั้นอังกฤษเอาไว้หกเมือง คือ เมืองเมาะลำเลิ่ม เมืองละเมิงเมืองเร เมืองทวาย เมืองมะริด เมืองตะนาว เป็นสิบหัวเมืองด้วยกัน.

พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์

กับ

โรงเรียนนายทหารเสนารักษ์

(บันทึกนี้ พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ เขียนลงในอนุสรณ์นักเรียนนายทหารเสนารักษ์ ๒๔๘๗ ซึ่งจัดพิมพ์ในโอกาสที่นักเรียนรุ่นแรกรับพระราชทานยศ และประกาศนียบัตร เมื่อ ๑๗ พ.ย. ๒๔๘๗)

ข้าพเจ้าได้รับมอบให้จัดตั้งโรงเรียนนายทหารเสนารักษ์ โดยคำสั่งของผู้บัญชาการทหารบก เมื่อทหารได้รับคำสั่งแล้วก็ต้องทำ ไม่มีทางหลีกเลี่ยงอย่างอื่น คำสั่งต้องเป็นคำสั่ง และข้าพเจ้าจึงมานอนคิดหาวิธีที่จะจัดตั้งโรงเรียนนี้ ให้ได้แพทย์ที่มีความรู้พอประกอบโรคศิลปะ ตามหลักวิทยาการเพื่อให้เป็นประโยชน์แก่อาณาประชาราษฎรที่ขาดแพทย์ตามชนบทไกล ๆ จนต้องหลงงมเชื่อผีสางและวิธีรักษาพยาบาลตนเมื่อป่วยไข้โดยลัทธิแผนนิยมต่าง ๆ ซึ่งทอนกำลังของชาติลงเป็นอันมาก เด็กเกิดมาก แต่ก็ตายมาก ก่อนอายุ ๒๑ ปี เมื่อตรวจสอบหลักสูตรของมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ทั่วโลก ซึ่งข้าพเจ้าได้เคยไปดูมาแล้ว เมื่อร็อคกี้เฟลเลอร์มูลนิธิได้ส่งข้าพเจ้าออกไปดูการศึกษาการเรียนแพทย์ของทุกประเทศ และหลักสูตรของโรงเรียนแพทย์ต่าง ๆ ที่ยังมีความนิยมสั่งสอนกันอยู่ **ข้าพเจ้าจึงจับหลักได้ว่าโรงเรียน**

แพทย์ตามหลักสูตรของคอนยอยท์บอร์ด (English Conjoint Board) ของประเทศอังกฤษ ควรใช้เป็นแนวทางดัดแปลงสำหรับเป็นหลักสูตร สำหรับนักเรียนนายทหารเสนารักษ์ของเราซึ่งจะตั้งขึ้น จึงได้มีจดหมายไปถามเพื่อนแพทย์ที่เคยเรียนอยู่โรงเรียนเดียวกันในประเทศอังกฤษให้บอกวิธีสั่งสอน และหลักสูตรใหม่ที่เขากำลังใช้อยู่นั้นก็ได้รับหลักสูตรและคำอธิบายมาโดยละเอียด พอเป็นแนวทางให้เราดัดแปลงขึ้นเป็นหลักสูตรของโรงเรียนนายทหารเสนารักษ์ได้ จึงได้เริ่มดำเนินการโดยตกลงใจว่า หลักสูตรนี้อยู่ในขีดดีพอ แม้คนไทยส่วนมาก ก็ได้สอบประกาศนียบัตรตามหลักสูตรนี้มาหลายคน **ทหารต้องการนายแพทย์ที่มีทั้งความรู้ และมีทั้งวินัยที่เป็นกองหนุนเรียกใช้ในยามสงครามได้**

ต่อมาข้าพเจ้าจึงได้มีหนังสือถึงกรมสาธารณสุข กระทรวงสาธารณสุขขณะนี้ ให้บอกความจำเป็นให้มีแพทย์ตามอำเภอต่างๆ ก่อนหลัง เพื่อเราจะได้ให้กรมการจังหวัดหรือกรมการอำเภอแต่ละแห่งสอบคัดเลือก และส่งตัวผู้สมัครที่มีคะแนนเยี่ยมเข้ามาเรียนในโรงเรียนนายทหารเสนารักษ์ ข้อสำคัญมีว่า เมื่อหลักฐานอย่างอื่นสมบูรณ์แล้วคนนั้นๆ จะต้องมีผู้ปกครองที่มีฐานะพอสนับสนุนในอำเภอนั้นๆ ให้ผู้ที่เรียนสำเร็จประกอบการอาชีพได้โดยไม่ฝืดเคือง อธิบดีกรมสาธารณสุขก็ได้ส่งบัญชีจังหวัด อำเภอ ที่ต้องการแพทย์ก่อนหลังเป็นจำนวนปีละ

๑๒๐ อำเภอ จนครบ ๔๘๐ อำเภอ ซึ่งหาแพทย์ไปอยู่ไม่ได้ เพราะอยู่ไกลและกันดาร

เมื่อเราได้หลักฐาน และได้หลักสูตรแล้ว เราก็เริ่มของบ-ประมาณเพื่อจัดตั้งโรงเรียนนี้ และส่งข้อสอบไปยังกรมการจังหวัดหรือกรมการอำเภอ เพื่อให้สอบคัดเลือกผู้ที่สำเร็จมัธยมบริบูรณ์ที่เรียนสำเร็จในกรุงเทพฯ หรือมีภูมิลำเนาตามสำมะโนครัวในชนบท หรือสำเร็จตามโรงเรียนชนบทที่มีมัธยมบริบูรณ์

ความจริงการศึกษาขั้นมัธยมบริบูรณ์นั้น บางหัวเมืองก็ดี เรียนต่อหลักสูตรของแพทย์ได้สะดวก เช่น ทางเชียงใหม่ หรือทางสงขลา เพราะนักเรียนพวกนั้นมีโอกาสได้ไปเรียนกับอาจารย์ต่างประเทศ มีความรู้ทางภาษา อ่านตำราต่างประเทศได้สะดวก ผู้ที่อ่านภาษาต่างประเทศไม่ได้ย่อมขาดทุน เพราะตำราต่าง ๆ ของเรายังมีไม่พอเพียงเลย อาจารย์และครูต้องลำบากในการสั่งสอนให้ขึ้นถึงระดับต่อกับหลักสูตรของการแพทย์ได้ แต่ด้วยความพยายามของอาจารย์บุญเย็น ธนโกเสส (พระดุรุณพยุหรักษ์) ซึ่งมีความชำนิชำนาญเยี่ยมในการสั่งสอน และเคยสั่งสอนในมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มานานปี รู้จักยกตัวอย่างง่าย ๆ ขึ้นสั่งสอนเด็ก พร้อมกับความพากเพียรและความจ้ำจี้จ้ำไชของอาจารย์ต่าง ๆ และครูผู้อบรม ทำโดยไม่คิดแก่เหน็ดเหนื่อย เราจึงเห็นเงาของความสำเร็จของโรงเรียนนายทหารเสนารักษ์นี้ ที่จริงการเป็นครูดี สั่งสอนนักเรียนให้เข้าใจละเอียดโดยพูดง่าย ๆ ให้นักเรียน

เข้าใจนั้นเป็นของยากที่สุด ต้องฝึกหัดมาจึงจะทำได้ บางคนรู้มาก แต่สอนไม่ได้ก็มีแยะ

ส่วนทางตึกทดลอง ซึ่งข้าพเจ้านับว่าเป็นสิ่งสำคัญที่สุดสำหรับการเรียนแพทย์ สำหรับให้หลักวิชาฝังอยู่ในสมอง โดยให้นักเรียนได้มีโอกาสทดลองด้วยน้ำมือของตนเอง โดยคำแนะนำของครูผู้ควบคุมนั้นก็ทำให้นักเรียนจำขึ้นใจ และรู้อุปสรรคความยากลำบากของการทดลองนั้นๆ โรงเรียนแพทย์ถ้าไม่มีโอกาสให้นักเรียนทดลองด้วยตนเองได้แล้วจะทำให้นักเรียนเข้าใจลึกซึ้งและจำใส่ใจอยู่ไม่ได้ เราจึงต้องให้มีสอนทางทฤษฎี เพื่อเป็นบทนำและแนะทางปฏิบัติ ให้นักเรียนทดลองทำด้วยน้ำมือของตนเอง แล้วก็เขียนรายงานในสิ่งที่ตนได้กระทำการทดลองเป็นคราวๆ แล้วให้แต้มประจำวิชาสำหรับรวบรวมกับแต้มที่สอบเมื่อจบภาคเรียน แปลว่านักเรียนของเราต้องได้คะแนนของแต่ละวิชาสำหรับสิ่งที่กระทำทุกสิ่งตลอดปี สำหรับรวมเข้ากับการสอบเมื่อจบภาคย่อมทำให้นักเรียนมีการขยันหมั่นเพียรอยู่ตลอดเวลา เราจะขออวดได้ว่า ตึกทดลองของเราได้สร้างขึ้นทันสมัยเทียบเคียงกับตึกทดลองในโรงเรียนแพทย์ดี ๆ ของเยอรมัน ของอังกฤษ ของสหรัฐอเมริกา ของญี่ปุ่น และของประเทศอื่น ๆ ที่มีการศึกษาแพทย์สูง ขอเชิญท่านไปดูได้ทุกเมื่อที่โรงพยาบาลอานันทมหิดล จังหวัดลพบุรี อาจารย์และครูของเราก็มีความรู้ความชำนาญในการสอนทางทฤษฎีและทางปฏิบัติการ และมีความพยายามพากเพียรสร้างตำรา

เป็นภาษาไทย เช่น ตำราเคมี ของอาจารย์บุญเย็น ธนโกเสส ตำราฟิสิคส์ อาจารย์สมาน ปั้นยารชุน (พระยาสฤษดิการบรรจง) และตำราศัลยศาสตร์ (พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ เขียนเอง) และตำราอื่น ๆ ซึ่งกำลังทำอยู่ ถ้าโรงเรียนนายทหารเสนารักษ์ยังอยู่ต่อไป (เพราะตามโครงการณ์จะเสร็จสิ้นภายใน ๗ ปี) เชื่อว่าตำราครบชุดการเรียนแพทย์ตามหลักสูตรเป็นภาษาไทย จะมีเต็มสมบูรณ์ และถ้าสงครามไม่เกิดขึ้นป่านนี้ตำราทั้งหลายก็คงเกือบจะจบ เพราะผู้เขียนต้องมีความชำนาญเคยทำมาหลายปี บางอย่างต้องเขียนกันเป็นเวลานานกว่าจะลงเอยได้ ข้าพเจ้าอยากจะให้โรงเรียนแพทย์อื่น ๆ สร้างตำราเป็นปึกแผ่น เพื่อประโยชน์แก่การเรียนแพทย์ต่อไปด้วย เพราะตำราเป็นภาษาไทยหายากที่สุด คนต้องรู้จริง เคยทำมาจริงแล้วจึงจะเขียนได้ แปลเขายังไม่เหมาะ เพราะสภาพของประเทศเราไม่เหมือนกับของเขา

สิ่งทุกสิ่งที่ปรากฏในโลกต้องมีการเริ่มต้นเป็นมูลราก ถ้าเริ่มต้นดี ถูกตามหลักวิทยาการ ก็มีทางดีสำหรับขยายตัวก้าวหน้า มหาวิทยาลัยปาดัว ในประเทศอิตาลีเป็นมหาวิทยาลัยเกิดแรกในโลก มหาวิทยาลัยอื่นเกิดตามหลัง และมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ควรนับเป็นตลาดวิชาที่ใครสามารถจะเข้าสมัครเข้าสอบเรียนได้โดยไม่ถือชาติศาสนา สำหรับวิชาอาชีพที่เขาต้องการ และทั้งเป็นสถานที่ฝึกหัดให้คนทุกคนมีกิริยามารยาท มีความอดทนตรากตรำ และเป็นคนสุภาพได้ทุกแห่ง คนที่เกะกะหรือหรูเกินไปก็ต้องตัดลง คนที่ต่ำต้อยก็ต้องดัดขึ้นสูงจนถึงระดับ

มาตรฐาน ให้เป็นสุภาพบุรุษ เพราะฉะนั้น ผู้ที่เข้ามหาวิทยาลัยและออกมาแล้ว ต้องนับว่าได้ทั้งวิชาอาชีพและได้ทั้งมารยาทสำหรับเป็นสุภาพบุรุษ การเข้าเรียนต้องมีการสอบแข่งขัน เพราะที่สำหรับเรียนมีจำนวนจำกัด สำหรับแต่ละวิชา เป็นต้นว่า โต๊ะในห้องเรียนสถานที่อยู่ สถานที่และโต๊ะทดลอง บังคับมิให้รับเกินจำนวน เพราะทางวิทยาศาสตร์ต้องมีห้องทดลอง และมีโต๊ะสำหรับทดลองประจำตัวสำหรับนิสิตชายและนิสิตหญิงทุกคน

นักเรียนนายทหารเสนารักษ์ของทหารบกตั้งขึ้น ก็เพื่อจะได้นายทหารแพทย์กองหนุนประจำอำเภอทั่วพระราชอาณาจักร และก็เพื่อจะให้ได้แพทย์สำหรับรักษาพลเมืองในเวลาป่วยไข้ เราต้องการสร้างชาติในสมัยนี้ เพราะถ้ากำลังไม่พอก็จะเป็นมหาอำนาจได้ยาก และพลเมืองมากก็ต้องเป็นพลเมืองที่มีความรู้ และมีความขยันหมั่นเพียรดีไม่ใช่เอาแต่พูด ต้องทำให้ได้ผลสำหรับส่วนรวมจริง ๆต้องนึกถึงหน้าที่มากกว่าสิ่งอื่น พลเมืองจะเพิ่มขึ้นได้มาก และรอดจากความตายก็ต้องมีแพทย์อยู่ทั่วทุกอำเภอ หรือทุกตำบล ได้รับการอบรมในทารกสงเคราะห์ในทางโรคภัยไข้เจ็บของเด็ก ในทางอาหารวิทยา ในทางคลอดบุตรและในทางสาธารณสุข และสุขาภิบาลเป็นหลัก พลเมืองจึงจะเกิดมากตายน้อยก่อนอายุ ๒๑ ปี เราต้องพูดจริงทำจริง ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคใดๆช่วยเหลือกันเอง จงดูในเวลาสงคราม ชาติอื่น ๆ ไม่มาช่วยเราเลยเราต้องช่วยตัวเอง แพทย์ก็ต้องช่วยคนเจ็บไข้ ผู้บังคับบัญชาก็ต้อง

ช่วยนายแพทย์ให้มีน้ำใจทำงานได้สะดวก ผู้ปกครองของคนป่วยไข้ก็ต้องเอาใจช่วยแพทย์ให้ปฏิบัติงานได้สะดวก ทุกคนต้องเห็นใจแพทย์ ผลของความสำเร็จจึงจะมี เราจะเห็นว่าในมหาวิทยาลัยและโรงเรียนแพทย์ทั่วโลกตามที่ได้เคยเห็นมาแล้ว มีคนเรียนแพทย์มากกว่าวิชาอาชีพอย่างอื่น เพราะแพทย์นั้นมีการงานทั่วทุกหัวระแหง โรงงานอุตสาหกรรม โรงมหรสพ ที่ทำเหมืองแร่ และการอุตสาหกรรมอย่างอื่น ต้องการแพทย์ประจำทุกแห่ง ของเราก็ควรมีแพทย์จึงจะเพิ่มจำนวนขึ้นเพราะหางานได้ง่าย

สภาผู้แทนราษฎรของไทยร้องขอให้รัฐบาลมีแพทย์ประจำทุกอำเภอทั่วประเทศไทย เพื่อช่วยเหลือราษฎรในยามเจ็บไข้ ในยามคลอดบุตร และในยามเลี้ยงดูบุตรเพื่อเพิ่มพลเมือง ท่านนายกรัฐมนตรีสมัยปัจจุบันเห็นความจำเป็น จึงตกลงใจเรียกข้าพเจ้าไปสั่งให้จัดตั้งขึ้นและให้เริ่มจัดตั้งงบประมาณสำหรับใช้ในการสั่งสอนโรงเรียนนายทหารเสนารักษ์นี้ ชุดแรกของเราได้ออกเป็นแพทย์ประกาศนียบัตรแล้ว แต่กำลังฝึกหัดเป็นแพทย์ประจำบ้านอยู่

การเรียนตามหลักสูตรของนักเรียนนายทหารเสนารักษ์ มีเวลา ๔ปีครึ่ง ปีแรกเรียนหลักวิทยาศาสตร์ มี เคมีวิทยา ฟิสิควิทยา สัตววิทยา ภาษาอังกฤษและลาติน ของเราต้องเรียนภาษาอังกฤษและลาติน ของต่างประเทศเขาไม่ต้องเรียนเลย เพราะเขาเรียนจบมาตั้งแต่มัธยมบริบูรณ์แล้ว ของเขาก็เรียนเพียง ๑ ปี เช่นเดียวกับของโรงเรียน

นายทหารเสนารักษ์ นี่นับว่าเป็นจบภาคหนึ่ง สำหรับภาคสองมีเวลา ๑๘ เดือน มีการเรียนกายวิภาค ฮิสตอลอยี่ กำเนิดวิทยา สรีระวิทยา ฟามาคอลอยี่ ฟามาซี และดิสเพนส์ซิ่ง หรือการปรุงยา ตำราต่างๆ ที่เขียนขึ้นสำหรับโรงเรียนแพทย์ เขาเตรียมไว้ให้เรียนได้ภายใน๑๘เดือน ถ้าครูและอาจารย์มีมาก และมีความชำนาญดี ก็สอนได้ตามนี้ เพราะถ้าครูไม่เก่ง จะสอนสัก ๑๐ ปีก็คงไม่จบ เมื่อ ๑๘ เดือนเราก็นับว่าจบหลักสูตรของภาคสอง มีทั้งทางทฤษฎี และทางปฏิบัติการทุกอย่าง แต่ในประเทศเราต้องเติมภาษาอังกฤษและภาษาลาติน และอินทรีย์เคมีเข้าด้วย เพราะยังเรียนไม่จบในภาค ๑ ต่อมาอีก ๑๘ เดือน ก็เป็นภาค ๓ ซึ่งเราแบ่งเป็นผลัดหมุนเวียนเปลี่ยนกันคราวละ ๒ เดือน ให้ปฏิบัติการในห้องตรวจโรคทางยา ทางผ่าตัดและพั่งเล็กเชอร์ สำหรับทางทฤษฎีตลอดเวลา ๑๘ เดือน นักเรียนจะต้องหัดเขียนประวัติ เขียนตำรายา หัดตรวจโรค หัดใช้และเตรียมเครื่องมือผ่าตัด ในห้องผ่าตัด และทั้งฝึกหัดให้ชะแผลไปพร้อมๆ กัน นอกจากนี้ยังมีวิชาคลอดบุตร และโรคเฉพาะสตรีและแขนงของวิชาทางยาต่างๆ ทุกแขนง เช่น ทางเอกซ์เรย์ ทางโรคผิวหนัง ทางโรคเด็กอ่อน เด็กแก่ นิติเวชวิทยา และการสุขาอนามัย ทางศัลยกรรม แขนงของวิชา มีโรคทางตา โรคทางหู คอ จมูก โรคทางพลาสติก การช่วยทำการผ่าตัด กามโรค แต่ละแขนงอื่นที่จำเป็น เช่น โรคทางจิต เมื่อนักเรียนได้เรียนจบหลักสูตรทางตำราทุกเล่มที่เขียนขึ้น ให้เรียนจบได้ภายใน ๑๘ เดือน (เพราะ

ตำราทั่วโลกเขาทำเช่นนี้) นักเรียนก็ต้องเข้าสอบภาคสุดท้าย และจะต้องเป็นแพทย์ประจำบ้านอีก ๖ เดือน จึงจะได้เป็นแพทย์ประกาศนียบัตร **แต่การเรียนทางทฤษฎีและทางปฏิบัติการในโรงคนไข้ เราจำต้องส่งนักเรียนนายทหารเสนารักษ์มากรุงเทพฯที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ และโรงพยาบาลกลาง เพราะมีคนไข้มาก** และด้วยความช่วยเหลืออย่างเต็มอกเต็มใจของผู้บังคับบัญชาทั้งสองแห่ง พร้อมกับเจ้าหน้าที่แพทย์ ซึ่งได้ให้ความช่วยเหลือและการสั่งสอนทางปฏิบัติการในโรงคนไข้ ข้างเตียงคนไข้ เราจึงได้ผลสำเร็จเต็มเบี่ยม และทางราชการทหารจะเว้นชมเชยท่านผู้บังคับบัญชาและเจ้าหน้าที่แพทย์ ซึ่งเป็นอาจารย์สอนกับคนไข้เหล่านี้มิได้เลย เพราะท่านทั้งหลายเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมโดยเต็มเบี่ยม หาได้นึกไปในทางมุกโขโลกนะ นึกถึงประเทศและส่วนรวมเป็นใหญ่กว่าสิ่งอื่น ถ้าไม่ได้ความช่วยเหลือจากท่านเหล่านั้น น่ากลัวนักเรียนนายทหารเสนารักษ์ของเรา จะไม่ได้เห็นและตรวจรักษาคนเจ็บป่วยได้ทุกแขนงของวิชา เท่าที่ได้เรียนมาจากโรงเรียนนายทหารเสนารักษ์ จึงขอขอบพระคุณ และขอชมเชยโดยเต็มอกเต็มใจไว้ ณ ที่นี้ด้วย

หมายเหตุ จากคณะศิษย์

ความมุ่งหวังของ พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ ซึ่งตั้งไว้สองประการ คือ

— ผลิตแพทย์แผนปัจจุบันชั้นหนึ่ง จำนวน ๔๘๐ คน ให้ประจำทุกอำเภอทั่วพระราชอาณาจักร เพื่อช่วยเหลือประชาชนในดินแดนที่ห่างไกล

— จัดกำลังแพทย์ไว้เป็นกองหนุน เพื่อประโยชน์แก่กองทัพในยามสงคราม

ประการแรก แพทย์ที่สำเร็จออกมา **ไม่ครบจำนวน ๔๘๐ คน** คือ รุ่นที่ ๑ รับจำนวน ๒๒๔ คน สำเร็จเพียง ๒๓ คน รุ่นที่ ๒ สำเร็จ ๔๕ คน รุ่นที่ ๓ สำเร็จ ๕๕ คน รุ่นที่ ๔ สำเร็จ ๔๓ คน **รวมแล้วได้จำนวนเพียง ๑๖๖ คน** ซึ่งได้ประมาณ ๑ ใน ๓ เท่านั้น เพราะเป็นที่ทราบแล้วว่า การเรียนแพทย์เป็นเรื่องยากเย็นเพียงใด ฉะนั้นความปรารถนาของ พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ์ จึงสำเร็จผลในประการที่สอง กล่าวคือ ในขณะนั้นนักเรียนนายทหารเสนารักษ์รุ่นที่ ๑—๒ สำเร็จการศึกษา ประเทศไทยต้องประสบกับสงครามมหาเอเซียบูรพา ทางราชการจึงต้องบรรจุผู้สำเร็จการศึกษาเข้าประจำในกองทัพบกทั้งหมด และรุ่นต่อ ๆ มา เนื่องจากความขาดแคลนแพทย์ของกองทัพบก ทางราชการจึงต้องบรรจุเข้ารับราชการทหารทั้งหมด และนับเป็นกำลังอันสำคัญที่ช่วยเหลือกิจการแพทย์ ของกองทัพบกอยู่ในขณะนั้น และจนกระทั่งบัดนี้

ผู้สำเร็จการศึกษาในรุ่นที่ ๑ (พ.ศ. ๒๔๘๗) จำนวน	๒๓ คน
รับราชการกองทัพบก	๙ คน

กระทรวงสาธารณสุข	๗ คน
อาชีพส่วนตัว	๕ คน
ถึงแก่กรรม	๒ คน
ผู้สำเร็จการศึกษาในรุ่นที่ ๒ (พ.ศ. ๒๔๘๘) จำนวน	๔๕ คน
รับราชการในกองทัพบก	๑๙ คน
กระทรวงสาธารณสุขและอื่น ๆ	๑๔ คน
อาชีพส่วนตัว	๘ คน
ถึงแก่กรรม	๔ คน
ผู้สำเร็จการศึกษาในรุ่นที่ ๓ (พ.ศ. ๒๔๘๙) จำนวน	๕๕ คน
รับราชการในกองทัพบก	๓๐ คน
รับราชการกระทรวงสาธารณสุขและอื่น ๆ	๑๗ คน
อาชีพส่วนตัว	๑๒ คน
ถึงแก่กรรม	๑ คน
ผู้สำเร็จการศึกษาในรุ่นที่ ๔ (พ.ศ. ๒๔๙๐) จำนวน	๔๓ คน
รับราชการในกองทัพบก	๒๔ คน
รับราชการในกองทัพอากาศ	๔ คน
บก. ทหารสูงสุด, สำนักงานปลัดกระทรวงกลาโหม	๔ คน
รับราชการกระทรวงสาธารณสุขและอื่น ๆ	๖ คน
อาชีพส่วนตัว	๔ คน
ถึงแก่กรรม	๑ คน

โดยสรุปแล้วผู้สำเร็จการศึกษา จากโรงเรียนนายทหารเสนารักษ์ จำนวน ๑๖๖ คนนั้น ปัจจุบันยังอยู่ในวงการแพทย์ทหาร ๙๐ คน กระทรวงสาธารณสุขและอื่น ๆ ๓๙ คน ประกอบอาชีพส่วนตัว ๒๙ คน และถึงแก่กรรมไปแล้ว ๘ คน ฉะนั้นการที่ พลตรี พระศัลยเวทยวิศิษฏ ได้พยายามปลุกปล้ำมา นับว่าได้ประโยชน์และช่วยแก้สถานการณ์ เป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติในบางโอกาสได้บ้าง **และนับตั้งแต่ได้ เข้าร่วมอยู่ในบัญชีผู้ประกอบโรคศิลปะ** แผนปัจจุบันชั้นหนึ่ง สาขาเวชกรรม ก็ยังไม่มีศิษย์คนใดทำความเสื่อมเสีย ให้เป็นที่ มัวหมองแก่วงการแพทย์ของเมืองไทยเลย จึงเป็นการสมควรที่จะ บันทึกคุณความดีของท่านไว้ด้วยเรื่องหนึ่ง.

คณะศิษย์จากโรงเรียนนายทหารเสนารักษ์